

# DE MAN VAN TSINEGOLDE



ALEXANDRA  
TERLOUW - VAN HULST

# De man van Tsinegolde

ROMAN



Meer lezen over deze auteur?  
Ga naar [www.uitgeverijdekring.nl](http://www.uitgeverijdekring.nl)

© 2013 Alexandra Terlouw  
Alle rechten voorbehouden

Omslagfoto: Jan van Hulst ('Tjalling')  
met zijn drie dochters  
Omslagontwerp Mulder Van Meurs  
Auteursfoto © Sanne Terlouw

NUR 301  
ISBN 978 94 91567 20 9

[www.uitgeverijdekring.nl](http://www.uitgeverijdekring.nl)  
Dit boek is ook verkrijgbaar als e-Book

*Ter nagedachtenis  
aan mijn vader,  
aan Lou Halberstad  
en de anderen*



Paula van Hulst-Horowitz ('Tsinegolde') met haar drie dochters

## PROLOOG

Toen Tjalling na een tweede gecompliceerde hartoperatie gelukkig weer aanspreekbaar was, zocht Chaja hem vaak op. Drie keer per dag was niet uitzonderlijk. Soms kwam Naomi uit Amsterdam. En ook Hadas kwam uit Jeruzalem. Ze logeerde een paar weken bij Chaja en haar man. Dat was op tweehonderd meter van het ziekenhuis. In die tijd ging Chaja zelf natuurlijk wat minder, want ze wilde ook haar andere zusje de gelegenheid geven om zo vaak mogelijk met hun vader te kunnen zijn voordat ze weer terug moest naar Israël. Maar toen Hadas weer was verenigd met haar man en vele kinderen, wipte Chaja wanneer ze zich maar vrij kon maken binnen in het witte kamertje met het obligate schilderijtje aan de muur. Dan hadden Tjalling en zij zoveel te bepraten dat Chaja nog altijd niet wist wat het voorstelde. De eerste tijd spraken ze vooral over het leven na de oorlog, met Berthe. De vele lieve en grappige herinneringen. Over haar veerkracht, haar talent, haar altijd vrolijke humeur. Van de weinigen die een concentratiekamp hadden overleefd, hadden zich – hoe begrijpelijk – velen nooit uit de onmetelijk diepe put omhoog weten te werken.

In tegenstelling tot andere patiënten had Tjalling nog belangstelling voor de wereld buiten zijn kamertje. Hij vroeg naar zijn kleinkinderen en naar Jan, Chaja's man. Vaak bracht Chaja de krant van de vorige avond mee en las hem daaruit voor. Soms vielen zijn ogen erbij dicht, maar meestal spande hij zich in om alles te volgen.

Op een dag zei hij een beetje gegeneerd: 'Zeg Chájoushka, ik heb er zo'n hekel aan als de zuster mijn nagels knipt, maar ik kan niet goed meer bij mijn tenen.'

Chaja knipte de nagels van zijn tenen, precies zoals hij vroeger, na de oorlog, de hare van haar rechterhand, want dat kreeg ze maar niet onder de knie, en zoals nog langer geleden Tsinegolde alle zestig *petits ongles* van de *petites pattes* van haar *trois petites chéries* had geknipt, de kinderen naast elkaar met bungelende benen op de enorme commode. Tijdens het knippen

zong hun moeder: *Un-deux-trois-quatre-cinq-six-sept, Violette, Violette...* waarop Naomi nooit naliet haar commentaar te leveren: ‘Nee-ee! Ik heb tien nagels,’ waarop Hadas nooit naliet te corrigeren: ‘Nee-ee twintig!’ Dan zong Tsinegolde het liedje over hoeveel ze van hun vader hield en dat ze wist dat de kinderen dat ook deden. En dus zong Chaja nu diezelfde liedjes terwijl ze knipte.

Misschien was dat het palletje dat moest worden overgehaald. Het was in ieder geval tijdens het nagels knippen dat Tjalling met zijn magere pyjama-been op Chaja’s schoot over die eerdere periode in hun leven begon te praten. Over Tsinegolde en haar viool, over haar ouders. Ook wel over de oorlog, maar eigenlijk kwamen daarvan alleen de prettige dingen aan bod, het muziekmaken als het verduisteringspapier naar beneden was gerold, de onderduikers, de aardige en ook de enkele zeurpiet, hoe Kiki altijd wel iets op Snap had aan te merken, en hoe ze daar dan onder elkaar grappen over maakten...

‘Weet je nog die lekkere pindakaas van tante Charlotte,’ herinnerde Tjalling zich ineens.

‘Niks pindakaas, pindaboter,’ lachte Chaja.

‘Ai, neem me vooral niet kwalijk.’

Tjalling leek wel vijfentwintig in plaats van vijfenzeventig en ernstig ziek.

‘En weet je nog toen het bureau in het trapgat bleef steken?’

‘En zoals Hans’s avonds oom Pil voor ons nadeed. En hoe zat dat ook alweer, dat verrukkelijke wittebrood uit Zweden, kregen we dat nou *na* de oorlog? Of nog *in* de oorlog?’

‘Jullie dachten trouwens dat die broden kant en klaar uit de lucht waren komen vallen. Maar wanneer dat nou precies was? We kregen er overigens allemaal buikpijn van.’

‘Echt waar? Daar weet ik niks meer van.’

‘En mama die zo boos was dat ik jullie leerde fietsen!’

‘Daardoor ben ik pas na de oorlog aan de beurt gekomen, met oncle Sacha. Ik durf nog altijd niet met losse handen.’

‘Maar ging Naomi toen niet met de autopod van oom Karel naar school?’



‘Ja, en dat mocht alleen maar omdat hij blauw was.’

‘Jij maakt er een potje van,’ lachte Tjalling.

Chaja wist het nog allemaal. Verkeerd of goed, wat maakte het uit. Zoals zij het zich herinnerde, was het een fijne tijd geweest, al die oorlogsjaren. Het complete gezin. Als Tsinegolde dan tevreden zei: het gezin met-z’n-vijven, dan sputterde Naomi. Naomi, de sociale met altijd vrienden en vriendinnen. Nog eigenlijk.

‘Weet je nog?’ zei Chaja. ‘Dan zei ze: “Oom Pil en Hans Triplex horen er toch zeker ook bij.”’

Best schokkend eigenlijk, bedacht Chaja, dat het haar allemaal als louter positief was bijgebleven. Nu, als volwassene, realiseerde ze zich dat er natuurlijk hiaten waren tussen al die goede herinneringen. Er moest toch enorm veel spanning zijn geweest, en angst elke keer dat vader naar Amsterdam ging of naar Den Haag. En altijd angst als de bel ging. Wie kon het zijn? Was het de Gestapo? Waren het knokploegen van de NSB? Had iemand ze verraden?

Hoe hadden haar ouders die dreiging en angst zo voor haar en haar zusjes verborgen weten te houden? Opdat ze maar een fijne jeugd zouden hebben, ook al stond de wereld buiten in brand. In feite doet vader dat nog steeds, realiseerde Chaja zich.

Want ook nu, in dit deprimerende ziekenhuiskamertje, kreeg Chaja daarover en over de verrichtingen van haar ouders in het verzet niets te horen. Ook in de dagen die volgden niet. Alleen één keer. Toen kwamen de briefjes van oudtante Rosalie en haar Wanja ter sprake. Maar dat maakte Tjalling zo treurig, dat Chaja gauw over iets vrolijks begon.

Toen ze een keer vroeg of het niet gevaarlijk was geweest, al die onderduikers in huis, of hoe hij toch aan al die extra bonkaarten kwam, kreeg ze daar geen antwoord op. Hoogstens een opmerking als: ‘O, het was niet zo moeilijk, ik had die lange jas,’ of: ‘Er waren altijd wel mensen die hielpen.’

Een keer, toen Naomi opbelde om te vragen welke dag ze hun vader het best kon opzoeken, vroeg Chaja er haar zusje naar. Na-

omi was immers vier jaar ouder. Had zij er indertijd misschien wél iets van gemerkt?

‘Niet veel hoor. Ja, na de oorlog heeft vader weleens wat verteld, maar meer hoe ze te werk gingen dan hoe gevaarlijk het was, en hoe bang ze ongetwijfeld waren. Maar weet je, Chaja, ik heb nóóit kritiek van hem gehoord. Ik bedoel op mensen die niks ondernamen. Alleen maar begrip voor hun angst, begrip dat ze geen risico durfden nemen, vanwege hun gezin, of waarom ook. En reken maar dat mama bang was. Wij gingen haar boven alles, dat weet je wel.’

Chaja had de hoorn nog niet op de haak gelegd, of de telefoon rinkelde alweer. Het ziekenhuis? Een nieuwe hartaanval? Blijf alsjeblieft nog leven. Ik geniet er zo van iedere dag met je te kunnen praten.

Het was Hadas. Opluchting. Tjalling had geen telefoon in zijn ziekenhuiskamer. Dus belde Hadas af en toe naar Chaja vanuit Jeruzalem. Ze stuurde trouwens ook brieven vol tekeningen en grappige verhalen over haar vele kinderen.

Deze keer had ze een speciale vraag. Ze had sinds enige tijd een baantje bij *Yad Vashem*, het shoa-museum in Jeruzalem. *Holocaust*-museum, zeiden de meesten.

‘Fout,’ riep Hadas dan opstandig. ‘Fout fout fout. Het is toch zeker geen *offer* geweest, nee, *uitroeiing*, dat was het.’ Het woord *shoa* kon desnoods, want het was wel degelijk ook een catastrofe geweest, een ramp. Maar eigenlijk moest je het noemen wat het echt was geweest: *uitroeiing* verdomme, een streven naar *totale vernietiging*. Niet helemaal gelukt, maar de man van wie Tsinegolde de naam nooit had willen uitspreken was een eind op weg geweest.

Het was de taak van Hadas om de Nederlandse brieven van onderduikers en van andere joden te lezen, die op enigerlei wijze geholpen waren door niet-joden, en om dan te beoordelen of de betreffende persoon in aanmerking kwam voor een onderscheiding als *rechtvaardige onder de volkeren*. Van al die helden wilden ze de naam in de muur der gedachtenis schrijven.

Nu was haar een brief in handen gekomen uit New York, van een van de onderduikers van Tjalling en Tsinegolde, een zekere Salomon Lehrer. De man was na de oorlog naar Amerika gegaan. Zijn zoon was bevriend geraakt met een andere Nederlander die in de Verenigde Staten woonde en die de familie Idsinga ook bleek te kennen. Gezamenlijk waren ze op het idee gekomen een brief te schrijven aan Yad Vashem. De inmiddels oude heer Lehrer wilde zijn redder, zoals hij het formuleerde, alsnog eren. De vraag van Hadas was of Chaja dat met hun vader wilde bespreken. Dus dat ook *zijn* daden werden gememoreerd in Yad Vashem en dat zijn naam werd gegrift in de muur van de rechtvaardigen onder de volkeren.

Chaja dacht erover na. Wat vond ze daar eigenlijk van? *Rechtvaardigen onder de volkeren?* Waarom had ze moeite met die term? Dat haar vader rechtvaardig was, stond wel vast. Maar moest iemand worden geëerd omdat hij rechtvaardig was? Dat hoorde toch het normale te zijn? Onrechtvaardigheid kon je eventueel straffen. Maar rechtvaardigheid eren?

's Nachts in bed lag ze er nog over te denken. De volgende morgen was ze blij toen Tjalling resoluut zei: 'Welnee. Zonde van de tijd. Van de inkt. Van het papier. We deden niks bijzonders. Gewoon wat op onze weg kwam.'

Ze belde Hadas terug en gaf Tjallings reactie door.

Een paar dagen later belde Hadas opnieuw. Zelfde vraag, toch nog maar eens. Ongeveer dezelfde reactie van Tjalling. En zo nog een keer of wat.

Tjalling reageerde steeds gedecideerder. Ten slotte, toen het weer eens nagelknipdag was, de meest intieme van alle dagen in het ziekenhuis, zei hij geïrriteerd: 'Chaja-kindje, ik wil het echt niet. Ik wens niet geëerd worden. Ieder mens doet naar zijn vermogen. Soms pakt dat goed uit en soms niet. Ik had geluk, het zat me steeds mee. Meestal zat het me mee... Niet die ene keer...'

Chaja hield op met knippen, om haar vader te kunnen aankijken. Toen hij weer terug was in het heden, glimlachte hij machteloos. Hij zei: 'En al die keren dat het wel lukte, kwam het gewoon door de lange leren jas van Cees de Bruïne. En doordat

ik drie zulke verstandige kinderen had. Kom, laten we het nu over iets vrolijkers hebben.'

Chaja had behoefte Tjalling stijf te knuffelen, maar hij was zo kwetsbaar. Ze aaide alleen maar zacht over zijn wreef.

'Vertel dan nog eens over vroeger, voordat wij geboren waren,' zei ze.

## I

Op een dag, begin 1928, zei Tjalling Idsinga tegen zijn grote liefde Tsinegolde: ‘Het kan niet.’

Tsinegolde was met haar gedachten nog bij de laatste maten van een lastige etude. Nu hadden *en* haar vingers *en* haar hoofd het probleem begrepen. Ze zuchtte voldaan en probeerde de zijden doek om haar viool te wikkelen.

‘Hoorde je wat ik zei? Het kan niet.’

‘Jawel hoor, zo doe ik het altijd.’

‘Trouwen, bedoel ik,’ zei Tjalling.

‘O,’ lachte Tsinegolde. ‘Dat ben ik met je eens.’ Ze keek hem vertederd aan. ‘Dat gedoe met een choepa, hè? Dat is helemaal geen probleem. Het *kan* namelijk niet eens met zo’n goj als jij, wat dacht je. Bovendien, vader maakt het sowieso niks uit. Voor hem telt alleen of we van elkaar houden. Hij is zo ruimdenkend als Spinoza. Moeder, dat is wat anders, maar ik denk dat vader haar wel weet te overtuigen.’

‘Nee Tsinegolde, dat bedoel ik niet. Ik bedoel dat ik niet met je kan trouwen, dat ik niet de geschikte man voor je ben.’

De doek gleed op de grond.

Tjalling raapte hem op en hield hem onhandig omhoog, alsof hij het instrument in zijn jas wilde helpen.

‘Tsinegolde? Hallo? Ben je er nog?’ fluisterde hij. ‘Hoor je wat ik zeg? Ik kan niet met je trouwen. Ik ga weg. Naar Amerika of zo. Ik ben niet goed genoeg voor je.’

Toen was het tien seconden lang zo stil in de kamer, dat Tjalling door de muur heen de buurvrouw tegen haar zoon hoorde schreeuwen dat hij zijn huiswerk moest gaan maken.

Die avond in bed – klaarwakker – hoorde Tjalling telkens wat Tsinegolde daarna had gezegd: *Dan wil ik eerst een kind van je.* Na een uur viel hij in een lichte slaap met flarden van een droom. De boze buurvrouw die naar hem zwaaide met een strijkstok waaraan de zijden doek wapperde. Ze verweet hem dat hij zijn werk niet goed deed. Steeds schrok hij wakker van een stem.

Tsinegolde's stem: *Dan wil ik eerst een kind van je.* Maar *hij* lag in Delft en Tsinegolde in Amsterdam, in haar ouderlijk huis aan de Harmoniehof. Hij onder zijn te dunne deken en zij in tranen onder haar perrine.

Hij ging niet naar Amerika, niet naar Noord- en niet naar Zuid-Amerika. Ze had hem weten te overtuigen dat hij precies de man was die ze wilde. Dat ze het *niet* erg vond dat hij vier jaar jonger was dan zij, zelfs als hij dat *wel* erg vond, maar dat vond hij niet. Dat ze het *niet* erg vond dat hij een goj was, zelfs als hij het *wel* erg vond dat zij joods was, maar dat vond hij niet. Dat ze het *niet* erg vond dat hij nog geen baan had, zelfs als hij dat *wel* erg vond. Ja, dat vond hij. Dat ze het *niet* erg vond dat het voor zijn moeder ronduit een ramp was dat hij *met zo'n jodenmeisje* was komen aanzetten. En ja, dat vond hij heel erg. En dat het haar *niet* echt kon schelen dat *haar* moeder het niet ideaal vond dat zij *met zo'n christenjongen* was komen aanzetten. Wat niet eens waar was, want er was bar weinig christelijks aan hem.

Kortom, het drong tot hem door dat ze echt van hem hield, al begreep hij nog altijd niet waarom.

Ze trouwden. Niet onder een choepa, het traditionele huwelijksbaldakijn. Maar wel met een speciale zegen die Tjallings vader uit zijn hoofd had geleerd, in het Hebreeuws, en die hij uitsprak met een heus keppeltje op zijn blonde Friese hoofd. En de twee moeders, Sheba en Marie-Bets, wisten de hele dag een lach op hun gezicht te handhaven, zodat ze 's avonds kramp hadden in hun kaken, waardoor ze hun monden niet konden sluiten, waardoor de twee vaders niet konden slapen, maar dat gaf niet, want er was voor die twee genoeg vrolijks om te overdenken.

En Tsinegolde kreeg niet één maar drie kinderen van Tjalling. Nee, *met* Tjalling.

Grootmoeder Sheba, die als *memme*, als typische *Jewish mother*, pal stond voor haar nageslacht, sloot binnen de kortste keren ook haar schoonzoon Tjalling in haar hart. Hij kon na Sheba's

ontroering over de zegenspreuk van zijn vader, een potje bij haar breken. Dat deed hij al meteen de eerste zaterdag nadat hij met haar dochter was getrouwd. Hij brak er zelfs twee.

De tafel bij zijn schoonouders was gedekt met het porseleinen shabbat-servies en Tjalling's hoofd met een hoge hoed. Het servies was mee uit Rusland gekomen. Het was Sheba's grote trots. Joél zei weleens dat Sheba net zoveel van haar servies hield als van haar kinderen, waarna natuurlijk protest losbarstte.

Tjalling wist wel dat zijn schoonmoeder ook een gedekt hoofd op prijs stelde, zeker op shabbat. Hij had daarom het enige hoofddekseel opgezet wat te vinden was in het nog maar een week geleden door het kersverse echtpaar betrokken huis. Dat was de hoge hoed die dienst had gedaan in Delft, bij een optreden in een studentencabaret. Om de hoed een zekere rechtvaardiging te verschaffen, had hij meteen ook maar de bijbehorende wandelstok gegrepen. Wiegend als een dandy, kin in de lucht en zwaaiend met de wandelstok, stapte hij achter Tsinegolde de overvolle kamer van nummer vijfendertig binnen, en als gevolg van die kin in de lucht zwiepte hij twee van de fraaie porseleinen potjes van tafel, het ene gevuld met dadels, het andere met augurkjes. De dadels en augurken vlogen door de kamer, de potjes vielen in scherven, en Sheba die juist met de volle soepterrine binnenkwam zei:

‘Geeft niet jongen, er zijn nog meer dadels, en ach, dan doen we het deze keer maar zonder augurken, wat fijn dat jullie er zijn.’

Ze zou haar hele leven van Tjalling blijven houden. Een lang leven was het, want ondanks de nazi-moordenaars zou ze oud worden. Dat dat *dankzij* Tjalling was, wist ze toen nog niet. Maar als ze ook maar vermoedde dat iemand iets kwaads van hem ging zeggen, kwam er een nijldige verticale rimpel boven haar neus en schoten haar ogen vuur.

Sheba en Joél hadden elkaar in Brussel leren kennen, waar ze beiden vanuit Rusland naartoe waren gevlucht. Hun kinderen waren alledrie in België geboren. Toen de jongste tien was en

Sheba en Joél al vijftigers, waren ze naar Nederland gegaan. Zo kwam het dat ze nog altijd zo weinig van het Nederlands terecht brachten. Dat ze onder elkaar een ratjetoe van Russisch en Jiddish spraken, met wat Franse krenten en Hebreeuwse rozijnen daarin. Met hun kinderen – Rosa, Tsinegolde en Sacha – die wat Russisch betreft alleen maar wat liedjes kenden, spraken ze Frans, maar dat zat *helemaal* boordevol uitheemsigheid. En omdat Tsinegolde dus altijd een exotisch soort Frans met haar ouders sprak, ging Tjalling dat ook doen. In het begin moest hij zich behelpen met *papa-fume-une-pipe* van de Harlingse middelbare school, hetgeen niet alleen magertjes, maar ook ongeschikt was. *Beau-père* rookte immers uitsluitend *des cigares*.

Tot het huishouden behoorde ook tante Rosalie. Zij was de enige zuster van Joél. Ze had de pogroms in Oost-Europa overleefd. Mooi, statig, rustig, en vooral heel lief. Klagen deed ze niet en lachen niet veel.

De oudste dochter van Joél en Sheba was naar haar vernoemd. Ze werd wel ‘Rosa Twee’ genoemd, maar Tsinegolde zei meestal Zizi.

1931 was een feestelijk jaar voor Tjalling en Tsinegolde, want in juni van dat jaar werd hun eerste kind geboren, Naomi.

Niet feestelijk, vonden velen, was dat een half jaar later, in de maand december, twee heren in Utrecht een bijeenkomst organiseerden. Hun namen waren Anton Mussert en Cees van Geelkerken. Het was de oprichtingsvergadering van de NSB. Let wel, de derde letter was niet de P van Partij, maar de B van Beweging. Het bestuur werd gevormd door één persoon, Anton Mussert. Hij noemde zich de Algemeen Leider. In de statuten stond: *Alle besluiten neemt de Algemeen Leider, al of niet de Raad gehoord hebbende*. (Waar deed dat zo’n driekwart eeuw later aan denken.)

Naomi was een schattige baby, met direct al een hoofd vol krulletjes. Dat ze schattig was vonden niet alleen de ouders, maar ook Rosa-Zizi. Ze breide met grote inspanning een vormeloos jasje voor haar nichtje. Ze zat aan het kraambed en streek



voorzichtig met een vinger over het wangetje van de kleine Naomi. Tsinegolde zei: 'Mijn kind is ook jouw kind.'

Rosa-Zizi was al jaren verliefd op een getrouwde honkvaste man die weliswaar iets jonger was dan zij, maar die ze bewonderde en zelfs adoreerde als een goeroe. Ze kende hem nog van de NZSB, de zionistische studentenbond. Daarvan was hij een toonaangevend lid.

Hij mocht Rosa graag, maar er zwermden meer bewonderende meisjes om hem heen en zijn keus was nu eenmaal op een ander gevallen. Rosa bleef ongetrouwd en kinderloos.

Tsinegolde zei dus: 'Mijn kind is ook jouw kind,' waarop Rosa weemoedig glimlachte en Tsinegolde eraan toevoegde: 'Maar zo iets is niet vrijblijvend, Zizi.'

Daaraan dacht Rosa later nog vaak terug.

Ze was de ideale tante. Tsinegolde vertrouwde niemand als babysitter, zelfs haar oudere zusje niet, maar een enkele keer was er geen ontkomen aan, en dan was zij toch nog het meest acceptabel. In werkelijkheid paste Rosa zo goed op Naomi als ouders zich maar kunnen wensen. Ze was van nature een pietje-precies, en op aanraden van haar vader Joél was ze farmacie gaan studeren. De studie en later het vak waren haar op het lijf geschreven. Rosa hield van haar nichtje alsof het haar eigen kind was. En dat gold ook voor de zusjes die Naomi nog zou krijgen.

In de jaren dertig werd het in veel huishoudens steeds moeilijker om rond te komen. Zo ook voor Joél en Sheba. Hun jongste, Sacha, studeerde in Delft. Nu Tsinegolde en hij niet meer thuis woonden, was er wat meer ruimte in huis. Vader en moeder Dobrowitz keken daarom uit naar een geschikte kostganger. Toen ze hoorden dat een echtpaar Hillesum uit Deventer voor hun zoon een onderkomen in Amsterdam zochten, was de zaak gauw beklonken.

Mischa, elf jaar, kreeg de mooie tuinkamer, want daar stond de piano. Hij speelde namelijk uitzonderlijk goed. Omdat zijn talent in Deventer niet voldoende tot ontplooiing kon komen – aldus vader en moeder Hillesum – hadden ze besloten hem aan het conservatorium in Amsterdam in te schrijven. Hun dochter

Etty had samen met Rosa II in de zionistische studentenclub gezeten. Zo had ze het gezin Dobrowitz leren kennen.

De ouders Hillesum leidden in Deventer een soortgelijk leven als de Dobrowitzen in Amsterdam. De moeder was ook in Rusland geboren, en ook zij was om aan de pogroms te ontkomen naar het Westen gevlucht. Ook zij en haar man hechtten nog wel aan de traditie, ze vierden als dat zo uitkwam de joodse feestdagen, maar een synagoge bezochten ze zelden.

Mischa maakte al vanaf de eerste dag deel uit van het gezin op nummer 35 van de Harmoniehof. Hij was een stuk jonger dan de andere bewoners, maar daar zat hij niet mee. Hij had het naar zijn zin. Het enige wat voor hem telde was of hij piano mocht spelen. En dat mocht, op bijna ieder moment van de dag. De buren hadden geen bezwaar, en zijn huisgenoten al helemaal niet.

Behalve de tuinkamer, die vroeger van Rosa-Zizi en Tsinegolde was geweest, waren er een even grote voorkamer en drie slaapkamers. In de grootste sliepen Joël en Sheba, en de twee Rosa's hadden ieder een piepkleine.

Tjalling en Tsinegolde woonden sinds ze getrouwd waren ook in de Harmoniehof, maar dan op nummer 28, precies maar dan ook precies tegenover nummer 35. De Harmoniehof was een rustige straat in de nog vrij nieuwe wijk ten zuiden van het Roelof Hartplein.

Nummer 28 was een merkwaardig huis. Langgerekt. De kamers lagen in één lange rij. Allemaal hadden ze een raam aan de straatkant. Aan de tuinkant was over de hele breedte een smalle gang, en de tuin daar weer achter had dezelfde vorm als de gang. De tuin deed alleen maar dienst als bergplaats voor Tjallings fiets en later voor een kinderwagen, want er kwam geen straaltje zon. Maar al die ramen aan de straatkant waren een bron van vreugde, want of Tsinegolde nu in de keuken bezig was, of in de slaapkamers het beddegoed opschudde, of viool studeerde in de woonkamer, altijd kon ze naar haar moeder wuiven, want ook het ouderlijk huis had kamers aan de straatkant.

Er waren in deze jaren mensen die zeker wisten dat een tweede grote oorlog onvermijdelijk was. Het was een kwestie van hooguit een paar jaar, zeiden ze. Velen vreesden het, maar heel velen vertrouwden erop dat het niet zou gebeuren. Zij draaiden zich een rad voor de ogen. Of misschien waren ze gewoon naïef.

Eén was er in ieder geval die zeker wist dat er oorlog zou komen. Want gebeurde het niet door omstandigheden buiten hem om, dan zou hij ze persoonlijk construeren. Hij had de zaken zo naar zijn hand weten te zetten dat hij in 1933 in Duitsland aan de macht kwam. Dat jaar zou daarom de geschiedenis ingaan als een rampjaar. Niet voor het gezin Idsinga, want dat werd toen juist uitgebreid door de geboorte van hun tweede dochter, de vrolijke levendige Hadassah.

De gevaarlijke fanaat in Berlijn had dus besloten desnoods een oorlog te forceren. Tegenover zijn generaals uitte hij zich in februari van dat jaar in enigszins bedektere termen. Toen sprak hij nog van *verovering van lebensraum en germanisering daarvan*. Later werd dat: *Ik zal propagandistische aanleiding tot het beginnen van een oorlog geven, onverschillig of die geloofwaardig is of niet*.

De verstandige, serieuze Naomi en de ondernemende, extroverte Hadassah kregen er in 1935 een zusje bij, Chaja, die ook Charlotte heette. Toen Tsinegolde haar voor het eerst in haar armen hield, zei ze: ‘Wat heerlijk om met z’n vijven een gezin te vormen.’

Verre van heerlijk waren de in datzelfde jaar vastgestelde Neurenberger rassenwetten. Die behelsden allerlei verwerpelijke en discriminerende maatregelen jegens joden, bijvoorbeeld dat huwelijken tussen joden en ‘ariërs’, zoals van Tjalling en Tsinegolde, verboden waren.

Ter hoogte van de nummers 28 en 35 was het verkeer in de verder rustige Harmoniehof wel degelijk druk, al was het niet gemotoriseerd. De jonge echtelieden liepen meerdere malen per dag naar de overkant. Ook de bewoners van nummer 35 staken geregeld over, vooral de dames. Vader Joél en Mischa iets minder vaak. Joél

hield beslist net zoveel van zijn nakomelingen als de vrouwelijke leden van zijn gezin, maar hij was meer een denker dan een prater, met altijd een sigaar tussen zijn vingers, op zijn vaste plekje in de erker tussen de twee Antwerpse kasten, eikenhouten meubels die wel erg groot waren voor de Amsterdamse kamer van de Dobrowitzen. Of hij zat met zijn ogen dicht op de canapé. ‘Te slapen,’ fluisterde Sheba. Zij en Rosa de eerste slopen op kousenvoeten door het huis. ‘Te denken,’ zei Joél schuldbewust, als hij zijn ogen open deed. Rosa II kwam zowat elke dag voor of na haar werk – of zowel voor als na haar werk – dag zeggen op nummer 28. Ze was in die tijd plaatsvervangend apotheker in het NIZ, het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht.

En dan was er Mischa. Als Sheba het nodig vond dat hij zich even van de piano losweekte, dat hij even zijn benen strekte, dan liep hij braaf de halve Harmoniehof twee keer op en neer, tussen de J.M. Coenenstraat en het pleintje, stak vervolgens over, liep speurend langs alle ramen van nummer 28 tot hij Tsinegolde ontwaarde, werd binnengelaten, mocht met Naomi nog een wandeling door de lange gang maken en kreeg een beker chocolademelk en een *petit beurre*.

‘Gaat het goed met Chopin?’

‘Mm-hm,’ knikte Mischa instemmend met volle mond.

‘Heb je vanmorgen aan de impromptu gewerkt, of aan de prelude?’

Mischa werkte eerst zijn *petit beurre* tot de laatste kruimel weg. ‘Aan de prelude.’

‘En was de les fijn gisteren? Heb je nuttige aanwijzingen gekregen?’

Het was prettig voor Mischa om iemand in zijn directe omgeving te hebben die ook zo in muziek geïnteresseerd was. Iemand die hij deelgenoot kon maken van een nieuwe ontdekking, van hoe je een triller volgens hem trilleriger kon spelen, of van een compositie van een hypermoderne, naar zijn smaak fantastische componist. Maar hij bleef nooit lang.

‘Bedankt voor de chocola, ik moet gaan. Ik heb nog erg veel te doen vandaag.’

Het werd 1938. Niet alleen was het een politiek spannende tijd, ook economisch was het nog altijd zwaar. Tjalling, die nu gezinshoofd was van een gezin van vijf, kreeg onverwacht een beter betaalde en interessante baan aangeboden als ingenieur gemeentewerken van Nieuwer-Amstel. Hij zou er in augustus beginnen. Het gezin moest op z'n laatst in juli verhuizen. Sheba vond het maar niks. Haar kind ging wonen op wel acht kilometer van de Harmoniehof vandaan. 'Ach du Lieber, zo ver!'

Tsinegolde zei: 'Maar *maman*, Nieuwer-Amstel hoort gewoon bij Amsterdam. Het is er zo'n beetje een deel van. Zoals je eigen vertrouwde Zuid of zoals de Rivierenbuurt.'

'Niks hoor,' zei Tjalling. 'Amsterdam is eigenlijk een deel van Nieuwer-Amstel. Dat wisten jullie niet, hè, maar Nieuwer-Amstel was er eerder, en Amsterdam is eruit ontstaan.'

Dat was inderdaad nieuw voor de dames, maar voor de afstand en dus voor Sheba maakte het geen verschil (... *ne te fais pas de soucis, maman, ça dure encore*, nog zeker een half jaar...).

Op den duur zou Nieuwer-Amstel samen met twee andere dorpen Amstelveen gaan heten. Sommigen gebruikten die naam ook al eind jaren dertig.

In 1939 had de man van wie Tsinegolde de naam weigerde uit te spreken geen geduld meer. Zoals hij had aangekondigd, stampte hij motieven voor een oorlog uit de grond. Moeiteloos, want hij was vindingrijk en had totaal geen scrupules. Hij liet bijvoorbeeld een aantal Duitse gevangenen een dodelijke injectie geven en gaf opdracht de lijken in legeruniformen te steken, Duitse legeruniformen. Vervolgens werden de lijken op Duits grondgebied gedeponeerd, maar dicht bij de grens met Polen, en werd het volgende bericht over de wereld verspreid: *Een dergelijke agressie van onze burens kunnen we natuurlijk niet tolereren.*

Sacha, het jongere broertje van Tsinegolde en Rosa, werd door de zusjes liefkozend Sashoet genoemd. Rosa deed dat met altijd dezelfde vertederde blik en stembuiging, ook nog toen zij tachtig en haar broer zeventig was.

Zijn vader Joél had iedere avond, toen Sashoet nog een baby was en *papá* hem kwam onderstoppen, een liedje voor hem gezongen: *Do do do do mon petit garçon, do do do do mon Edison*. Dat had zijn uitwerking niet gemist. Het jongetje was gedurende zijn hele jeugd een hartstochtelijk fabriceerder van gecompliceerde apparaatjes. Soms waren ze zelfs bruikbaar. Van een klokje en een fietsbel maakte hij een wekker. En van een schaar twee aardappelmessjes. Eén studie was niet voldoende voor zijn gulzige hersens. Hij ging zowel werktuigbouwkunde als elektrotechniek studeren.

In 1927 studeerde hij af. De eerste tijd bleef hij nog in Delft wonen. Wel kwam hij af en toe thuis. Als het even kon voor shabbat. Dat was vanwege de traditie, niet vanwege religie.

Na zijn studie werd hij inderdaad uitvinder. Het serieuze werk. Hij vond de knijpkat uit en de philishave, zonwerende plafonds voor de uitgangen van tunnels, een machine die de was met een schoep door het sop heen en weer bewoog (wat een uitkomst voor de huisvrouw die gewend was elke week een hele dag met haar handen in heet zeepwater te ploeteren), en de variac voor de auto's van DAF, kortom veel. Fijn voor de mensheid. Zijn aanwezigheid in Delft had één speciaal geweldig gevolg voor Tjalling Idsinga. Sacha en Tjalling raakten namelijk bevriend. Toen Tjalling eens zei: 'Ga je mee roeien vanavond,' en Sacha antwoordde: 'Nee, want mijn zusje geeft straks een concert hier in de stad. Daar wil ik liever naartoe,' zei Tjalling: 'Ik ook.'

## 2

Tjalling roeide die avond in 1926 dus niet, want hij ging met Sacha luisteren naar het concert in de ruime villa van de heer en mevrouw Lamboy de Bruïne, de deftigdoenerige, maar beslist hartelijke ouders van jaargenoot Cees. Het vioolspelende zusje van Sacha was Tsinegolde. Ze speelde al of niet de sterren van de hemel, dat kon Tjalling later niet zeggen. Wel dat hij op slag verliefd op haar was geworden, en dat dat werd geconsolideerd toen ze in de pauze van het concert, opgekruld in de vensterbank, in een appel beet. Plok. En toen de appel op was, compleet met klokhuis, at ze tot zijn verrukking ook het steeltje nog op.

De vriendschap tussen Tjalling en Sacha hield stand. Lang nadat ze waren afgestudeerd, wisten ze hun studentendroom te verwezenlijken: huizen bouwen die bijna kant en klaar uit de fabriek kwamen.

Maar voordat het zover was, moest er nog een wereldoorlog worden doorstaan. Als Sacha thuiskwam op nummer 35, was dat behelpen met een veldbed, dan weer als twee sardientjes bij zijn zusje Rosa in haar kamertje, dan weer bij Mischa in de tuinkamer, wat ook geen ideale oplossing was. Maar hij ontmoette Gerdien. Ze trouwden, hij kreeg een baan bij Philips, eerst in Hilversum. Ze vonden een woning in Baarn, later verhuisden ze naar Eindhoven. En ze kregen kinderen. De eerste was een jongen, Pim.

In Nederland begon men zich intussen flink zorgen te maken over de ontwikkelingen in het grote buurland. Er werd een onderaardse bergplaats gebouwd in de duinen bij Castricum. Niet voor al die mensen, de honderdveertigduizend of nog meer, die zo dringend een onderduikadres nodig zouden hebben in de jaren die volgden, want wie geloofde nou toch dat de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken zijn aangekondigde *Vernichtung* ook werkelijk zou gaan uitvoeren? Nee, het werd een schuilplaats voor de schilderijen die in het Rijksmuseum hingen, waarvan het inderdaad eeuwig zonde zou zijn als ze door oorlogsgeweld verloren gingen. Ook de gebrandschilderde

ramen van de Sint-Jan in Gouda werden in veiligheid gebracht.

Tot augustus 1938 woonden Tjalling en Tsinegolde en hun kinderen nog in Amsterdam. Tot zo lang was een van de vreugden voor de kleindochters, met name voor Naomi, het om de beurt op vrijdag aan de overkant bij grootmoeder Sheba mogen eten. Ze mochten daarna ook blijven slapen, en dat gebeurde in het bed van Rosa II, die zich dan behielp met de ouderwetse harde bolle canapé in de voorkamer. Alledrie de meisjes hadden een rieten koffertje, met leren hoekjes en een leren hengsel, en daar ging dan schoon ondergoed, een pyjama, pantoffels en een tandenborstel in, en zoveel dieren en poppen als er daarna nog bij pasten. Het riet van het koffertje van Naomi was na een jaar zwaar beschadigd en het hengsel had aan één kant losgelaten. De koffertjes van Hadassah en Chaja daarentegen waren nog zo goed als nieuw. De eigenaressen van die twee koffertjes wilden als puntje bij paaltje kwam namelijk liever in hun eigen bed slapen, terwijl Naomi op de vrijdagen van haar zusjes, als de overkant nog niet eens aan tafel zat, al met hunkerende blik tegen het raam van nummer 28 geplakt stond, met haar eigen spulletjes kant en klaar gepakt, haar blauwwollen jasje aan, om te zien of het zusje dat de beurt had, nog niet tevoorschijn kwam door de voordeur van nummer 35, want op dat moment mocht Naomi gaan. Niet alléén. Geen sprake van. Aan de hand van Tjalling of Tsinegolde of een van de tantes Rosa. Ze wilde dan per se haar eigen bagage dragen. Een enkele keer werd de bangerd die niet durfde blijven slapen door Mischa teruggebracht, en dan vond Naomi het juist geweldig dat hij galant aanbood zich over haar koffer te ontfermen, want dan waande ze zich dertig seconden lang mevrouw Mischa Hillesum.

In de zomer van 1938 zou het gezin Idsinga dan toch naar de Rodenburghlaan in Nieuwer-Amstel verhuizen, het plaatsje dat volgens de rekenmethode van Sheba even ver van Amsterdam lag als Mantsjoerije, waar de brief vandaan kwam die Rosalie altijd bij zich droeg. De laatste brief van haar zoon Wanja. Rosalie vond dat haar schoonzuster geen reden tot klagen had.



‘Ik kom heus nog heel vaak thuis, *maman*,’ zei Tsinegolde. Ze hoorde het zichzelf zeggen, en schrok een beetje van dat ‘thuis’.

Sheba hoorde het ook en zei bestraffend: ‘Denk eraan, thuis is voor jou bij Tjalling en de meisjes.’

Ook Hadas hoorde het. Ze was pas vijf, maar beschikte over de woordenschat van een kind van negen en over de fantasie om die uit te breiden. Ze zei: ‘Geen enkel probleem. We hebben in het vervolg twee huishuizen.’

Op het moment dat dit gesprek plaatsvond, zat Naomi op school, waar ze het prima naar haar zin had. Lekker zelfstandig en even onder moeders wat al te zorgzame vleugels vandaan. Ze hoorde pas over het verhuisplan toen het gezin kort daarna een nachtje bij de andere grootouders logeerde, in Nijmegen. Het was inmiddels zomervakantie, en Naomi zou in september naar de tweede klas van haar eigen vertrouwde Daltonschool in de Jan van Eyckstraat gaan. Dacht ze.

Hadas en Chaja waren met tante Tine foto’s aan het bekijken van toen Tjalling klein was.

‘Oh, zo’n matrozenpakje! Mogen wij dat ook, mama?’ riep Hadas midden in de weinige decibels van de salon van opa en oma.

Naomi was aan het lezen. Marie-Bets had geprobeerd haar op schoot te trekken, maar het was een onmogelijke schoot. Oma Marie-Bets was een grote vrouw en haar schoot was dat ook, maar ze zat altijd op een hoge stoel en droeg nooit anders dan zwart-met-witte-stipjes-jurken van kunstzijde, waar je geen houvast aan had, ook al doordat haar onderbenen nu juist vrij kort waren. De schoot liep dus schuin naar beneden. En wat nog het hinderlijkste was, hij rook een beetje... nou ja, niet zo prettig. Genoeg redenen waarom geen van de kinderen ooit uit zichzelf bij deze grootmoeder op schoot ging zitten. Dat was hard voor Marie-Bets.

Naomi had met haar boek een plekje naast Tsinegolde gekozen, zo ver mogelijk van haar grootmoeder vandaan.

Maar omdat het boek een beetje te hoog gegrepen was, luisterde ze eigenlijk vooral naar het gesprek van de volwassenen. En

toen hoorde ze hoe Tjalling aan zijn ouders vertelde dat ze naar Nieuwer-Amstel zouden verhuizen, en dat hij een andere school had gevonden voor Naomi.

‘Een andere school?’ riep Naomi. ‘Ik hoef geen andere school. Ik vind mijn school fijn. Ik wil niet naar een andere school.’

Tsinegolde trok haar oudste op *haar* schoot, zo een van de allerbeste soort, en begon uit te leggen dat dat toch echt stond te gebeuren. Naomi zei niks, maar haar ogen spraken boekdelen. Ze liet zich resoluut op de grond glijden en hees zich even resoluut op de glibberige schoot van Marie-Bets.

Tsinegolde had nog wekenlang last van zelfverwijt.

### 3

De vrouwelijke leden van het gezin Idsinga gingen iedere woensdag naar Amsterdam, en ook bijna iedere zondag. Een enkele keer ondernamen Joél en Sheba op zondag, bij mooi weer – niet te warm, niet te koud, niet te nat, niet te veel wind – de verre reis naar Nieuwer-Amstel. Tsinegolde en de kinderen namen de bus tot het Stadionplein en vandaar lijn 24 tot de J.M. Coenenstraat. Zo deden ze dat die eerste jaren. Vaste prik. Tot mei 1942. Om precies te zijn tot 3 mei 1942, toen het dragen van een ster verplicht werd en het openbaar vervoer voor joden verboden.

Zo'n dag in Amsterdam was altijd feest. 's Avonds kwam Tjalling zijn 'vier meisjes' halen met de beige Citroën waarover hij als ingenieur gemeentewerken mocht beschikken. Tsinegolde en de kinderen noemden de auto Josefien, naar de pop van Naomi, omdat hij net zo beige, en ook net zo glad was als het bleke porseleinen poppengezichtje. Wat een luxe, een auto. Tjalling kwam vóór het eten op de Harmoniehof aan, kreeg van zijn schoonmoeder van ieder gerecht de grootste portie: kippensoep, aardappels, doperwtjes, tutti-frutti toe, of een soortgelijk menu. Daarna deden ze gezamenlijk de vaat, waarbij Naomi de glazen mocht afdrogen, Hadas de borden en Chaja de bruine bakelieten kopjes. Mischa was vrijgesteld van het afwascorvee. Pianospelen was natuurlijk heel wat belangrijker dan schone borden, dan schoon *Geschirr*, zei Sheba. Bovendien was het prettig om hem op de achtergrond te horen spelen tijdens het werk in de keuken. En als alles weer in de grote Antwerpse kasten stond, reden ze met z'n vijven in Josefien naar hun andere thuishuis.

De middagen in de Harmoniehof waren dan wel nooit saai, maar ze hadden toch een zeker stramien. Meestal deden de kinderen eerst spelletjes met grootmoeder Sheba. Dat was altijd iets spannends met snoepjes. Je moest raden hoeveel er onder een kopje zaten (de bakelieten kopjes, opdat ook Chaja zich bij het afwassen nuttig kon maken), en als je het juiste aantal raadde mocht je de snoepjes opeten.

Met oudtante Rosalie werd er daarna geborduurd of gebreid.

Ze leerde de kinderen al die belangrijke vaardigheden die vrouwen volgens haar moesten beheersen. Op zondagen deed ook Rosa II mee. En heel af en toe mocht het zilver worden gepoetst. Bijvoorbeeld kort voor pesach, want al gingen Joél, Sheba en de Rosa's zelden naar sjoel, voor seideravond werd – vaste prik – al het zilver gepoetst. En omdat ze in hun tuintje nu eenmaal geen stromende rivier hadden, dompelden ze het vervolgens in kokend water. 'Het stroomt wel niet, maar het borrelt,' zei rabbijnendochter Rosalie tevreden. Ook het hele huis kreeg een extra schoonmaakbeurt. Echt chameetsvrij werd het nooit, maar geen van de bewoners maakte daar een punt van.

's Zomers werd in het stadstuintje grind geharkt. De volwassenen zaten dan met een glas thee op het smalle terras. De geluiden van het grind en van de lange lepels in de glazen waren heel speciaal, vond Chaja. Ze hoorden bij de geborgenheid die ze voelde bij haar Amsterdamse grootouders. In latere jaren bezorgden ze haar stevast de associatie met *alles-is-goed*. Als iemand bij het harken een heel mooie kiezelsteen vond, mocht die apart worden gehouden in een groen geëmailleerd emmertje waar SODA op stond. Ook een ritueel was het afbreken van drie takjes van de sering voor grootvader Joél, want de man die in zijn driedelige grijze pakken zelf altijd de geur bij zich droeg van sigaren, genoot van die van de blauwe sering.

In de herfst kon je fijn spelen in de bergen afgevalven wingerdbladeren op de stoep voor het huis, natuurlijk wel in het gezichtsveld van de erker, waar dan minstens Joél, maar omdat hij weleens indutte bij voorkeur een van de Rosa's de wacht hield. De kinderen waadden er tot hun knieën in, want de huizen in de Harmoniehof leken 's zomers wel te zijn opgetrokken van pure wingerd.

Of er werd gelezen. Franse jeugdliteratuur. De omgangstaal in beide thuishuizen was nog altijd Frans. Voor arme Chaja was SODA lange tijd het enige woord dat ze kon lezen, maar ze probeerde krampachtig een andere indruk te wekken. Met soms een prentenboek op schoot, maar omdat dat zo kinderachtig stond, meestal met een krant. Het ontging haar dat in Duitsland een man aan de macht was van wie Tsinegolde de naam niet wenste

uit te spreken en dat onder zijn fanatieke gehits het antisemitische vuur oplaaide. In feite bestond dat al sinds de jaartelling en was het nooit echt gedoofd. Maar ook de twee die al wel konden lezen – *Les aventures de Sophie, Ma mère l'oie*, de Rosa's wisten voor iedere leeftijd genoeg lectuur te vinden in hun boekenkasten – hadden geen idee wat er gaande was. Hadas, die vanwege haar kordate en extroverte karaktertje al lang niet meer Hadassah werd genoemd, was nog niet zo ervaren met boeken zonder plaatjes. Soms bleef ze steken bij een moeilijk woord. Dan keek ze met een schuin oog naar de foto's in Chaja's krant. Als ze daar iets spannends of merkwaardigs zag, trok ze hem uit haar handen. Dat was prima, vond ze, want in die dagen leefde ze nog volgens de wet van de jungle en zij beschikte over het recht van de sterkste.

'Moet je kijken, tante Rosa, zo idioot! Waarom staat er nou een foto van een bank in de krant als er niemand op zit!'

Op de rugleuning van de bank stond in witte letters gekalkt: *Nur für Arier*. Maar wist Hadas veel. Rosa wist wel veel, maar met de vraag wist ze geen raad. Ze nam haar nichtjes echter altijd serieus en dus zei ze: 'Ja, wat vreemd hè, Hadáshkele?'

En of de kinderen nu lazen of probeerden te lezen of aangeemoedigd door de tantes de weerbarstige steken op hun breipennen probeerden te houden, Sheba en Tsinegolde zaten intussen gewoonlijk met ernstige gezichten aan de andere kant van de grote tafel, waar ze de zorgwekkende berichten van de laatste tijd bespraken.

Als Sheba ten slotte naar de keuken vertrok om voor het eten te zorgen, werd er op zondag, als Mischa in Deventer was, met Tsinegolde aan de piano in de tuinkamer gezongen. Deur open, zodat Sheba ze aan het andere einde van de lange gang bij het snijden en klutsen goed kon horen. Als Mischa zo'n zondag niet naar zijn ouders was trouwens ook. Dan fantaseerden hij en Tsinegolde er samen een vierhandige begeleiding bij. Ze zongen alle Russische en Franse liedjes die ze konden bedenken, waarbij de Rosa's als ondersteunend koor dienst deden.

Als grootvader Joél zijn middagslaapje had gedaan, kroop steevast een van de kinderen bij hem op schoot (goede soort, ruwe

stof, geur van tabak en siringen). De favoriete vraag van alledrie was: ‘Grootvader, vertel nog eens over vroeger.’

Maar die vraag wist grootvader altijd te negeren. *Vroeger* had hij nu juist willens en wetens achter zich gelaten. Nee, hij vertelde over hoe hij vond dat je moest proberen te leven. Over morele waarden, over hoe je met de mensen van wie je houdt moest omgaan. Of eigenlijk gebruikte hij nooit het woord *moest*. Hij zei: hoe je kon *proberen* met ze om te gaan.

‘Weet je, *mon petit chouchou*,’ zei hij. ‘Van iemand houden om zijn goede eigenschappen is niks bijzonders. Als je wilt weten of je *echt* van iemand houdt, moet je je afvragen of je ook zijn niet zo goede eigenschappen accepteert.’ Of hij besprak met zijn kleindochters in hoeverre je aan wetten moest gehoorzamen als je geweten je iets anders voorschreef. Hij praatte niet *tegen* ze, hij onderhield zich *met* ze. Hij liet ze hun eigen mening formuleren. Hij gaf er serieus commentaar op en als ze van mening verschilden, ging hij met ze in discussie. Hij was zelf dan wel diamantair, maar hij stamde uit een lang geslacht van rabbijnen. Het jodendom betekende veel meer voor hem dan de viervlakkige stukjes koolstof waar hij zich beroepshalve mee bezighield. Niet dat hij van joden meer hield dan van andere mensen. Hij ging uit van het goede in de mens. In alle mensen. En het jodendom vergeleek hij graag met een eeuwenoude eik, die in de loop der tijd van veel stormen te lijden had gehad, een boom waar altijd weer takken afgescheurd waren, maar waarvan het wortelstelsel sterk was, zodat er steeds leven in was gebleven.

Evenals Sheba hield ook hij van zijn schoonzoon. ‘Tjalling,’ zei hij eens, ‘je weet wel dat ik veel van bomen hou, en het meest van eiken. *Ils sont forts et ils symbolisent la sagesse et la noblesse*. Jij bent ook een eik, je bent nobel en verstandig.’

De kinderen hadden, nog afgezien van het gepoezel met Russische koosnaampjes, Naómtshik, Hadáshkele, Cháyoutshka, ook officieel twee namen. Dat zat zo. Tjalling had er – om zijn moeder te tarten – op gestaan dat ze een joodse naam zouden hebben, en Tsinegolde had er – vanwege de man van wie ze de naam

niet wenste uit te spreken – op gestaan dat ze een *niet-joodse* naam zouden hebben.

Zelf had ze bij haar geboorte de naam Chaja-Tsinegolde gekregen. Naar haar twee grootmoeders. Maar *haar* ouders hadden weer andere mensen willen misleiden en dus hadden Joél en Sheba hun tweede dochter de eerste paar weken van haar leven Ziljotshka genoemd, wat evenals Chaja *leven* betekent, maar dan in het Russisch. Alleen was dat toen door haar zusje Rosa, die nog maar een peutertje was, tot zoiets als Zouleika verbasterd, hetgeen een Perzische naam is en *adembenemende schoonheid* betekent. Op zichzelf was dat zeer passend, maar omdat Joél en Sheba ervan uitgingen dat Nederland het meest verlichte land ter wereld was, en dat hier nooit en te nimmer pogroms zouden zijn, werd de naam van hun tweede dochter op een gegeven moment gewoon weer wat het officieel was, alleen een beetje korter, namelijk Tsinegolde. Tjalling, die ooit van Rosa II over dat geharrewar met namen had gehoord, was de enige die nog wel een enkele keer Zouleika zei. Bijvoorbeeld op momenten dat hij haar adembenemend schoon vond.

Tjalling en Tsinegolde waren het natuurlijk niet altijd eens, maar praatten een verschil van mening gewoonlijk uit. Ze bereikten in het algemeen een voor beiden aanvaardbaar compromis of de een wist de ander te overtuigen. Maar met de namen voor de kinderen wilde het maar niet lukken. De oudste heette daarom zowel Naomi als Noortje, de tweede heette zowel Hadas als Sophie, en de jongste heette Chaja en Charlotte. In de praktijk werd het Naomi, Hadas en Chaja. Tot (voor Chaja) de dag dat ze aan juf Neckerman van de lagere school werd voorgesteld, en (voor de andere twee) de dag dat ze naar het catechisatie-klasje gingen van dominee Molenman.

Juist toen de Idsinga's hun eerste woordenwisseling hadden over het geven van een naam, in 1931, werd in de wijdere wereld ook over namen gediscussieerd. Over namen van steden. Die discussie verliep gesmeerd, want de leden van het toen nog maar kort tevoren opgerichte IOC waren het onmiddellijk eens. Ze moes-

ten kiezen tussen steden die allemaal dolgraag de Olympische Zomerspelen van 1936 wilden organiseren. Dat waren er nogal wat. Alexandrië, Buenos Aires, Dublin, Helsinki, Lausanne, Rio de Janeiro, Rome... en maar liefst vier Duitse steden. Lastig, zou je denken. De IOC-leden hadden echter geen probleem met die ruime keus. Ze stemden unaniem voor Berlijn. Misschien verwachtten ze daarmee Duitsland in toom te houden.

Tjalling zei: 'Een teken aan de wand.'

Tsinegolde zei: 'Doodeng.'

Nog geen drie maanden voor de start van de Olympische Spelen schond de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken het Verdrag van Versailles. Hij deed het met veel bombarie: dertigduizend van zijn soldaten marcheerden het Rijnland in, het gebied dat volgens de afspraak in het verdrag gedemilitariseerd moest zijn. De andere ondertekenaars sputterden niet eens.

In 1933, op 10 mei, kort nadat Tjalling en Tsinegolde hun tweede naamgeving-probleem hadden opgelost, werden weer eens boeken publiekelijk verbrand, onder andere in Berlijn op de *Opernplatz*. Het was iets wat door de eeuwen heen was gebeurd, als weer eens een machthebber behoefte had aan censuur, op religieuze of politieke of morele gronden.

Deze keer moesten alle werken eraan geloven die niet aan de eisen van de *Kulturkammer* voldeden. Boeken van Thomas Mann, Erich Maria Remarque, Karl Marx, H.G. Wells.

Dat was verontrustend. Had Heine niet ooit al gewaarschuwd: '*Wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen*'?

'Heine heeft ons al gewaarschuwd, Sophie, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn,' fluisterde Tsinegolde haar twee maanden oude dochter in het volmaakte oorschelpje.

1 augustus 1936. Het was zover: Opening van de elfde Olympiade in Berlijn (in alle bioscoopjournaals te zien). 1 augustus 1936. Het was zover: Eerste gevangenen op weg naar het zojuist voltooide concentratiekamp Sachsenhausen (in het geheim).



Wat waren in 1938 de gespreksonderwerpen in bezorgd Nederland?

Joodse en politieke vluchtelingen en of we die misschien moesten helpen, vroegen sommigen zich af. Nou nee, ze komen ons land overspoelen, zeiden anderen. Oostenrijk en hun *Anschluss* bij Duitsland. De duizenden mensen die door de Duitsers zonder eten, drinken, onderdak in het niemandsland tussen Polen en Duitsland waren gedropt en in geen van beide landen welkom waren. De jongen wiens ouders tot die ongelukkigen behoorden, die in Parijs, in woede daarover, een lid van de Duitse Ambassade doodschoot. De reacties van de Duitsers daar weer op. Om te beginnen de *Kristallnacht*. Verder, als voorproefje voor wat komen ging, een massa beperkende en vernederende maatregelen. En jawel, deportaties van joden.

In enkele kranten dook het woord *Vernichtung* op. Verdelging. Uitroeiing. Bijna niemand vatte de weerzinwekkende term letterlijk op. Was dat maar wel gebeurd. In Nederland werd gedacht over mobilisatie van wat in ons naïeve landje aan strijdkrachten bijeen te schrapen was.

Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen, en op 3 september verklaarden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk de oorlog aan de man van wie Tsinegolde de naam weigerde uit te spreken. Dat was precies zijn opzet geweest. Hij had dat immers al in 1933 tegen zijn generaals gezegd. Er is dan ook alle aanleiding om de stelling te verdedigen dat hij het is die de oorlog is begonnen. De reden dat hij had staan popelen om oorlog te voeren, was ongetwijfeld deels te vinden in de vernedering die Duitsland in 1918 had moeten ondergaan bij de vredesonderhandelingen van Versailles. Het land was toen ernstig beknot in mogelijkheden om zijn economie weer op te bouwen, het had grote gebieden moeten teruggeven of afstaan. Maar waarschijnlijk speelde bovenal jaloezie een rol. Jaloezie op bijvoorbeeld Nederland en België, die kleine landjes die zoveel grote en rijke koloniën bezaten.

‘Jongens,’ zei Tjalling, ‘pas toch op voor jaloezie. Bijna altijd als mensen ruzie maken, is de oorzaak jaloezie. Bijna alle ellende in de wereld begint ermee.’

Chaja keek benauwd. Ze had het goed gehoord. Maar o, wat was dat moeilijk. Er was altijd wel iets om jaloers op te zijn. Ook haar ouders merkten het wel. Tsinegolde vergoelijkte: 'Het komt natuurlijk doordat ze de jongste is.'

De jaren dat Naomi en Hadas al wel op school zaten en zij nog niet, was Chaja bijvoorbeeld jaloers op wat haar zusjes al konden. Dus besteedde haar moeder iedere ochtend een uurtje om haar alvast vertrouwd te maken met getallen en letters. Die schreef Chaja met een mooi slank pennetje in een doorzichtige rode penhouder die Tsinegolde speciaal voor haar had gekocht. Ze moesten precies passen tussen lijntjes die vader Tjalling de avond tevoren op zijn tekentafel had getrokken. Met oost-indische inkt. Vlekkeloos. Als Tjalling 's morgens zijn favoriete ontbijt op had – haveremoutpap, maar alsjeblieft zonder klontjes – bracht hij de twee oudsten op de fiets naar school, Naomi achterop en Hadas op de stang. Om halftwaalf, als het schone geprepareerde vel papier door Chaja was volgeklieerd, vertrokken Tsinegolde en haar jongste van huis om de twee anderen op te halen, want Tsinegolde dacht er niet over om haar kinderen, ook al waren ze volgens Chaja al zo groot, alleen over de dijk te laten lopen.

Voor de kinderen waren het zorgeloze jaren. Afgezien dan van de inspanning van Chaja om niet jaloers te zijn. En als je niet meerekent dat Hadas een keer een gat in haar knie viel die moest worden gehecht, en dat Chaja een keer naar haar mening zo geplaagd werd door haar oudste zusje, dat ze in Naomi's vinger beet tot het bloed eruit spoot, en dat alledrie de meisjes een week met de bof in bed lagen, en dat Naomi een bril kreeg wat ze zelf overigens alleen maar reuze interessant vond.

Voor Tjalling en Tsinegolde, en voor de volwassenen in het algemeen, was de periode natuurlijk verre van zorgeloos. Als de kinderen in bed lagen, spraken ze hun zorgen tegen elkaar uit en probeerden elkaar vervolgens weer gerust te stellen.

## 4

Tsinegolde had tot de dag dat ze met Tjalling trouwde nooit ook maar een ei gekookt. In de eerste jaren van haar huwelijk gaf ze nog wel wat vioollessen, maar ze was voornamelijk moeder en huisvrouw. Iedere week gaf Sheba haar dochter recepten mee naar de Rodenburghlaan. In het begin heel eenvoudige:

‘Schil de aardappels, was ze, snij ze doormidden, doe ze in een pan, zet ze voor driekwart onder water, doe er wat zout op, steek het gas aan...’

En dan belde Tsinegolde haar moeder op: ‘Ja maar hoevéeel zout, moeder?’

‘Nou... twee theelepeltjes.’

‘Ja maar, bedoel je van die zilveren lepeltjes voor shabbat, of van die grote, die je in de keukenla hebt liggen?’

Ze had ook een kookboek van Tjalling gekregen. Daarin had hij op het schutblad geschreven: ‘Op hoop van zegen’. Er stond bijvoorbeeld in hoe je bloemkool moest klaarmaken.

Toen Tjallings moeder, Marie-Bets, opbelde en aankondigde dat zij en vader Jelle die vrijdag zouden komen en graag wilden blijven eten, raakte Tsinegolde lichtelijk in paniek, maar Tjalling stelde haar gerust.

‘Vader houdt veel van bloemkool. Waarom maak je dat niet voor mijn ouders. Ik vond hem erg lekker gisteren.’

Gisteren had ze hem in kleine roosjes verdeeld. Zo deed Sheba het altijd. In Tjallings kookboek stonden echter meerdere methodes. Als je het chique wilde doen, moest je de bloemkool heel laten. Wel was het verstandig – opdat er geen ongerechtigheden in bleven zitten – om hem van tevoren een uurtje op z’n kop in ruim water te zetten met flink veel zout, en hem vervolgens op zijn stronk – in weinig water met weinig zout – een kwartiertje te koken. Tsinegolde hield zich nauwgezet aan alle instructies, met hoop op zegen. Het kon niet voorkomen dat Marie-Bets bij het zien van de feestelijke gave bloemkool met ook nog een goed geslaagd sausje eroverheen, misprijzend opmerkte: ‘Wat apart, verdeel je de bloemkool niet in roosjes

voordat je hem kookt? Hoe kun je hem dan schoonmaken?’

Evenmin kon het voorkomen dat Tsinegolde toen ze de eerste hap in haar mond had, in paniek naar de keuken moest hollen om hem in de gootsteen uit te spugen en daar temidden van stukjes bloemkool een grote gave gekookte naaktslak ontwaarde. Er deden zich verder geen incidenten voor. Slakken zijn overigens heel verteerbaar. *Om*verteerbaar was de opmerking van Marie-Bets over het bankwezen in Duitsland dat naar ze had vernomen en zoals ze altijd al had gedacht ‘geheel in joodse handen was’.

Toen Jelle en Marie-Bets weer thuis waren, en hun dochter Tine vroeg hoe het was geweest, zei Jelle: ‘Heel fijn. Tjalling en Tsinegolde hebben zich enorm voor ons uitgesloofd.’

En Marie-Bets zei: ‘Maar koken kan die vrouw niet.’

Daarop reageerde Jelle met: ‘Beter een hartelijke nog niet volleerde kokkin van achtentwintig, dan een kille nog altijd onoordeelkundige antisemitische nitwit van achtenveertig.’

Dat Jelle geen blad voor de mond nam, daar waren ze aan gewend, maar een uitbarsting als deze was uitzonderlijk. Het echtpaar sprak die avond geen woord meer tegen elkaar. En de hele volgende dag ook niet. De noodzakelijke mededelingen gingen via Tine. Na twee dagen had die er schoon genoeg van. Toen Zwaantje die eerste avond haar hoofd om de deur stak en zei dat het eten klaar was, en dat juffrouw Tine kon opdoen, zag het meisje met schrik dat er nog niet was gedekt. Tine knikte haar geruststellend toe en zei: ‘Komt goed, Zwaantje. Dank je wel. Ga maar gauw naar huis. Het is al over zessen.’

Maar in plaats van de wedgwood borden uit het dressoir te nemen, installeerde Tine zich in Jelle’s favoriete stoel, legde haar benen op het speciale voetenbankje van Marie-Bets, deed haar armen over elkaar en zei: ‘Zo. En nou blijf ik hier zitten. Ik steek geen vinger uit. Ik dek de tafel niet, ik ruim niet af, en ik leg ook geen kruik in jullie bedden. Ik doe helemaal niks tot jullie het hebben uitgepraat. En als het vanavond niet lukt, dan doe ik morgen ook niks. Geen boodschappen, niet met vader naar de

tandarts, ik haal voor moeder niet het breipatroon bij mevrouw Verhagen. Jullie zien maar. Ik wacht.'

Jelle en Marie-Bets waren verbluft. Ze hadden zo vaak ruzie, maar zo'n reactie van hun oudste dochter was nieuw. De monden gingen open, en de verwijten vlogen over en weer. Omdat de onderhandelingen niet bepaald vlot verliepen, deed Tine ten slotte wat suggesties om de brand te blussen. Het resultaat was dat Jelle zei: 'Marie, meid, als *jij* nou eens een bedankje schreef aan je schoondochter,' en dat Marie-Bets iets onverstaanbaars terugbromde. Tine nam er genoeg mee. Ze had niet verwacht dat ze elkaar om de hals zouden vallen.

Toen ze de volgende morgen wat moedeloos haar jas stond aan te trekken om boodschappen te gaan doen, kwam Marie-Bets heimelijk via de keuken naar de gang.

'Ik ga mee, ik moet even bij Ruitenberg zijn,' zei ze.

Ruitenberg was de grote zaak in het centrum waar ze de modernste huishoudelijke apparaten verkochten. Marie-Bets had er kort geleden een stofzuiger gekocht. Niet dat ze zelf ooit iets deed in het huishouden, maar mevrouw Verhagen had er een en ook de buurvrouw rechts. Als je personeel het moest doen zonder stofzuiger, telde je dezer dagen niet helemaal mee. En Marie-Bets had tenslotte van zichzelf een dubbele achternaam. Het geld zat dan ook bij haar. Niet bij Jelle. Die heette gewoon maar Idsinga. Ze had er geen heil in gezien om in gemeenschap van goederen te trouwen. Op de dag dat Jelle met Marie-Bets in het huwelijk trad, was hij feitelijk een arme sloeber geweest. Zelf zat hij daar niet mee. Hij had geld van de bank geleend en er een schroevenfabriekje van gekocht dat op apegapen lag. Al na enkele jaren liep dat fabriekje onder zijn leiding als een tierelier en hij had geen enkele behoefte aan de centen van schoonpapa. Ze leefden dus niet alleen gescheiden van bed, maar ook van portemonnee.

Zwaantje was wild enthousiast geweest over de nieuwe aanwinst. Zo'n bruingemarmerde onderzeeboot op een slee. Een wonder was het. Er zat een lange buis aan met een zuigmondje. Je stak een elektrisch snoer in een stopcontact, en je kon zo al

het stof dat op het vloerkleed lag opzuigen. Geen gebuk met stoffer en blik meer. Geweldig.

‘Is er iets niet goed met de stofzuiger?’ vroeg Tine.

Marie-Bets antwoordde ook nu weer met onverstaanbaar gebrom.

Tsinegolde had geen Zwaantje, maar een flinke dosis ijver. Ze poetste en veegde in huis. Ze waste en verstellde, naaide en breide na enige tijd zelfs complete nieuwe kleren voor haar dochtertjes, altijd drie identieke jurkjes, vestjes, overgooiertjes. Het moederschap was voor Tsinegolde in zekere zin een spel: ze speelde ‘moedertje’ met haar drie poppen. Het kostte allemaal erg veel tijd, en zodra ze in bed stapte, viel ze als een blok in slaap. Van vioolspelen kwam niet veel meer.

Drie weken na het bezoek van Jelle en Marie-Bets, werd er aan de voordeur gebeld. Er stond een bezorger met een grote doos in zijn armen.

‘Woont hier mevrouw C.T. Idsinga-Dobrowitz?’

Op het pak zat een enveloppe geplakt. Daarin zat een zachtroze kaart. Er stond op: *Voor mijn lieve schoondochter Chaja-Tsinegolde, Moeder.* En in het pak zat een gloednieuwe, knalrode stofzuiger. Geen enge torpedo, maar een gezellig tonnetje. Tsinegolde tilde hem uit de doos, zette hem op zijn zwarte wieltjes, en ging op haar knieën naast het rode robotje zitten. Ze omarmde hem teder en zei: ‘Knap van je, Marie-Bets. Zie je wel, jij bent van binnen ook een lieverd.’

Ook van Tjalling kreeg ze weleens zomaar een cadeau. Minder duur. Even dierbaar. Allengs werden de recepten die Sheba haar dochter meegaf best spannend. Met deeg dat je moest uitrollen bijvoorbeeld. Dat deed Tsinegolde eerst met een stuk langdurig gladgeschuurde bezemsteel dat Tjalling voor haar in het schuurtje had afgezaagd. Maar toen ze bedreven werd in het taarten bakken, bracht hij als verrassing een heuse deegroller voor haar mee.

Tsinegolde legde een privé-kookboek aan in net zo’n schrift met groengemarmerd kaft als waarin ze een dagboek bijhield.

*Recettes de Maman* schreef ze op het voorgedrukte etiket in haar speciale handschrift. De letters waren beslist dezelfde die de mensen in Nederland en trouwens in zoveel westerse landen gebruiken, maar een vluchtige blik op een door Tsinegolde beschreven bladzijde wekte associatie met cyrillisch schrift, en als ze eens wat in blokschrift schreef, leek het wel Hebreeuws.

In haar dagboek stond opmerkelijk vaak te lezen hoeveel ze van Tjalling hield, *en* van haar kinderen, *en* van haar viool. Ook over andere vreugdes in haar leven. Zoals het plezier dat ze beleefde aan les geven. Niet dat ze nog veel leerlingen had, maar toch. Twee favorieten waren Berthe en Heleen Gomez, de dochters van een stel vrienden van Joël en Sheba, een echtpaar dat een halve generatie jonger was dan de Dobrowitzen. De dochters kwamen voor les naar de Harmoniehof. Rossigblonde Heleen had dan vioolles, en na de les stond Mischa zijn kamer af, want dan kwam Heleens iets oudere zusje Berthe ook. Berthe zat op het conservatorium voor piano. Ze had dezelfde leraar als Mischa. Onder leiding van Tsinegolde werkten ze dan gedrieën aan een vioolsonate. Mozart, Brahms... genoeg keus. Tsinegolde had haar vorige instrument niet ingeruild, maar bij haar ouders gelaten, om in ieder huishuis een viool te hebben, maar spelen deed ze er eigenlijk nooit meer op. Ze vond dat je een leerling niet de loef moest afsteken. Dat je iemand tot grotere prestaties kreeg door aanwijzingen dan door voordoen. Voorspelen werkte hoogstens ontmoedigend, vond ze. Zelf had ze in België als klein meisje een nogal hopeloos soort leraar gehad. Deze Budvalski kon maar niet begrijpen waarom de kleine Tsinegolde, toen nog Ziljotshka of Zouleika, haar strijkstok niet goed kon vasthouden.

*'Warum kannst du das nicht? Das kann ich doch auch!'* had Budvalski, ook een emigrant of vluchteling of wat dan ook, uitgeroepen, en dat was achteraf gezien toch nog een heel leerzame opmerking geweest, maar niet op de manier waarop hij het had bedoeld.

In de Rodenburghlaan speelde Tsinegolde op haar trots en glorie, de viool die ze kort voordat ze met Tjalling trouwde had

kunnen aanschaffen van haar met zorg opzij gelegde vioollesgeld en met hulp van haar ouders en zusje Rosa, die bijna net zo hard had meegespaard als Tsinegolde zelf. Maar ook met een aanzienlijk bedrag van haar aanstaande schoonvader Jelle, en daarbij de woorden dat hij zich geen lievere vrouw voor zijn zoon kon wensen. Tante Rosalie had bijna geen cent te makken, maar ze had een groot stuk zeemleer gekocht. Daarna had ze op kaasdoek een sierlijke blauwe phoenix geborduurd in een kring van gouden davidsterretjes en die met het zeemleer belegd, ter bescherming van de kostbare Teccler als hij in zijn vioolkist lag.

In haar dagboek schreef Tsinegolde ook wel wat over de dramatische gebeurtenissen in Duitsland en in de rest van Europa, maar stijl 'kleine lettertjes', alsof ze het als een plicht beschouwde ook daar wat over te vermelden.

Tjalling en Tsinegolde waren zo goed als nooit allebei tegelijk buitenshuis. Tsinegolde vond niemand goed genoeg om op de kinderen te passen, dus samen naar een concert of naar een toneelvoorstelling gaan, of samen deze of gene bezoeken, dat was er niet meer bij.

Toen Sacha en Gerdien trouwden had ze met grote inventiviteit de volgende oplossing gevonden: Tjalling was aanwezig bij alles wat er die dag aan plechtigheden en feestelijkheden was georganiseerd, en Tsinegolde kwam alleen de twee uurtjes tijdens de echte ceremonie. Voor die twee uur had ze de hulp ingeroepen van *les voisins*, vooral niet te verwarren met *les autres voisins*. Honderdtwintig minuten lang werd de oppastaak waargenomen door buurvrouw Kristensson en haar dienstmeisje.

Dat ging als volgt: Chaja was gedurende die honderdtwintig minuten onder de hoede gesteld van de buurvrouw, in de hoop dat de zorg voor één kind nog net te doen zou zijn voor deze in Tsinegolde's ogen op zichzelf uiterst betrouwbare, maar kinderloze en dus totaal niet gekwalificeerde vrouw. Het dienstmeisje moest intussen twee uur lang rondjes lopen langs die straten die samen met de Rodenburghlaan een blok vormden – oversteken was niet toegestaan. Hadas, die daar nu toch echt te groot voor



was, moest *in* de wandelwagen zitten en Naomi, die persoonlijk aan Tsinegolde had moeten beloven dat ze voortdurend de stang zou vasthouden, moest er al die tijd naast lopen.

Tsinegolde vond weer wat meer tijd om zelf viool te spelen. Waarschijnlijk vooral doordat ze handiger werd in al die nieuwe karweitjes, maar zelf beweerde ze tegenover ieder die het horen wilde dat het kwam door het rode robotje.

Ze speelde sonates met Karel Roggeveen, een pianist in de buurt, zo'n dunne lange die met een ongezond ronde rug achter het klavier zat, en af en toe kwartet met vrienden uit Amsterdam, nog van het conservatorium. Ook speelde ze een enkele keer met Tjalling, die als kind een blauwe maandag pianoles had gehad (niveau *Bijje Zoem*) en die zich met grote inspanning en veel vereenvoudigingen en weglatingen maar net één bladzijde van César Francks vioolsonate wist te handhaven. Bovendien paste Tsinegolde – vertederd – bij iedere ingewikkelde maat voor de piano haar tempo aan. Tjalling had niks in de gaten, want die werd zo door zijn eigen partij in beslag genomen dat Tsinegolde net zo goed haar viool in zijn zeemleren bedje had kunnen laten liggen.

Toen Mischa in de Bachzaal zijn Amsterdamse debuut zou maken – hij was inmiddels achttien – wilde Tsinegolde natuurlijk graag gaan luisteren. Tjalling ook, dus stelde hij voor dat ze zouden vragen of juffrouw Goudenaar van het gemeentehuis de kinderen in bed kon stoppen en daarna beneden in de huiskamer wat wilde gaan zitten lezen tot het ouderpaar weer thuis zou zijn.

Tsinegolde vond het vreselijk. 'Ik ga wel niet. Ga jij maar alleen en dan vertel je me hoe het is geweest.'

Maar daar had Tjalling geen zin in en zonder het met Tsinegolde te overleggen, belde hij de dag voor het concert zijn zuster Tine op, en vroeg of ze alsjeblijft kon komen babysitten. Tine moest er weliswaar helemaal voor uit Nijmegen komen, maar ze wilde niks liever. Ze had dringend behoefte aan afwisseling van het babysitten bij haar kibbelende ouders. En dan het vooruitzicht haar nichtjes eens helemaal voor zichzelf te hebben!

Tsinegolde was razend dat Tjalling haar niet had geraadpleegd, want ook Tine was in haar ogen geheel onbekwaam als hoedster van kinderen. Het werd ruzie. De eerste van het jonge echtpaar Idsinga, maar deze eerste was er een waar de kinderen geen van allen iets van merkten. Ze leefden nog in de veronderstelling dat papa's en mama's nooit ruzie hebben.

Mischa gedroeg zich voorafgaand aan zijn optreden hoogstmerkwaaardig. Het was verontrustend. Hij wankelde met starre ogen het podium op, zocht steun tegen de muur, bleef akelig lang zo staan zonder dat er iets gebeurde. Na wat voor het publiek een eeuwigheid leek, schoot van achter het podium een toneelknecht te hulp. Hij leidde de jongen naar de vleugel. Maar er gebeurde nog steeds niets. De jongen stond daar maar. Het publiek, niet wetend wat met deze situatie aan te vangen, begon te applaudisseren, aarzelend, aanmoedigend, allengs luider. Het leek of het handgeklap Mischa uit zijn verdoving trok. Nu begon hij dan toch te spelen en meteen was de ongemakkelijke situatie voorbij. Hij was zichzelf weer en speelde adembenemend mooi. Daarover waren alle toehoorders het eens. Alleen Tsinegolde had geen mening, want ze had niet geluisterd. Ze had alleen maar gedacht aan haar kinderen. Oi oi, als dat maar goed ging met schoonzuster Tine.

Het zou overigens de laatste keer zijn dat Tsinegolde Mischa zag en hoorde, want de arme jongen was werkelijk geestesziek en hij werd niet lang na het concert in de Bachzaal enige tijd opgenomen in het joodse krankzinnigengesticht *Het Apeldoornsche Bosch*. In 1943, toen hij weer bij zijn ouders woonde, volgde voor hem en ook voor alle andere leden van zijn gezin de vernietiging: Westerbork en Auschwitz.

De wandeling naar school en terug ging voor een groot deel over een weg langs water. Tsinegolde en de meisjes spraken van *De Dijk* en *Het Kanaal*. Het Kanaal was meer een brede sloot, hooguit een vaart, en De Dijk had waarschijnlijk nog nooit echt gefunctioneerd als beschermer van de binnendijkse woonhuizen en winkeltjes, want het water had nooit een groter niveauverschil vertoond dan vijf centimeter. De vaart had iets met afwatering te maken en moest geregeld worden uitgebaggerd. Daarvan had Tjalling, die civiel ingenieur was, verstand. Hij legde zijn dochters graag de kneepjes van het vak uit. Ze konden bepaald niet alle details bevatten, maar het was prettig om serieus te worden genomen. Dat verwachtten ze ook, want ze waren het gewend van de volwassenen in beide thuishuizen. Het viel op als het niet gebeurde. Als ze terugkwamen van een verjaardagspartijtje was hun voornaamste commentaar gewoonlijk dat er van de moeders niks mocht en dat de vaders ze zo kinderachtig behandelden.

Wat de moeders betreft, zeiden de klasgenootjes hetzelfde van Tsinegolde. Van Tsinegolde mochten haar kinderen niet fietsen, niet schaatsen, niet alleen over de Dijk langs het Kanaal lopen, en niet op straat spelen na schooltijd. In de tuin. Dat mocht. Van de meeste andere moeders mochten hun kinderen en ook de Idsinga-meisjes als ze bij hoge uitzondering eens bij iemand bleven spelen, niet op stoelen staan, terwijl dat toch zo handig was, want dan kon je je vasthouden aan de rugleuning. Nee, je moest een speciaal krukje gebruiken als je ergens niet bij kon. Vreemd, want waar moest je je dan aan vasthouden. In de kamer die *salon* werd genoemd, net als bij opa en oma in Nijmegen, mocht je niet komen. Wel mocht je de andere kamer beneden betreden, maar iets doen mocht je er niet. Die heette *woonkamer*, wat ook al zo vreemd was, want woonden die mensen dan niet in het hele huis? Of hoorde slapen en koken en spelen en tekenen niet bij wonen? Spelen en tekenen deed je bij anderen in een van de kamers boven die *kinderkamer* heette. In het huis in de Rodenburghlaan heetten de overeenkomstige kamers gewoon muziek-

kamer, achterkamer en slaapkamer. Slaapkamers waren vooral om in te slapen, om in voorgelezen te worden voor het naar bed gaan en om nagels geknipt te krijgen, maar als je dat toevallig wilde, mocht je er ook best spelen, bijvoorbeeld als de poppen moe waren en een middagslaapje moesten doen. Meestal speelde je gewoon beneden, want dat was gezelliger, in welke kamer ook, of in de gang. Alleen in de muziekkamer mocht je geen spullen op de piano leggen, en niet aan mama's vioolkist komen. En in het keukentje mocht je geen speelgoed laten liggen, alleen onder het tafeltje. (Tsinegolde: 'Koken vergt de hele mens.')

's Avonds voor het naar bed gaan, moest je het speelgoed wel opruimen, maar een spannend kasteel van blokken, of een extra goed gelukt huis voor de poppen en beesten mocht natuurlijk blijven staan. Of, als je had geverfd en je aquarel was nog niet droog, daar had Tjalling speciaal een waslijn voor in een hoek van de kamer gespannen.

De drie van Tjalling en Tsinegolde werden in het dorp eigenlijk nooit de *Idsinga-meisjes* genoemd. Ze waren de *Franse meisjes*. Ze mochten dan de Franse meisjes zijn, maar het woord *salon* bekliefde pas door de verboden kamers bij de vriendinnetjes.

Op de terugweg van school naar huis, moest je eerst het plein voor de school oversteken en dan de dijk opklauteren. Het eerste stuk van de dijk was zo'n achthonderd meter lang, en kaarsrecht. Als je aan het begin stond, kon je het eind zien, althans van wat ze hun stuk dijk noemden. Daar hield hij op *hun dijk* te zijn, want hij draaide er met een bocht van negentig graden naar rechts. Omdat Tsinegolde en haar kroost rechtdoor moesten, langs een grasveldje (afmetingen krappe tennisbaan, aan twee kanten omzoomd door rozenbottelstruiken en aan één kant door liguster en door de kinderen hardnekkig *Het Park* genoemd), verlieten zij daar de dijk.

Overigens kon je ook al na de eerste honderd meter vanaf de school er weer aflopen. Naar twee winkeltjes. Op het ene stond met koeienletters KLEINSMA'S COMESTIBLES geschreven, en het andere was aanvankelijk het sigarenwinkeltje van de heren

Davidson. Vader Davidson was dik (Tsinegolde: ‘Hij doet aan de cirkel in plaats van aan de lijn’) en net als grootvader Joél, rookte hij altijd een sigaar. Chaja vroeg zich af wat hij voor zijn verjaardag kreeg, want sigaren was natuurlijk niet een echte verrassing voor wie een hele winkel vol had.

De jonge meneer Davidson stond vaak te neuriën in de deuropening en staarde in de richting van de dijk, dromend van mooie jongedames of van leven in *Jeroeshalajim shel zahav*, de stad van goud, en waarschijnlijk ook van Tsinegolde, want hij onderbrak welke droom dan ook om naar de moeder en haar meisjes te wuiven als hij ze op de dijk zag verschijnen. Ze kochten zelden wat bij de Davidsons, want de enige die rookte in huis was Tjalling en die betrok zijn vloeitjes en tabak in een winkel vlak bij het gemeentehuis.

Vaak liepen wat kinderen van school mee met de afhaalmoeder die Frans met haar dochters sprak. Dan waren de vier van Tjalling natuurlijk zo beleefd om Nederlands te spreken. De anderen dwaalden vrijelijk dijk op, dijk af. Ze glibberden zelfs het talud af tot vlak bij het water als ze meenden er een klavertje vier te zien. Tsinegolde voelde zich verantwoordelijk voor ieder die zich binnen haar gezichtsveld bevond, dus als er een boel gezwerm was, vergde zo’n terugtocht langs de dijk veel van haar energie en zenuwen. Alleen één bedeesd jongetje, dat Jules Blankestijn heette, verwaardigde zich niet zijn altijd zorgvuldig gepoetste schoenen vuil te maken in het natte gras, en zeker niet zijn mooie witte regenjas. Hij gaf ook niet om klavertjes vier, daarentegen wel om de moeder en haar meisjes, en evenals de jonge heer Davidson vooral om de moeder. Dus bleef hij liever bij het groepje, bijna de hele weg terug naar huis, want hij woonde één straat dichterbij school dan de Idsinga’s, op de hoek van de Van Alkemadeaan. Op school zeiden de kinderen Sjuul, of nog erger: Sju-les met twee lettergrepen. Hij genoot zichtbaar als de Idsinga’s hem gewoon Jules noemden zoals zijn ouders het hadden bedoeld.

Sommigen van de Sju-les-kinderen woonden in een straat vlak achter de winkeltjes. Die riepen dan: ‘O, we zijn al bij *co-Mes-ti-Bles*. Da-ag, tot morgen,’ en renden de dijk af.

‘Mama,’ zei Hadas, die al in de tweede zat: ‘Waarom zegt Cora comèstiblès en niet gewoon comestíbles?’

‘Net als Sju-Les, en niet gewoon Jules,’ zei Jules zacht. Tsinegolde liet Chaja even los en wreef met wel vier vingers in Jules’ dikke haar. Ze zei: ‘Omdat Cora veel beter Nederlands spreekt dan grootmoeder en grootvader en de tantes Rosa.’

‘En dan jij,’ zei Naomi berustend vanuit de voorhoede over haar schouder.

‘Ik? Ik spreek toch zeker goed Nederlands?’

‘Hm.’

Hadas was met haar gedachten bij de vorige mededeling blijven steken en zei: ‘Ik vind wel dat Cora goed Nederlands spreekt, maar onze juf niet. Die zegt braaie.’

‘Braille? Hebben jullie een blind kind in de klas? Wat een fijne school!’ zei Tsinegolde blij.

Naomi, die al los mocht lopen maar wel binnen Tsinegolde’s blikveld, huppelde dus een paar meter voor de anderen uit. Nu riep ze achterom: ‘Welnee, mama. Ze bedoelt gewoon breien.’

Op een vrijdagmiddag na school, begin 1940, toen het groepje voor de verandering zonder eromheen zwerpende klasgenootjes, behalve dan de trouwe Jules, de eerste honderd meter dijk had afgelegd, bedacht Tsinegolde dat ze Tjalling had beloofd die avond witlof klaar te maken. In de oven, met plakjes kaas, want daar was het hem om te doen. Maar er was geen kaas meer in huis. ‘Kom jongens, even naar Kleinsma.’

‘Kaas kaas, lekkere kaas, kaas voor Cora Comèstiblès,’ zong Chaja, die overigens gruwde van kaas. Hadas, die met haar uitgebreide vocabulaire ook al enig gevoel voor poëzie had ontwikkeld, vulde aan: ‘Kaas met een vork en kaas met een mes, kaas voor Cora Comèstiblès’ en de andere vier zongen mee, Jules heel muzikaal met zijn veelbelovende engelenstem. Hand in hand dansten ze de dijk af. De jonge meneer Davidson stond tegen zijn gewoonte niet voor de winkel te neuriën of een sigaretje te roken. Ze kochten kaas voor Tjallings lof en pas toen ze weer buiten stonden, viel hun op dat de sigarenwinkel een complete metamorfose had on-

dergaan. Niet alleen zagen ze ook de *oude* heer Davidson niet, er was zelfs geen enkel pakje sigaretten te bekennen.

De hele etalage was bedekt met zaagsel en hij was door twee glazen schotten verdeeld in drie afdelingen. Iedere afdeling had een ander type bewoner: landschildpadden, moerasschildpadden, en cavia's. De kennis van de meisjes reikte minder ver. Voor hen waren het platte schildpadden, bolle schildpadden, en marmotjes.

'O mama!'

'Kijk nou toch!'

'Zo lief!'

'Die kleine marmotjes!'

'Nee, die bolle schildpadden, die zijn de liefste!'

'Nee, die platte!'

'Moerasschildpadden,' wees Jules met zijn slanke bewegelijke vingers, bescheiden de Franse meisjes corrigerend. 'En die daar zijn landschildpadden.' Zijn vader had geen verstand van baggeren, maar hij was bioloog en doceerde een vak dat met reptielen te maken had aan de universiteit van Amsterdam.

'Wat goed dat je dat weet, Jules,' zei Tsinegolde. Jules glom.

Ze deed er nog een schepje bovenop. Een oprecht gemeend schepje: 'En je bent ook al zo muzikaal. Je moet maar luit gaan spelen met die lenige vingers van je. Of harp. Dan kun je zingen en jezelf begeleiden.'

En Hadas joelde: 'Joepie, Jules, dan komen we allemaal apeldisseren.'

'Applaudisseren,' zei Tsinegolde.

'Applaudisseren,' zei Hadas.

'O, mama, kunnen we niet zo'n marmotje kopen?' vleide Naomi.

'Hè nee, zo'n schildpadje,' zei Chaja.

Ook Tsinegolde was vertederd, maar ze zei flink: 'Nee, we kunnen niet een schildpad kopen. En ook geen marmot. Waar moeten we ze laten. We hebben toch geen hok voor ze? Kom. Naar huis, jongens.'

'Hoezo een hok?' schreeuwde Hadas terwijl ze een indianen-

dans rondom haar moeder uitvoerde. ‘Ze kunnen toch gewoon in huis!’

‘Geen sprake van.’

Tsinegolde weekte eerst zichzelf en vervolgens haar kinderen los van de verleidelijke etalage. Jules was geen probleem, die bleef als een kuiken in haar buurt. Helemaal nu moederkip zich had verwaardigd hem een compliment te geven. Voor de anderen verliep de rest van de weg naar huis in mineur, met geregeld een uitroep van tederheid over wat ze in de winkel naast Kleinsma’s Co-mès-ti-blès hadden gezien.

Terwijl Tjalling zich te goed deed aan de lof met kaas, werd hij tot in detail op de hoogte gebracht van de veranderingen in de winkel van de Davidsons. En daarna volgden natuurlijk de smeebeden en vleierijen.

‘O papa, je bent zo knap. Je kunt vast wel een hok maken.’ Dat was Naomi, die al begon door te krijgen hoe je mannen moest verleiden.

‘Nou, ik denk dat dat wel heel erg moeilijk is. Misschien kan zelfs papa zoiets niet maken,’ zei Hadas schijnheilig. Zij had al begrepen dat het handig is om gebruik te maken van de zwakheden van de mens.

‘Kan onze schildpad dan niet in de zandbak wonen? Dan mag ze ’s nachts in mijn poppenbedje,’ bedacht Chaja, die van beide methoden nog geen verstand had, en evenmin van schildpadden.

Of het nu zwakte (verleiding, ambitie, witlof met kaas) of kracht (liefde voor zijn kinderen) was geweest, Tjalling kwam de volgende dag in plaats van met de fiets, met Josefien terug van zijn werk. In de auto lag een enorme rol fijngemaasd kip-pengaas. Zondag bracht hij uren zwoegend in de tuin door. De meisjes keken toe, overhandigden bereidwillig de snoeischaar als er een struikje plaats moest maken, zochten krammetjes in de timmerkist als het gaas aan een paaltje moest worden bevestigd, en moedigden hun vader aan om vooral door te werken als hij ook maar even ging staan om zijn rug te rechten. Ook Chaja maakte zich nuttig. Ze rende naar Tsinegolde voor een pleister



toen Tjalling zich aan een doorn had geprikt. Ten slotte was er een flink stuk tuin afgerasterd. Het gaas zat wel tien centimeter in de grond. Tsinegolde belde meneer Blankestijn, de vader van Jules op, en van hem hoorde ze dat bolle schildpadden ('ah, landschildpadden bedoel je') vooral graag sla eten en verder ook heel makkelijke dieren zijn.

'Ze houden wel een winterslaap,' zei hij, maar tegen die tijd zou hij nog wel raad geven hoe ze dat moesten regelen.

En zo begon in maart 1940 voor het gezin het schildpadden-tijdperk. Wat een aanvang nam met Penelope, de liefste landschildpad uit de nieuwe winkel (die overigens door de Idsinga's nog steeds werd aangeduid met De Davidsons), groeide in de volgende jaren uit (niet door voortplanting, maar door herhaald bezoek aan het winkeltje) tot een populatie van vijftien exemplaren, zowel land- als moerasschildpadden. Dankzij een vergissing van Tjalling zouden het er op een gegeven moment zelfs zestien zijn.

Bijna vijf jaar later, op 24 januari 1945, ook al verwijtbaar aan de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken, begon het schildpad*loze* tijdperk.

De moerasschildpadden zouden een kleine maar niet onbelangrijke rol gaan spelen in het verzet. Evenzo zou de deegroller er een toebedeeld krijgen, want het bezit van een deegroller werd niet gerekend tot verboden wapenbezit.

## 6

Terwijl grote delen van de rest van Europa al in oorlog waren met Duitsland, begon het voor Nederland pas echt in mei 1940. Wel waren ook hier al eerder wonden geslagen. Soms niet eens door een vijandelijke actie maar door eigen schuld. Cees, de jaargenoot van Tjalling en Sacha, scheepsbouwkundig ingenieur, in wiens ouderlijk huis Tjalling verliefd op Tsinegolde was geworden, was dolgelukkig geweest dat hij ondanks de problematische arbeidsmarkt al meteen een baan had weten te vinden aan boord van de *Willem van Ewijck*. Het schip voer bij Terschelling op een mijn die de eigen bemanning juist had geactiveerd om de Duitsers dwars te zitten. Het brak in tweeën en zonk. Cees Lamboy de Bruïne, zevenendertig jaar, kwam om het leven. Hij was een jaar eerder dan Tjalling getrouwd en zijn Dieuwke bleef achter in Bloemendaal met hun tweeling, iets ouder dan Naomi.

Tjalling zocht haar op, probeerde te troosten, maar al bracht hij voor allebei de jongens een Dik Trom-boek mee en voor Dieuwke een weckfles met door Tsinegolde en haar deegroller gebakken koekjes, hij had het gevoel met lege handen te komen, want wat voor troost kun je bieden.

Vertrekken deed hij niet met lege handen, want Dieuwke, nuchtere Dieuwke, die nu toch in tranen was, zei, toen Tjalling bij de kapstok stond en tussen de vele jassen de zijne zocht:

‘Hier, waarom neem je deze van Cees niet? Onverslijtbaar.’ En wrang erachteraan: ‘Onverslijtbaarder dan Cees.’

Het was een lange bruinleren jas. Macho. Totaal niet passend bij de zachtaardige Tjalling, maar ontroerend zoals Dieuwke hem aanbood, en precies de goede maat. Hij hield hem aan, vanwege Dieuwke, nam zijn vertrouwde vale regenjasje over de arm en omhelsde haar.

Er waren nog andere tekenen van naderend onheil, van zich ook in Nederland manifesterend antisemitisme. Steeds vaker openlijk. In Oss bijvoorbeeld kwam men erachter dat de directeur van een groot vlees-exportbedrijf zich had vergrepen aan een paar

meisjes die voor hem werkten. Dat was erg. Zeer afkeurenswaardig. Maar niet zo opmerkelijk. Het kwam vaker voor dat een werkgever op deze manier misbruik maakte van zijn positie. In diezelfde periode werd bekend dat er homoseksuele handelingen waren bedreven met minderjarige jongens, en dat vond men in het algemeen veel en veel kwalijker. Maar de verkrachters van de jongens waren twee katholieke geestelijken, en de directeur van het exportbedrijf was een jood. En dus was *zijn* misstap voor de NSB-krant *Volk en Vaderland* aanleiding tot het voeren van een maanden durende antisemitische campagne.

Ook de kinderen vingen die woorden op: ennesbee, mobilisatie, antisemitisme.

Bij *ennesbee* keken Tjalling en Tsinegolde misprijzend. Ze zeiden bijvoorbeeld: 'Nou, ik zou er maar niet op vertrouwen, hij is vast bij de ennesbee.' Bij *antisemitisme* keken ze verdrietig, bij *mobilisatie* keek met name Tsinegolde heel bang.

Op een ochtend kwam Tsinegolde wat vroeger dan anders de kinderen wakker maken.

'Opschieten meisjes. Chaja en ik brengen jullie naar school. Papa moet zich zodadelijk melden bij de kazerne.'

Toen ze aan hun eerste boterham zouden beginnen, zei Chaja: 'Wat is dat, een kazerne?'

Tsinegolde was brood aan het snijden en hoorde niet wat Chaja zei. Al haar gedachten waren bij Tjalling. Naomi, nu bijna negen, nam de honneurs waar. Ze wist te vertellen dat een kazerne een plek was waar soldaten woonden.

Op dat moment kwam er een binnen, in hun eigen kamer. In een grauwgroen soldatenpak, een grappig hoedje op zijn hoofd, en allebei z'n benen van onder tot boven in het verband. In breed groen verband.

'Is dat papa?' vroeg Naomi verbluft.

'Dat zie je toch, stommerd,' zei Hadas.

'Nee hoor,' juichte Chaja. 'Ik weet het, ik weet het! Het is Wanja van tante Rosalie. Kijk maar, het is de *blesé van de guerre de Crimé*. Och! Arme papa,' zei ze verlekkerd. 'Zal ik er een kusje

op geven? Heb je dan zo'n pijn aan je benen?' Ze deed niets liever dan haar poppen en beesten van pleisters en zalfjes voorzien.

De soldaat tilde Chaja hoog in de lucht en lachte.

'Nee hoor, Chájoushka, het is geen verband, het zijn puttees. Niet zo handig en nu ook een beetje warm, maar van de winter zal het heerlijk zitten.'

'Van de winter? Ga je al die tijd met die gekke kleren lopen?'

'Nou, dat denk ik niet, hoor,' zei Tjalling vrolijk.

'Help het me hopen,' zei Tsinegolde somber.

En Naomi vroeg of hij nu in de kazerne ging wonen.

'Een poosje. In Alkmaar.'

Hij werkte snel zijn pap naar binnen, want hij moest al vroeg de trein hebben met zijn puttees en de zware plunjezak, die hij nu ineens ransel noemde.

Hij omhelsde zijn vier meisjes. Tegen de grootste van de vier zei hij: 'Ik vind het wel heel zwaar voor je, iedere dag zo vaak naar school lopen. Zou je Naomi en Hadas langzamerhand niet maar eens alleen naar huis laten komen?'

'Ga nou maar, we redden ons wel,' zei Tsinegolde snibbig. Ze hield niet van afscheid nemen.

'Lief zijn voor mama, hoor. Zullen jullie haar goed helpen?' Tjalling veegde met een vinger langs zijn rechteroog, Tsinegolde snoot haar neus en de kinderen keken beduusd.

Op donderdag 9 mei – Tjalling was al anderhalve week in Alkmaar – hadden Tsinegolde en de meisjes na school de bus naar Amsterdam genomen om de verjaardag van Rosa II te vieren. Nu Tjalling er niet was, moesten ze ook met de bus terug. Josefien-de-auto was natuurlijk in Amstelveen gebleven, maar het was niet de bedoeling dat Tsinegolde ermee reed. Ze had trouwens geen rijbewijs. Het idee. Ze kon zelfs niet fietsen. In haar visie was het volstrekt onverantwoord om je op wielen voort te bewegen, of het er nu twee waren of vier. Nergens voor nodig ook. Ze had prima benen.

Het was laat geworden. Tsinegolde had besloten dat ze de kinderen de volgende dag gewoon een uur langer in bed zou

laten, want slapen was belangrijker dan leren. Ze had zo haar stokpaardjes.

Van naar school gaan zou het die vrijdag helemaal niet komen. 's Ochtends heel vroeg – iedereen lag nog in diepe slaap – begon het in de verte te rommelen. Er barstte een daverend onweer los. Zo leek het. Hadas was meteen klaarwakker. Ze sprong uit bed, holderdebolderde naar het raam en slaakte een vreugdekreet: 'Vuurwerk, vuurwerk! Kom kijken! Koninginnedag!'

Het knalde en flitste tegen de nog maar net licht wordende meihemel.

Naomi en Chaja schopten nu ook hun perrines van zich af. Ook zij renden op blote voeten naar het raam.

'Is dat vuurwerk?' zei Chaja nog half slapend. 'Is het dan geen onweer?'

'Gek onweer hoor,' zei Naomi, 'ik zie helemaal geen wolken. En wat een rare bliksem.'

Meteen was er een enorme knal vlak boven hun hoofd. Ze krompen alledrie in elkaar alsof dat zou helpen als het plafond naar beneden kwam. Tsinegolde stoof de kamer in. Ze was altijd al lang op voordat ze haar kinderen kwam helpen met aankleden, maar nu was het zo vroeg dat ook zij nog in nachtjapon was. Er overheen wapperde haar Chinese kimono met vogels en draken, en haar dikke haar was nog niet geborsteld.

'Weg bij het raam, gauw, weg weg. Weg bij het raam!' Ze sleurde haar kinderen er vandaan, griste wat kleren van de com-mode, en duwde het drietal de kamer uit. 'Hup, naar beneden, onder de trap, gauw.'

'Onweert het nou of niet?' vroeg Hadas.

'Nee. Het is oorlog. Ik denk dat Schiphol wordt gebombardeerd.'

Daar stonden ze, met slaaptranen en een beetje bleek om de neus onder de trap.

Oorlog, wat was dat. Het klonk gevaarlijk, maar ook wel lekker spannend. Niet een boekenavontuur, zoals Rémi ze beleefde in *Sans famille*. Nee, echt! In hun eigen leven. Tsinegolde probeerde het daar onder de trap zo'n beetje uit te leggen. Ruzie

tussen grote mensen. En met bommen elkaars vliegtuigen proberen kapot te gooien.

‘O. Meer iets voor jongens dus,’ concludeerde Naomi.

Naomi en Hadas gingen die ochtend helemaal niet naar school. Toen het bommenonweer eindelijk was bedaard, gingen Tsinegolde en de kinderen net als anders aan de ronde tafel boterhammen eten – één met kaas en één met jam. Voor Chaja werd altijd een concessie gedaan. Zij kreeg smeerkaas. En alledrie kregen ze een plak ontbijtkoek, waar Hadas de donkerbruine korstjes aftrok en die dan stiekem tot knikkers kneedde. Als Tsinegolde even iets in de keuken moest halen, dook Naomi onmiddellijk in haar boek, waar ze altijd bovenop zat tijdens de maaltijden, en rolde Hadas de koekknikkers over de tafel. Zonder haar ogen van haar boek af te wenden, rolde Naomi de knikkers terug. Dat was een leuk spelletje vond Hadas, maar nog veel leuker was het om de balletjes richting Chaja te sturen, want Chaja gruwde bijna even erg van de bruine balletjes als van kaas. Ze leken op de keutels van het konijn van *les autres voisins*. Die van het hoekhuis. Het konijn was weliswaar zielig en dus lief, maar keutels waren poep, of zoals in het Rodenburghhuis werd gezegd: *grand ba-ba*. En dat hoorde niet op de eettafel. Chaja had haar hygiëne-principes.

Die hoekhuisburen hadden alleen maar een heel klein strookje tuin aan de straatkant. Chaja stond erop, als ze met haar moeder van huis naar school liep, zich even met het konijn te onderhouden. Dat gebeurde om twaalf uur en om vier uur alleen op de heenweg. Maar om twee uur alleen op de terugweg. Nooit als haar twee grote zusjes erbij waren. Ze sprak dan een woord van medeleven omdat het konijn z'n hok zo klein was, omdat hij zo alleen woonde, of omdat nooit een van de kinderen van het hoekhuis met hem speelde.

Na een kerstvakantie was het konijnenhok enige tijd onbewoond geweest.

‘Waar zou hij zijn?’ had Chaja gevraagd.

‘Hij mag binnen spelen,’ had Hadas gezegd, ‘omdat het zo koud is buiten.’

‘Ik ben bang dat hij vooral voor Kerstkonijn heeft mogen spelen,’ (Tsinegolde).

‘Is dat net zoiets als de Paashaas?’ (Chaja).

‘Hm. Meer zoiets als de Pechvogel,’ (Tsinegolde).

Korte tijd later was er ineens een ander konijn in het hok geweest, een stuk kleiner, maar ook zielig. Dus Chaja was aan haar volgende missie begonnen.

Tsinegolde zei met een geniepig klankje in haar stem: ‘Het zou me niet verbazen als dit konijn met Kerstmis ook voor Pechvogel mag spelen.’

Maar nu was het pas 10 mei.

Er werd die eerste vrijdag van de oorlog, 10 mei 1940, veel getefoneerd. Af en toe hoorde je nog een vliegtuig overvliegen, en er was soms nog wat gerommel in de verte, maar ze hoefden niet meer onder de trap. Tsinegolde belde naar haar ouders, Tjalling belde naar de Rodenburghlaan, en ook opa en oma uit Nijmegen belden op. Verder maakten ze er een gezellige knutseldag van. De kinderen kregen grote rollen bruin plakband en daarvan mochten ze lange repen horizontaal en verticaal over alle ramen plakken. Ze stonden met hun schoenen op de stoelen – nee, sokken is te glad – en hielden zich vast aan de rugleuning, ze mochten de kinderscharen gebruiken, voor deze keer ook toen moeder in de keuken bezig was en haar knippende kinderen niet in de gaten kon houden, en ook toen ze boven de perrines opschudde. Naomi kreeg zelfs de grote schaar uit het uitklapbare naaimeubeltje, want ze was er nu groot genoeg voor, zei Tsinegolde.

‘Dat komt door de oorlog,’ zei Hadas, die het netste knipte en plakte van de drie. Ze duwde daarbij de punt van haar tong in haar linkerwang. Toen ze net weer van haar stoel gesprongen was en haar vingertjes in de schaar had gestoken om een volgende strook te prepareren, nam ze tijd om haar jongere zusje te onderrichten.

‘Kijk, het zit zo,’ zei ze, gesticulerend alsof ze voor een zaal vol toehoorders sprak. ‘Altijd als het oorlog is, wordt iedereen vanzelf een jaar ouder.’

Naomi mocht de directrice van het plakband-project zijn. Ze moest de scharen in de gaten houden en ook of er wel genoeg stukjes raam overbleven om door naar buiten te kijken, want als je eenmaal aan het plakken was... een kolfje naar haar hand.

‘Hadas! Kijk uit! Niet zwaaien met je schaar!’

Chaja plakte dapper mee, maar begreep helemaal niet waarom ze geen leukere dingen op de ramen mochten plakken, zoals een huis, of een schildpad, in plaats van alleen maar die saaie rechte strepen.

‘Het is ook niet voor de leuk, sukkel,’ (Hadas). ‘Het is om de invasie tegen te houden, maar dat begrijp jij natuurlijk niet.’

Naomi begreep het beter. Ze zei: ‘Je bent zelf een sukkel. Het is niet om de invasie tegen te houden, het is omdat de ruiten anders kapot gaan als er een bom op het huis valt.’

En Chaja die het verrassend genoeg echt begreep, zei met een benauwd stemmetje: ‘Maar als er een bom op ons huis valt, gaat ons hele huis toch kapot?’ Vervolgens bedacht ze opgelucht: ‘Maar niet Penelope, want zij is in de tuin.’

Die eerste dag dat Nederland in oorlog was, waren welbeschouwd de scharen het grootste gevaar in huize Rodenburgh.

Tsinegolde liet zowaar haar kinderen een half uur onbewaakt achter om brood en groenten te kunnen kopen. Ze ging op een drafje naar de groentenman voor sla. (Iedere dag rauwe groenten was een absolute vereiste. Bovendien waren er dan ook een paar buitenste blaadjes in huis voor Penelope.) Daarna naar een bakker bij wie ze anders nooit kocht, maar deze was dichterbij. Behalve een brood kreeg ze hier ook het laatste nieuws te horen. Een vrouw die twaalf rollen beschuit kocht, en drie verkadeblikken biscuit – ze had voor al die boodschappen een rugzak en een koffer meegebracht – vertelde dat ze van haar zuster in Katwijk had gehoord dat er drie Duitse toestellen waren neergehaald en dat die nu onbruikbaar op het strand lagen. ‘Ons dappere Nederland is aan de winnende hand,’ zei ze trots.

‘Waarom moet je dan zo nodig de hele winkel voor onze neus leegkopen?’ merkte een ander zuur op. Zelf had ze ook een opvallend grote boodschappentas bij zich, maar na haar commen-



taar op de vrouw met de verkadeblikken, durfde ze niet meer dan een halfje wit te kopen.

Weer een andere klant, een wat oudere heer, in ieder geval oud genoeg om niet te zijn opgeroepen om met een ransel en puttees naar Alkmaar te gaan, vertelde dat hij had getelefoneerd met zijn neef, gemeenteraadslid in Maastricht. Die wist te vertellen dat de Duitsers in Limburg doodleuk de grens waren overgetrokken en vervolgens de burgemeester hadden gesommeerd om gijzelaars aan te wijzen. Tien gijzelaars! Opdat niemand het in zijn hoofd zou halen hen te dwarsbomen.

‘Gijzelaars? Echt waar? ’t Zal je maar gebeuren. Lukte dat trouwens, opbellen naar Maastricht?’ vroeg de bakker. Zelf had hij zonder succes geprobeerd zijn ouders in Roermond te bereiken.

‘Ja. Had ik ook,’ zei een andere klant. ‘Geen telefoonverbinding, hè. Maar hebben jullie gehoord van Bergen? Mijn buurman vertelde het. Alle Nederlandse vliegtuigen die in Bergen aan de grond stonden, schijnen in één klap vernield te zijn!’

Thuis gunde Tsinegolde zich niet de tijd om te informeren of iemand zich in zijn vinger had geknipt of van een stoel was gevallen. Ze klom onmiddellijk zelf op een stoel om de atlas te pakken die boven op de boekenkast lag, en zocht op waar Bergen lag. De topografie van Nederland beheerste ze nog niet zo goed. Bergen bleek angstig dicht bij Alkmaar te liggen.

Tsinegolde huilde. Dat was de tweede keer in zo korte tijd dat de kinderen het zagen. Ze probeerden haar met strelen en kussen te troosten, want ze hadden aan hun vader beloofd goed voor haar te zorgen.

’s Avonds aten de vier thuisblijvers de helft van het restant kippensoep dat Sheba de vorige dag had meegegeven in haar grijsge-marmerde geëmailleerde pan. Voor Sheba was een bijna volle pan al een restant als ze er haar dochter een plezier mee kon doen.

Tsinegolde had gezegd: ‘Heerlijk moeder, kun je de pan tot zondag missen?’

‘Ja hoor, ik maak toch pas volgende week nieuwe.’

Maar van de soeppan terugbrengen kwam het voorlopig niet, want het leven veranderde na de verjaardag van Rosa drastisch. Het zou er zelfs nooit meer van komen, want na de oorlog was hij er niet meer. Trouwens, toen was er zoveel niet meer. En zovelen.

Ook zaterdag bleef iedereen binnen. Ze aten weer kippensoep, maar daarna was de pan echt leeg. Wel was er nog een halve krop sla. Hadas bracht Penelope een van de buitenste blaadjes.

‘Vlug weer binnenkomen,’ zei Tsinegolde.

‘Langzaam eten,’ zei Hadas. ‘Het is oorlog. Morgen krijg je het andere blaadje.’

Tjalling belde weer op. Tsinegolde kon weer regelmatig ademen omdat haar Tjalloush nog leefde, maar nu was Tjalling dodelijk ongerust omdat de Rodenburghlaan zo dicht bij Schiphol lag en omdat er geruchten waren dat de Duitsers opnieuw zouden bombarderen. Hij verlangde hevig naar zijn gezin. Nee, er was geen sprake van dat hij gauw thuis kon komen.

‘Kus de kindjes van me, en jou kus ik dwars door de telefoon.’

Zondagmorgen beplakten de meisjes ook de ramen boven nog, en daarna gingen ze kleuren en kleien. Tsinegolde zat aan tafel en stopte sokken. Om maar aan wat anders te denken. Maar het stomme was, dat ze bij dat werkje nu juist niet hoefde na te denken.

De kinderen waren de hele dag lief bezig geweest. Maar nu drukten ze hun neuzen plat tegen de tuindeur, omdat ze buiten wilden spelen. Er was nog meel en boter in huis, en een klein beetje melk. Tsinegolde vond koken in haar eentje al een hele opgave, maar nu deed ze een flinke scheut water bij de melk, en kondigde overmoedig aan dat ze met z'n allen pannenkoeken gingen bakken.

‘Joepie,’ riepen Naomi en Hadas in koor. En Chaja had er bijna uit geflapt: Om te vieren dat het oorlog is. Maar ze bedacht net op tijd dat dat waarschijnlijk niet gepast was.

‘Waarom mogen we niet in de tuin?’ vroeg Hadas toen de keukenvloer een vette glijbaan was geworden en de laatste pannenkoek was weggewerkt.

‘Dat mag niet van de koningin,’ zei Naomi, die alweer opgekruld in de stoel van Tjalling zat en de krantenkoppen doornam. Ze had haar eigen boeken juist allemaal voor de zesde keer uit, en naar de bibliotheek gaan voor een nieuw boek kon natuurlijk niet op zondag. In de krant stond dat Wilhelmina, de strijdvaardige, per radio ‘haar volk’ had aangeraden binnen te blijven.

Tsinegolde dacht: Ze lijkt mij wel. Binnenblijven kinderen. Moeder zorgt wel dat jullie niets overkomt.

Maandagmorgen ging de telefoon al vroeg. Tjalling.

De kinderen hoorden alleen de reacties van Tsinegolde op wat hij zei. Die waren kort en klonken spannend: ‘Ja... nee... hoe dan... denk je?... zou je denken?... natuurlijk... ik doe mijn best... ik van jou!... ik ook van jou, o God, pas toch op.’

Ze legde de hoorn op de haak en ging als een generaal haar troepen aanvoeren: ‘Naomi, haal de koffers van zolder. Niet de rieten van jullie, maar de twee leren. Chaja, ruim de tafel af. Hadas, ga naar de tuin en zoek wat van die blaadjes die Penelope ook wel lekker vindt. Geef haar zoveel als je maar kunt vinden, en vul allebei de drinkbakjes met fris water, en kijk daarna of de achterpoort goed op slot zit. Kun je dat? Maar kom zo gauw mogelijk weer binnen.’

Zelf zette Tsinegolde een stoel bij de telefoon, die bij de schuifdeuren aan de muur hing, en ging met het telefoonboek op schoot opbellen. Het ene nummer na het andere. Eerst iedere kennis die zowel een auto als een telefoon had, tevergeefs, en daarna ieder taxibedrijf dat ze in het boek kon vinden. In Amstelveen, in Ouder-Amstel, in Aalsmeer, in Ouderkerk.

Toen ze eindelijk voor elkaar had wat Tjalling haar had gevraagd, ging ze de koffers pakken die Naomi van zolder had gezuld en in de kleine slaapkamer had gezet, op het ouderlijk bed. De kinderen mochten alledrie een speelgoedje meenemen.

‘Meenemen? Waarnaartoe?’ (Hadas).

‘Sst. Naar papa. Je moet mama niet storen,’ (Naomi, de stelling van Hadas bevestigend dat je een jaar ouder wordt als het oorlog is).

Een uur later stond een taxi voor de deur. Ze klommen er allevier in. Tsinegolde naast de chauffeur en de kinderen achterin, Chaja in het midden.

‘Ik heb een zakdoek bij me, voor als we moeten huilen, en kijk: *De meisjes van de hondkennel*,’ (lievelingsboek van Naomi).

‘Juist,’ zei Hadas. ‘Van J...H... Brink... greve... – En... trop’, las ze goedkeurend. Meester Van der Paardt, de meester van Naomi, was pas voor de juf van Hadas ingevallen. Bij die gelegenheid had hij de klas geleerd dat het heel volwassen is om niet alleen naar de titel van een boek te kijken, maar ook naar de naam van de schrijver. En omdat ze hem sinds die ene middag adoreerde, wilde ze niets liever dan volwassen lijken in zijn ogen.

Zelf had ze een grote papieren zak de auto ingesmokkeld. Die hield ze nu in de lucht. ‘Ik heb de po, voor als een van ons een plas moet.’

Chaja begon te huilen.

Hadas zei: ‘Zakdoek. Chaja huilt.’

‘Waarom huilt Chaja?’ vroeg Tsinegolde zonder zich om te draaien, opdat de kinderen niet zouden zien dat ze zelf ook huilde. Alweer.

Naomi gaf de vraag door: ‘Waarom huil je, Chaja?’

‘Omdat ik Machmoet heb meegenomen, en Polka (kameel en ijsbeer), maar niemand voor jullie.’

‘Geeft niet,’ zei Hadas. ‘Je mag toch wel op de po.’

‘Geeft niet,’ zei Naomi, ‘hier, veeg je tranen af.’

Chaja kneedde de schone zakdoek tot een prop en veegde over haar wangen. ‘Dan mogen jullie Polka en Machmoet even vasthouden.’

En zo bracht de oorlog in de taxi tussen Nieuwer-Amstel en Alkmaar ook iets moois.

## 7

Langs de Grebbelinie was het die zaterdag en zondag heel wat minder vredig. De details hoorde men pas veel later: De mannen van het Nederlandse leger die er moesten proberen de Duitsers de doorgang te versperren, waren totaal niet tegen die taak opgewassen. Hun telefoonverbindingen vielen uit, en vielen ze niet uit, dan raakten de batterijen wel leeg. Zo kwam het dat de afzonderlijke legeronderdelen geen contact met elkaar konden krijgen. Dat had zelfs het dramatische gevolg dat een te hulp komend peloton soldaten werd beschoten door precies diegenen voor wie de assistentie bedoeld was, een groep jonge jongens die, bang en moe van slaapgebrek na de doorwaakte nacht, dringend versterking nodig hadden, en die nu in de waan verkeerden dat ze door de vijand werden beslopen.

Er waren niet voldoende stevige schoenen, er waren geen handgranaten om ook aan de Duitse kant verderf te zaaien. Loopgraven waren er wel, maar ja, die waren niet bedrijfsklaar, want er lag nog gaas of prikkeldraad overheen.

Er waren soldaten die met een witte zakdoek zwaaiden nog voordat ze ook maar een Duitser hadden gezien. Er waren er – soms met hele pelotons tegelijk – die ervandoor gingen zodra ze zagen hoe goed bewapend en gedisciplineerd hun tegenstander was. Geen wonder, als je zelf zo armetierig bent voorzien van materiaal. Wel was door de Nederlandse Strijdkrachten gezorgd dat bij de bruggen over de IJssel en over het Apeldoorns kanaal voldoende munitie lag. Die werden dan ook zowat allemaal met grote voortvarendheid opgeblazen, maar dat betekende hooguit een halve dag oponthoud voor de vijand. Die had kennelijk op dat opblazen gerekend en wist zich binnen de kortste keren te redden met bootjes en noodbruggen.

In Alkmaar stond Tjalling zijn gezin op te wachten.

‘Ik heb vanmiddag verlof gekregen om met jullie mee te kunnen naar kasteel Radboud in Medemblik.’

‘Een kasteel! Gaan we naar een kasteel?’ juichte Hadas.

‘Ja, naar een echt kasteel. Daar slapen jullie vannacht, of eigenlijk in een gebouw ernaast, maar vanuit het raam kunnen jullie het kasteel zien.’

Het was krap met z'n zessen in de taxi. Niks aan te doen. Ze bleven twee nachten in een bijgebouw van het kasteel. Zonder Tjalling. Die moest in de kazerne slapen. Daarna moesten ze om een of andere reden alweer verhuizen. Waarheen was de vraag. De taxi uit Ouderkerk was al lang teruggereden. De rit naar Alkmaar en Medemblik had een fortuin gekost, omdat de chauffeur, met al die bombardementen, zijn leven anders niet had willen wagen.

Gelukkig was de commandant soepel voor mensen die een gezin hadden. Tjalling kreeg opnieuw vrij. Hij huurde een auto en reed met zijn roedel kris kras door Alkmaar. Hij probeerde van alles, een hotelletje, een pension, een te huur staande woning. Overal kreeg hij nul op het rekest. Het begon al donker te worden.

‘Wacht maar, ik heb een idee.’

Tjalling had voor ieder probleem altijd minstens drie oplossingen.

In de schemering doemde even later het grote gebouw op waar ze zojuist al langs waren gereden. Bijna even groot, maar veel lager dan kasteel Radboud. In het midden was een indrukwekkende dubbele deur. Tjalling zei: ‘Even in de auto blijven, alsjeblieft.’

Zelf stapte hij uit en liep naar de imposante deur. Tsinegolde draaide haar raampje open, en meteen draaide Naomi ook het hare open. Vier gezichten wrongen zich het donker in om niets te missen van wat komen ging.

Ze zagen een luikje opengaan in een van de deurhelften en erachter verscheen een stukje van een gezicht. Ze konden niet horen wat het gezicht zei, maar wel flarden van wat Tjalling zei.

Hij sprak vriendelijk en respectvol. Zoals altijd. Ze hoorden *noodsituatie, gezin, onderdak, nee geen onderdak, overal bot gevangen, alstublieft, hulp nodig, ja dringend, dankbaar*. Ook God kwam er even aan te pas. Toen ging een van de deuren een eindje open en Tjalling liep naar de auto, hield voor- en achterportier

open en leidde zijn groepje naar de helderverlichte smalle opening tussen de twee deuren.

Binnen bleek het gezicht toe te behoren aan een non in zwart habijt, met een kap op haar hoofd waaronder een witte rand tevoorschijn kwam tot halverwege haar voorhoofd. De gang was enorm, hij baadde in het licht en de non was hartelijk en kordaat.

De rest van de tijd dat Tjalling in de kazerne in Alkmaar moest verblijven, mochten zijn meisjes in een kamer, meer een zaal, in het klooster slapen en mee aanzitten aan alle maaltijden in de refter, samen met de dertig nonnen.

Was dat verblijf in Alkmaar nou omdat de Rodenburghlaan dichter bij Schiphol lag, het favoriete doelwit van de Duitsers voor hun bommen, of was het omdat Tjalling zijn gezin niet kon missen? Het was in elk geval avontuurlijk. De nachten waren zelfs ronduit griezelig. Niet zozeer vanwege de bombardementen. Die klonken in Alkmaar inderdaad veel minder dreigend dan die allereerste keer in de vroege ochtend in Nieuwer-Amstel. Nee, het was de grote blote man boven het hoofdeinde van het reusachtige bed waar ze met z'n vieren in lagen. Hij stond met gespreide armen tegen een nog groter houten kruis ge...

‘*Gespijkerd!* Huuuu!’ gilte Hadas.

‘Zeg maar geplakt,’ zei Tsinegolde. Ze lag tussen de twee jongsten, maar hield de hele nacht haar hand in de kroezige krulletjes van Naomi.

Chaja: ‘Waarom?’

Hadas: ‘Dan voelt ze of de grote blote man Naomi komt stelen.’

Chaja, met haar hoofd – kin omhoog – in haar nek: ‘Komt hij haar stelen? Wat gaat hij dan met haar doen? Gaat hij haar opeten?’

Tsinegolde zei: ‘Welnee. Niet naar hem kijken.’ Maar dat hielp niet, want het was juist zo griezelig om *niet* te kijken, omdat je hem dan niet in de gaten kon houden, en misschien kwam hij dan met dat vreemde broekje aan ineens stilletjes van zijn kruis af.

Duitsland werd ongeduldig. Dat domme tegenstribbelen ook van het vermaledijde natte landje bij de zee. Willen jullie niet inzien dat Duitsland zo veel machtiger is? Wacht maar, we weten jullie wel tot overgave te dwingen. We zullen het jullie wel inpeperen.

Rotterdam was de klos. Dertienhonderd bommen gooiden de Duitse bommenwerpers op de stad. Binnen een kwartier was de hele binnenstad verwoest. Of de Rotterdamse kinderen nu wel of niet net zo ijverig als de Franse meisjes plakband op de ramen hadden geplakt, het maakte niet uit. Alles ging tegen de vlakte. Niet alleen hun ramen, nee, hun hele huis, niet alleen hun huizen, ook hun vaders en moeders, en ook zichzelf werden kapotgebombardeerd. En ja, ook de schildpadden in hun tuinen.

Als Tjalling maar even de kazerne uit mocht, ging hij naar zijn meisjes in het klooster. Zo'n bezoek was altijd heel kort. Tjalling moest elke keer rennen om op tijd terug te zijn. Al een paar keer was dat niet gelukt. Hij had dan ook al een waarschuwing moeten incasseren van de luitenant.

Toen ze de keer daarop maar geen afscheid konden nemen, zei hij alvast oefenend op een schuld bewust gezicht tegen Tsinegolde: 'Als ik weer te laat kom, moet ik zelfs naar de bovenmeester.' Dat was de compagniescommandant, de kapitein.

Op 14 mei kwam hij bij de nonnetjes aanrennen met het bericht dat zijn hele compagnie de volgende ochtend naar de Grebbeberg moest. Tsinegolde schrok daar zo van dat ze niet eens huilde. Ze werd spierwit, en haar ogen bleven akelig lang open staan.

'Net als die van pop-Loesje,' fluisterde Hadas tegen Chaja.

'Morgenochtend vertrekken we. Halfacht. Komen jullie me alsjeblieft uitwuiven? Daag.' En weg was hij alweer.

Tsinegolde knikte. Haar stem deed het ook al niet meer.

De volgende ochtend liepen ze met z'n vieren naar de kazerne. In stilte. Heel vreemd. Normaal kwebbelden ze om het hardst. Er stond een lange rij autobussen klaar. In iedere bus zat een peloton soldaten met hun luitenant en een chauffeur.

Alleen in de voorste bus zat nog geen chauffeur, want die zou



worden bestuurd door Tjalling. Van zijn hele peloton was hij namelijk de enige die kon chaufferen. Maar Tjalling weigerde in te stappen zolang hij vrouw en kinderen niet had omhelsd. Dus stond hij naast de bus en tuurde naar de hoek van de straat.

Zodra hij zijn viertal zag verschijnen, stoof hij op ze af en omhelsde ze allevier tegelijk. Hij kon ze eenvoudig niet loslaten. Het duurde zo lang dat Chaja begon te denken en te hopen dat ze zo zouden kunnen blijven staan tot de oorlog voorbij was.

Ze kreeg bijna haar zin.

De kapitein, die ook nog niet was ingestapt en die Tjalling herkende van de uitbrander de vorige dag, werd ongeduldig: 'Vooruit Idsinga, afronden, we moeten weg.'

De omhelzing duurde en duurde. Twee minuten, drie minuten... De kapitein schreeuwde nu over de straat: 'Idsinga, instappen, wegrijden. Dit is een bevel!'

Tjalling kwam bij zinnen. Hij liet los, holde terug, nam de hoge stap de bus in, ging achter het stuur zitten, draaide de sleutel om in het contact, gaf gas, zou net zijn linkervoet omhoog laten komen... maar op dat moment kwam ergens vandaan een soldaat aangestormd, recht op de voorste bus af, die van Tjalling, hevig zwaaiend met beide armen en in een van zijn handen een stuk papier. 'Stop! Ho! Capitulatie, capitulatie! Stop, niet rijden.'

De kapitein had Tjalling natuurlijk een geweldige uitbrander moeten geven vanwege zijn insubordinatie, maar in plaats daarvan liep hij naar Tsinegolde toe, salueerde, maakte een galant buiginkje, en zei: 'Mevrouw, het Nederlandse leger is uw man dank verschuldigd dat hij zó veel van zijn vrouw en kinderen houdt dat hij vijf volle minuten nodig had om afscheid te nemen. In die vijf minuten zou mijn complete compagnie geheel ten onrechte al een eind op weg zijn geweest naar de Grebbeberg.'

De *oorlog* tussen Duitsland en Nederland was dus voorbij, de *bezetting* begon. Op 15 mei capituleerde Nederland. Zeeland hield het iets langer vol. Maar toen ook Middelburg werd gebombardeerd, gaven de Zeeuwen zich eveneens gewonnen.

Capitulatie. Tjalling legde uit dat *capituleren* betekende dat

Nederland en Duitsland niet meer tegen elkaar vchten, maar dat Nederland zich had overgegeven omdat we nu eenmaal niet tegen de Duitsers met hun enorme leger op konden. Nu waren zij de baas over ons.

Bijna onmiddellijk maakten ze zich meester van het nog niet zo lang geleden opgerichte Algemeen Nederlands Persbureau, zodat alle berichtgeving voortaan gecontroleerd werd door de bezetter, en boordevol Duitse propaganda kwam te staan. Hetzelfde gold voor de radio, althans voor de Nederlandse zenders. Ook dat nieuws werd namelijk geleverd door het ANP. En – ‘alweer een teken aan de wand,’ zei Tjalling – joodse medewerkers werden op staande voet ontslagen en naar huis gestuurd. Niet alleen van het ANP, ook van de diverse dag- en weekbladen, zoals bijvoorbeeld de journalist Philip Mechanicus van het *Algemeen Handelsblad*. Hij werkte al meer dan twintig jaar op de buitenlandredactie van die krant. Al had hij er honderd jaar gewerkt, hij werd ontslagen.

‘Ik heb het gehoord,’ zei Tsinegolde. ‘Maar joden zijn niet de enigen, hoor. Ook dieren hebben van de bezetter te lijden.’ En met een wrang lachje er achteraan: ‘Ook *andere* dieren.’

Het controleren van de berichtgeving ging namelijk zelfs zover dat er ook een verbod kwam op het vrij rondvliegen van postduiven, trouwens van alle duiven.

Chaja had een speciale antenne voor het woord dieren. ‘Zijn joden *lieve* dieren, mama? Zoals kamelen? En ijsberen?’ vroeg ze.

Nog in de maand mei konden de meeste Nederlandse soldaten, voor zover ze de ongelijke strijd gedurende de vijf oorlogsdagen hadden overleefd, en voor zover ze niet werden vastgehouden als krijgsgevangene, hun puttees oprollen en hun soldatenjasset met mottenballen weghangen. Zo ook Tjalling. Het gezin nam afscheid van de nonnen, dat was een beetje treurig, maar ook van de man boven hun bed en daar zaten de kinderen niet mee. Ook Tsinegolde niet, al zei ze het niet hardop.

Pas eind juli zou de demobilisatie zo goed als voltooid zijn.

Ze zaten met z'n vijven achter in een bus naar Amstelveen. Chaja bij Tjalling op schoot. Verder waren er alleen wat mensen

helemaal voorin. Ze konden fijn met elkaar praten, zonder anderen te storen. Maar toch deden ze het zachtjes.

Hadas zei bewonderenswaardig zacht voor haar doen: 'Ik wil helemaal niet dat de Duitsers nu de baas over ons zijn. Als ik dat nou niet wil?'

'Weet je, Hadas, de meeste Nederlanders willen het niet. We willen *wel* doen wat in onze eigen wet staat, de wet die we met z'n allen hebben gemaakt, die we hebben aangenomen, maar niet wat anderen ons opleggen. De meesten van ons hebben daar een groot probleem mee,' zei Tjalling. 'Als er iets moet waar we het niet mee eens zijn, of waarvan ons geweten of onze eigen wet zegt dat het niet goed is, vragen we ons af: zullen we wel of zullen we niet gehoorzamen? Je moet ook altijd goed bedenken hoe gevaarlijk het is om niet te gehoorzamen. Voor jezelf, maar ook voor andere mensen. En ook of het echt zinvol is om niet te gehoorzamen.'

'Wat is dat? Zinvol?' wilde Chaja weten.

Hadas had het antwoord: 'Een boek is zinvol. Snap je? Want in een boek zitten heel verschrikkelijk veel zinnen.'

Tjalling stond op het punt het nog eens over een andere boeg te gooien, maar Naomi, die naast hem zat en met haar krulletjesbol tegen zijn soldatenarm leunde, vroeg: 'Zijn er echt mensen die het fijn vinden dat de Duitsers ineens de baas zijn?'

Het viel Tsinogolde op hoe verdrietig ze keek.

'Ja, Naomtshik,' zei Tjalling. 'Die zijn er. Er zijn beslist mensen die pro-Duits zijn, mensen die de denkbeelden van de Duitsers goed vinden.' Hij legde zijn hand op haar smalle knietje. 'Niet zoveel, hoor,' zei hij.

'Wie dan?' wilde Naomi toch nog weten.

'De NSB'ers, uilskuiken,' zei Hadas.

'Naomi is geen uilskuiken,' zei Tjalling, 'maar het is waar, de NSB'ers zijn inderdaad blij met de bezetting.'

In die dagen waren zo'n dertigduizend mensen lid van de Nationaal Socialistische Beweging, en dan waren er natuurlijk ook velen die geen lid waren, maar wel sympathisant. Overigens was het ambtenaren al sinds 1933 verboden om lid te zijn, wat welbeschouwd best opmerkelijk was voor een democratie, zoals Nederland.

De man van wie Tsinegolde de naam weigerde uit te spreken, benoemde in alle door hem bezette gebieden een plaatsvervanger, een *Reichskommissar*.

Voor Nederland werd dat Arthur Seys-Inquart. Van de bezettende macht werd hij hier dus de hoogste in rang. Hij was een intellectueel, hij was erudiet, hij hield van Mozart, hij raakte ontroerd van de *Matthäus Passion*, hij zei dat hij de Nederlanders als broedervolk beschouwde. Hij was geen uitgesproken sadist, maar hij was nu eenmaal dol op alles wat typisch Duits was, en hij stond pal achter de *Vernichtungsplannen* van zijn aanbeden *Führer*. Er circuleerde na de oorlog een bericht dat hij zou hebben geprobeerd het deporteren van joden te voorkomen, maar dan met het weezinwekkende argument dat deportatie tot onnodige onrust kon leiden onder het overige deel van de bevolking. Om diezelfde reden zag hij er na enige aarzeling van af in het Paleis op de Dam te gaan wonen. Nooit verzette hij zich daadwerkelijk tegen zijn superieuren. Hij hoopte ongetwijfeld op bevordering tot een belangrijker functie dan het onder de duim houden van dat kneuterige landje aan de Noordzee.

Seys-Inquart hief het verbod van 1933, dat ambtenaren geen lid mochten zijn van de NSB, op. Dat wil zeggen, dat liet hij de secretarissen-generaal doen, en die gehoorzaamden als makkeschapen. Het gebeurde op 24 juni, een paar dagen voor de verjaardag van prins Bernhard.

Sinds 1936 had nog een andere maatregel gegolden. Het was namelijk alleen aan leden van politie en leger toegestaan een uniform te dragen. Die beperking werd nu voor de NSB opgeheven. Je zag, behalve de blauwgrijze Duitse, dan ook hoe langer hoe meer zwarte uniformen op straat. Dat waren leden van de *Weer-Afdelingen* van de NSB, de *WA*. Daarbij hoorden net zulke angst-aanjangende provocerende laarzen als die van de Duitsers. Glad en glimmend.

Het ledental van de NSB zou in de loop van de eerste oorlogsjaren tot wel honderdduizend toenemen.

## 8

In de Rodenburghlaan hernam het leven min of meer zijn gewone gang. Er werd weer naar school gegaan, er werd weer naar school gebracht en van school gehaald, er werd geprobeerd letters tussen lijntjes te schrijven en het konijn van de hoekhuisbewoners kreeg weer zijn portie aandacht. Tjalling ging weer naar het gemeentehuis om raad te geven over civiel-ingenieur-gereleerde problemen, zoals over de aanleg van het Amsterdamse Bos, dat in 1940 nog in statu nascendi verkeerde en dus Bosplan heette. En Penelope was blij – althans zo constateerde Chaja met grote stelligheid – omdat het gezin weer terug was, ook al had de kinderloze buurvrouw Kristensson haar moederlijke gevoelens enigszins kunnen uitleven en het diertje liefdevol en nauwgezet verzorgd.

Maar er veranderde ook van alles. Zo zag je nu geregeld Duitsers op straat lopen.

‘Let maar op,’ zei Hadas tegen haar zusje. ‘Vooral die grote zijn gevaarlijk, met de platte petten.’

Ja, dat had Chaja ook al gedacht. Ze droegen reusachtige blauw-grijze jassen met daarop een massa glimmende knopen. Op hun rug was vanaf het middel een split. En daarboven was een raar stukje ceintuur met ook nog twee glimmende knopen.

‘Dat zijn de ogen op hun rug,’ legde Hadas uit. ‘Ze lopen altijd met z’n tweeën, let goed op.’

Reken maar dat Chaja goed oplette. De meisjes zaten in de zandbak en bakten taartjes voor de verjaardag van pop-Loesje van Hadas. Alle andere poppen en dieren van Hadas mochten straks op het partijtje komen, en ook twee van Chaja. Hadas had gezegd dat de taartjes keurig op de rand van de zandbak moesten komen te staan, steeds drie naast elkaar. Chaja lette zo verschrikkelijk goed op of zich misschien blauw-grijze jassen achter de daar speciaal vanwege Joël geplante sering schuil hielden, of bij de achterpoort achter de jasmijn, dat ze haar vormpje boven op de laatst gebakken taartjes omdraaide.

‘Opletten, uilskuiken! Die met die lange jassen hebben hoge

zwarte laarzen. Ze lopen altijd met veel kabaal. Die laarzen zijn eigenlijk hun benen, dat kun je zien, want er zitten kuiten in. En ze glimmen net zo hard als de knopen.'

Juist, ook dat was Chaja al opgevallen, al verdwenen de kuiten bijna helemaal onder de lange jassen. En dan hadden ze ook altijd een heel gemeen bruin stokje bij zich, waarmee ze tegen hun eigen benen sloegen.

'Waarom doen ze dat toch?' vroeg Chaja.

'Dat is om te oefenen voor als ze jou gaan slaan als je geen nette taartjes maakt.'

Dat waren de officieren. Geen stoep leek breed genoeg voor ze.

Er was ook een iets minder angstaanjagend soort, met op hun hoofd een kepi. Meestal liepen die met een heleboel, en dan in nette rijen van drie, net als de taartjes. Die waren veel minder indrukwekkend gekleed.

'Zo'n groep, dat is *een gareel*,' wist Hadas.

Chaja was vol bewondering voor haar knappe zusje.

'Als onze klas naar gymnastiek gaat, in de school van de katholieken, bij de Incassobank, dan moeten we ook *als een gareel lopen*. Net als de moffen.'

'Dat mogen we toch niet zeggen,' fluisterde Chaja, en ze keek weer schichtig over haar schouder of er niet zo een met een gemeen stokje in de buurt was.

'Nee, van papa en mama mag het niet, maar op school zegt iedereen *moffen*. Het kan dus *degelijk wel*.'

Chaja, die toch in het algemeen alles wat Hadas zei voetstoots voor waar aannam, zei met een benepen stemmetje: 'Naomi zegt dat Dolf altijd "Duitsers" zegt.'

Dolf van Sleswijk zat in de klas van Naomi en zijn jongere broertje Adolf in de klas van Hadas.

'Ja, maar Adolf en hij zijn NSB'ers.'

Tsinegolde's snibbige commentaar op de namen van de Van Sleswijk-jongens was: fantasie hebben die mensen ook al niet.

'Mama zegt trouwens ook weleens *moffen*,' zei Hadas nog.

'Jawel,' zei Chaja, 'maar dan zegt ze er altijd *o pardon* achteraan.'

Toen Chaja kort na de verjaardag van pop Loesje-met-de-altijd-open-ogen met Tjalling mee mocht om sigaretten te kopen, hield ook zij de hare wijd open. Op de Dijk had ze nog niet vaak een Duitser gezien, maar nu, in de buurt van papa's gemeentehuis, zag je ze in alle soorten die Hadas had beschreven en op de terugweg zag ze zelfs een groep *als een gareel* lopen. Ze gierde het uit: 'Moet je kijken papa, hoe gek ze doen!' Het was ook geen gezicht, die volwassen mannen die bij elke stap hun benen kaarsrecht vooruit schopten, alsof ze hun schoenen kwijt wilden, en allemaal keurig tegelijk. Tjalling riep haar onmiddellijk tot de orde, en wel zo streng dat ze de hele weg geen kik meer gaf.

Maar toen ze weer bij hun eigen voordeur stonden, in hun eigen voortuintje, vroeg ze zacht of papa ook een pro-ennesbeeduitser was.

Pas toen ze binnen stonden, zei Tjalling: 'Geen sprake van, Chájoushka. Maar het is gevaarlijk om zulke dingen op straat te zeggen, of om te lachen om Duitsers. Het beste is om zo min mogelijk op ze te letten. Onthou dat goed.'

Uncle Sacha, het knappe uitvinder-broertje van Tsinegolde, werkte bij Philips. Hij had juist een handige nieuwe draaischakelaar uitgevonden voor radio's. En natuurlijk kreeg zijn goede vriend en zwager Tjalling zo'n mooie radio met slimme schakelaar van hem cadeau.

Nu de berichtgeving in de kranten onbetrouwbaar, want puur Duits-gezind was geworden, werd gretig gebruik gemaakt van Sacha's hypermoderne toestel. Maar op 4 juli kwam Seyss-Inquart met alweer een vrijheidsbeperking: het luisterverbod. Je mocht alleen nog naar Nederlandse en Duitse zenders luisteren. Zijn argument voor deze verordening was: bescherming van de Nederlanders. Bescherming tegen wat? Tegen het aanhoren van onjuiste berichten. Onjuist naar de mening van de Duitsers, wel te verstaan. Met Sacha's draaiknop was het heel eenvoudig om snel van golflengte te veranderen. En dus bleven Tjalling en Tsinegolde en duizenden andere Nederlanders gewoon stiekem naar betrouwbare, ongecensureerde zenders luisteren. Ver van de

ramen, de volumeregelaar laag, een deken of plaid bij de hand om er voor de zekerheid ook nog overheen te leggen, of een leeggeruimd plekje in de kast achter de borden, in geval van onraad. Ze luisterden bijvoorbeeld graag naar de BBC, en in het bijzonder naar het Nederlands kwartiertje van BBC buitenland, *Radio Oranje*. Op die zenders kreeg je vanaf eind juli geregeld nieuws vanuit de vrije wereld. Dan zaten Tjalling en Tsinegolde, schuifdeuren dicht, ongezien vanaf de straat, in de achterkamer. De radio stond dan heel zacht, en, voor als de bel zou gaan, stond Tjalling bij wijze van spreken in de startblokken om naar een Nederlandse of Duitse zender te draaien.

Ook Wilhelmina sprak meerdere malen via Radio Oranje. In haar eerste radiotoespraak zei ze iets heel moois, namelijk dat het erom gaat dat wie het goede wil doen, daarin niet wordt belet. Dat was bekende kost in Huize Rodenburgh. Immers, zelfs de kinderen hadden het met de paplepel binnengekregen, in het bijzonder van grootvader Joél: Een mens is pas echt vrij, als hij kan doen wat zijn geweten hem ingeeft. En als je Tjalling complimenteerde omdat hij iets voor een ander had gedaan, was zijn antwoord altijd dat hij alleen maar reden tot dankbaarheid had omdat hij in de gelegenheid was om het te doen.

Maar het was jammer dat Wilhelmina niet ook zei, dat het een schande was dat de joden die voor het ANP werkten werden ontslagen, en dat het een schande was dat joden die bij de luchtbeschermingsdienst werkten werden ontslagen..., en dat was nog maar het begin van wat ze allemaal niet zou zeggen.

Na de zomer werden de vrolijke lichte gordijnen van de Idsinga's aan de straatkant – heel modern in 1940 – uit hun ruitertjes gehaakt en opgeborgen. Ervoor in de plaats kwamen zware sombere gordijnen van Tjalling's moeder. Tante Tine was ze al in juli komen brengen, want met het korten der dagen zou je natuurlijk steeds vroeger een lamp willen aanknippen, en de luchtbeschermingsdienst keek er nauwlettend op toe dat na zonsondergang geen streepje licht uit de huizen scheen. Ondanks het langdurig luchten in de tuin bleven de gordijnen naar het grootouderlijk huis in Nij-



megen ruiken. Ze waren hier en daar tot op de draad versleten en Tsinegolde spendeerde heel wat uren aan het repareren ervan. Aan de tuinkant hadden nooit gordijnen gehangen, zelfs geen vitrage. (Tsinegolde: ‘Zonlicht is onontbeerlijk voor opgroeiende kinderen.’) Boven de ramen aan de achterkant bevestigde Tjalling een lange stok. Hadas en Chaja gaven commentaar.

Hadas: ‘Rechts moet hoger. – Nee, lager. – Nee hoger.’

Tjalling: ‘Zo?’

‘Hoger dan lager.’

‘Zo?’

‘Lager dan hoger.’

‘Zo?’

‘Hoger dan lager dan hoger.’

Chaja’s duit in het zakje was begrijpelijker, maar even zinloos: ‘Weet je, papa, het moet recht.’

Toen Tjalling met een zucht van het trapje afkwam, schudde Hadas meewarig haar hoofd: ‘Je talent ligt *onbekenbaar* op een ander terrein.’

‘Onmiskenaar grr,’ zei Tjalling.

‘Onmiskenaar grr,’ zei Hadas.

Om de stok zat zwart papier gerold. Dat moest je voorzichtig (en een beetje scheef vanwege de tenslotte toch nog hoger dan lager bevestigde stok) naar beneden trekken voordat je een lamp mocht aanknippen. Maar nu was het nog zomer en de lampen gingen pas aan als de kinderen al in bed lagen.

Tsinegolde schraapte zorgvuldiger dan voorheen de boterpiertjes schoon. En de pan waarin ze tussen de middag de overgebleven aardappels bakte, waste ze nog maar om de dag af.

Tjalling had tot nu toe ter afwisseling van het voorlezen van Hector Malot, ook weleens een zelfverzonnen verhaal verteld, dat ging altijd over een arm meisje dat een gouden tientje vond in een veel te hard gebakken brood. Maar nu had hij een nieuw verhaal: over een wonderpan waar vanzelf als je een restje aardappels wilde opbakken een klontje boter in verscheen.

‘Juist,’ zei Hadas. ‘Zolang je hem maar niet afwast.’

Toen Tsinegolde weer eens lof had gemaakt, was er deze keer

nog wel kaas in huis, maar zo'n klein stuk, dat je er geen plakjes van kon snijden.

'Zeker niet met jouw violvingers. Geef maar hier,' zei Tjal-ling, en terwijl Tsinegolde in de keuken de ovenschaal met het toch al zo zorgvuldig afgeschraapte boterpapiertje invette, sneed hij onder het toezien van de kinderen het stukje niet in plakjes maar in dobbelsteentjes, reeg ze aan een draad uit mama's naaimeubeltje, en hing de kaasslinger aan de lamp.

Tsinegolde kon er niet om lachen.

Josefien de auto kwam die zomer bijna niet meer van stal, want er was geen benzine meer te koop. Alleen de gemeente had voor dringende gevallen nog een reservevoorraadje. Ze stond dus voornamelijk nutteloos te zijn in de garage van het gemeentehuis. Wie moest reizen, deed dat per trein.

De Nederlandsche Spoorwegen bleven tot de herfst van 1944 braaf rijden. Ze maakten het daardoor wel heel eenvoudig voor de Duitsers om, toen die in Nederland met hun deportaties begonnen, de joden en andere door hen niet gewenste medemensen als vee naar Westerbork en tot de grens te vervoeren. Toch fijn dat de directie na de oorlog daarvoor zijn excuses aanbod.

Sinds de capitulatie moest Nederland het zonder koningin doen. Althans, ze was naar Engeland verhuisd. De ministers trouwens ook. Ze wilde niet capituleren, en als ze hier was gebleven, zou ze gevangen zijn genomen. Wie het meest om haar gaf, vond daarom dat ze er goed aan had gedaan te vertrekken, maar er waren ook Nederlanders die het niet konden waarderen. Vanaf de overkant van de Noordzee bleef ze strijdvaardig in woord en daad. Vooral in woord. Dat deed ze, als gezegd, op gezette tijden vanachter de microfoon van *Radio Oranje*. Ze moedigde haar onderdanen aan vooral niet te versagen. Ze uitte haar waardering voor alle soldaten van Oranje en haar minachting voor zo'n beetje alle ministers. En al was *Radio Oranje* een verboden programma, bijna iedereen luisterde er stiekem naar, en hoorde dus wat zijn koningin aan de andere kant van Het Kanaal te melden had. Maar, ach wat jammer, *zij* luisterde niet naar de be-

richten over wat haar onderdanen moesten ondergaan, althans niet naar de berichten – die haar beslist ook bereikten – over de verschrikkingen die haar joodse en roma-onderdanen werden aangedaan. Ze werd kennelijk zozeer in beslag genomen door het *strijdvaardig aanmoedigen*, dat het er niet van kwam om wat dan ook te ondernemen om hun onbeschrijfelijke leed te verzachten. Ze had beslist genoeg invloed om minstens te proberen haar geallieerde mede-staatshoofden tot actie aan te zetten. Wat een verschil zou het hebben gemaakt als ze, zoals de koning van Denemarken het aanpakte, de Nederlandse bevolking had opgeroepen om de joden te helpen. Wel besprak ze met haar schoonzoon de door haar zozeer gewenste wedergeboorte van de Nederlandse krijgsmacht, en de schoonzoon, die als kind ongetwijfeld graag met tinnen soldaatjes had gespeeld, genoot nu van zijn perfect passende uniform, en van het hebben van de leiding over de gedemobiliseerde Nederlandse troepen.

De Belgen hadden het tegen de Duitsers wat langer volgehouden, wel achttien dagen, maar ook zij gaven zich daarna over. Hun koning Leopold capituleerde *wel* en kon daarom in België blijven. Niet in de gevangenis, maar wel onder strenge Duitse curatele.

‘Bij zijn onderdanen,’ zei Naomi. Daarbij probeerde ze met een preuts mondje een koningin na te doen. Ze had pas van meester Van der Paardt geschiedenisles gehad over de Oranjes en over andere koningshuizen, en al bazuinde hij het niet rond, deze onderwijzer was wat meer republikein dan zijn collega’s op de school van de kinderen.

Dat capituleren van Leopold werd nu weer door de meeste *Belgen* niet op prijs gesteld.

Hadas wist niet wat onderdanen voor dingen waren, maar ze had ook een en ander opgevangen. Ze stak haar rechterhand bij de hals onder haar bloesje, masseerde haar schouder, schudde haar hoofd en zei – alles op de manier van tante Tine: ‘Je kunt *in deze omstandeligheden* maar beter geen koning of koningin zijn. Wat je ook doet, het is nooit goed.’

‘Omstandigheden,’ zei Tjalling.

‘Omstandigheden,’ zei Hadas.

Ook het grootste deel van Frankrijk werd door de Duitsers bezet, en het kleinste deel heette nu verder Vichy-Frankrijk, maar ook daar was het niet bepaald prettig toeven.

## 9

Op een heel warme woensdag in juli, het was al bijna grote vakantie, vond Tsinegolde het geen goed idee om de bus naar Amsterdam te nemen. Ze vond het ook voor Sheba te zwaar om met dit weer voor zoveel mensen te koken, dus had ze haar moeder 's morgens opgebeld en gezegd dat ze deze keer oversloegen. Sheba had niet eens lang tegengestribbeld.

‘*Tu as raison, chérie, mais vous me manquez.*’ Je hebt gelijk. Ik zal jullie missen. Tsinegolde en Chaja haalden om twaalf uur de twee oudsten van school. Op de terugweg stond de dierenwinkelman onder aan de dijk te gebaren. Hij riep dat hij weer dieren had binnengekregen.

‘Mama! Schildpadden!’

‘Nee jongens, vandaag niet.’ Sinds de intree van Penelope in Tjallings schildpaddenonderkomen, waar hij bijna de halve tuin aan had opgeofferd, waren er al meerdere soortgenoten vanuit het winkeltje naast Comèstiblès naar de Rodenburghlaan verhuisd. ‘Het is te warm. Heel misschien morgen. Nu gaan we gauw naar huis. Ik zal een teil in de tuin zetten en dan mogen jullie lekker met water spelen.’

Naomi zei weinig hoopvol: ‘Jet mag vanmiddag met haar broer gaan zwemmen.’

Tsinegolde hoorde het niet, of in elk geval reageerde ze niet.

Van de kinderen was alleen Jules blij. Hij verlangde naar de koelte van zijn eigen huis. Kliedereren met water hoefde hij niet zo nodig en schildpadden kopen ook niet. Hij wist bijna woorde-lijk hoe de discussie zou verlopen die ongetwijfeld aan het bereiken van een compromis zou voorafgaan. In elk geval zou hij langdurig zijn. Bovendien had Jules zijn babybroertje Chris. Tot voor kort had het kereltje alleen belangstelling getoond voor zijn eigen roze teentjes, maar sinds een paar dagen ook voor zijn grote broer. Jules was van plan hem het nieuwe lied voor te zingen dat juf Neckerman de klas vanmorgen had geleerd: ‘*De bloempjes gingen sla-pen, zij wa-ha-ren geu-heu-rens moe...*’

Aan klieren met water had ook Naomi geen behoefte, maar Hadas en Chaja spetterden er die middag uitbundig op los. Totdat Chaja zei: 'Misschien komt vanmiddag iemand anders de schildpadden van meneer Davidson kopen.'

'Meneer Davidson? Stommerd. Dat is meneer Davidson helemaal niet. Dat is de dierenwinkelman.'

Even later vond Hadas haar zusje toch niet zo stom.

'O natuurlijk! O wat erg! Hij verkoopt ze zodadelijk vast aan iemand anders,' en ze spurte naar de keuken, waar Tsinegolde wortels stond te schrappen.

'Mama,' gilte ze. 'Mama, we moeten de schildpadden gaan kopen, morgen zijn ze weg!'

Tsinegolde lachte en zei dat dat niet waarschijnlijk was. 'Wie heeft er nou zin om in deze warmte schildpadden te gaan kopen.'

'Ik! Ik!' riep Hadas, en Chaja, die natuurlijk was meegehold riep haar na: 'Ik, ik!'

Er volgde een kwartier van smeekbedes, en het resultaat was dat Tsinegolde er voor het allereerst van haar leven in toestemde dat haar twee jongsten – Naomi peinsde er niet over om mee te gaan, die was verdiept in *Joop ter Heul* – dat Hadas en Chaja *zonder-be-ge-lei-ding* naar de dierenwinkel terugliepen en daar een schildpadje uitzochten. Ze kregen honderd waarschuwingen en raadgevingen mee, en arme Tsinegolde keek vanaf het moment dat ze waren vertrokken afwisselend uit het raam en op de klok.

Hadas en Chaja waren door het dolle heen. Op de dijk bleken mannen aan het werk te zijn. Er stonden grote wagens midden op de weg. Een vrachtauto en een ander vreemd voertuig. Ze waren aan het asfalteren. Langs de kant lagen hopen grind en hopen zand, en in het midden was al een heel stuk mooi glimmend asfalt.

De zusjes konden er niet goed langs. Ze liepen daarom door het gras. Dat was best lastig, omdat het talud steil en schuin was, maar ze liepen heel aandachtig en het lukte.

Chaja vroeg al wiebelend om in evenwicht te blijven aan haar grote zus: 'Waar zijn de meneren Davidson eigenlijk? Die ene die altijd bij de deur stond te zingen, en die ronde?'

‘Weet ik veel. Zeker naar Jeruzalem, dat zong hij toch altijd, de dunne?’

‘O ja. Is dat eigenlijk ver?’

‘Nou, zoiets als opa en oma in Nijmegen.’

‘Waarom eigenlijk?’

‘Omdat al hun sigaretten op waren.’

Chaja vond het natuurlijk best fijn dat Hadas altijd op alles het antwoord wist, maar ze was er ook jaloers op. Na de zomervakantie mocht ze zelf ook naar school, en dan zou ze net zo knap worden.

Ze deden erg hun best de liefste schildpad uit te zoeken, maar dat lukte niet, want er waren er twee het liefste.

‘Niks aan te doen,’ zei Hadas. ‘Dan moeten we er maar twee kopen.’

De terugweg leek veel langer dan de heenweg. Ze waren moe, het was nog warmer geworden en ze moesten nog voorzichtiger lopen vanwege de schildpadden in de tas.

Het lopen op het schuine talud was ook niet lekker, dus besloot Hadas haar sandalen uit te doen. En Chaja dus ook. Ja, zo had je meer houvast. Maar toen ook dat niet echt makkelijk bleek te zijn, stapte Hadas gewoon op de weg in het verse asfalt, en Chaja ook. Daarna stapte Hadas in een zandhoop en Chaja ook. En weer in het asfalt, en toen in het grind en weer in het asfalt... Toen ze de dijk verlieten waren de meisjes allebei vijf centimeter langer geworden.

Eerst giechelden ze erom, maar hoe dichterbij huis kwamen, hoe meer ze dachten dat mama het niet leuk zou vinden.

Het werd een zware woedeaanval. Een tot nu toe onbekend verschijnsel. Ongetwijfeld was de woede van Tsinegolde voornamelijk angst dat haar *petites chéries* hun verdere leven op klompvoetjes zouden moeten lopen, maar zo voelde het niet voor de twee delinquenten. Ze werden een voor een door het huis helemaal naar de zandbak getild en moesten daar met borstels en water en takjes en een pannensponsje hun voeten weer schoon zien te krijgen.

Eerst zong Hadas nog opgewekt van het meisje op haar klom-

pen: *En passant par la Lorraine, avec mes sabots*. Maar die opgefokte stemming hield geen stand.

Na vier dagen en drie nachten waren hun voetzolen weer bijna helemaal roze. Al die tijd sliepen ze ondanks het warme weer met sokken om de lakens niet vies te maken. Urenlang zaten ze met hun rimpelige voeten in een teil met warm water, en Tjalling bracht steeds andere middeltjes mee van het gemeentehuis, terpentijn en wasbenzine. Maar toen hij met een stuk schuurpapier kwam aanzetten, riep Tsinegolde: ‘Wat krijgen we nou! Weg daarmee. Hun voeten zijn niet van hout!’

Chaja vond Hadas dan wel knap, maar ze dacht toch dat papa nog wel knapper was, en dus kroop ze de eerste avond dat ze weer haar normale lengte had, na het eten bij Tjalling op schoot en zei: ‘Waar zijn de meneren Davidson eigenlijk?’

‘Zei ik toch,’ (Hadas beledigd). ‘In Jeruzalem.’

Tjallings mond viel open. ‘Hoe...’

Hij had willen zeggen: ‘Hoe weet je dat?’ maar hij zei: ‘Hoe kom je daar nou bij?’

Toen de kinderen in bed lagen, zei hij tegen Tsinegolde: ‘Hoorde je wat Chaja vroeg?’

En Tsinegolde lachte: ‘Ja. En ook hoe Hadas reageerde.’

‘Hoe kan ze dat nou weten? Jij hebt haar toch ook niks verteld?’

Nee, Tsinegolde had niks verteld. Hadas had gewoon onthouden wat de dunne Davidson altijd zong.

De twee heren Davidson hadden beter dan veel anderen ingezien dat het ook in Nederland niet veilig voor hen zou blijven. De jonge meneer Davidson was inderdaad naar Palestina gegaan. Dat was niet eenvoudig geweest, en het was Tjalling die – ondanks de risico’s als je dergelijke hulp bood – had gezorgd voor de benodigde papieren, en voor relaties in Palestina. Dat laatste met de hulp van Rosa II. De oude meneer Davidson had geaarzeld of hij mee zou gaan, maar uiteindelijk had hij ervoor gekozen in Nederland te blijven. Voor hem had Tjalling ergens in Amsterdam een onderduikadres gevonden. Meneer Davidson



gaf zijn verhuizing niet op bij de gemeente, en was dus redelijk onvindbaar. De eerste tijd ging hij nog gewoon de straat op om boodschappen te doen, maar toen de maatregelen tegen joden werden verscherpt, regelde Tjalling iemand die hem af en toe het nodige bezorgde. Tjalling had als dank een hele massa sigaretten gekregen. En daarnaast een flink bedrag voor de persoon die meneer Davidson te eten bracht.

Al in juli hadden de secretarissen-generaal Tenkink en Frederiks er geen doekjes om gewonden: zij zouden het Nederlandse volk ervan zien te overtuigen op de aanstaande verjaardagen van het koningshuis, te weten die van het jongste prinsesje, Irene, en van haar grootmoeder, niet de orde te verstoren. Dat was namelijk wel gebeurd toen Bernhard jarig was, op 29 juni. Om te beginnen liep toen zo'n beetje heel Nederland ineens met een witte anjer in zijn knoopsgat. Vlaggetjes en de kleur oranje waren verboden of op zijn minst niet gewenst door de bezetter, maar over anjers was niets gezegd. De bloemkwekers hadden er rekening mee gehouden. Je kon ze overal kopen. Het was namelijk Bernhards gewoonte iedere dag een verse witte anjer in zijn knoopsgat te dragen. Vanaf die dag in 1940 heette de 29<sup>ste</sup> juni *Anjerdag*. Die anjer was voor velen een teken dat je koningsgezind was, maar nu was het beslist ook een teken dat je *tegen* de Duitse overheersing was. Naomi had zaterdagmorgen op de terugweg van school allemaal witte bloemen geplukt, anjers had ze niet gevonden, wel madeliefjes, margrietten, kamille, witte dovenetel en de kleine bloempjes van muur. Die had ze in jampotjes en flesjes gedaan. En dat stond die dag te stralen in de vensterbank aan de straatkant. Toen Tjalling het zag, had hij gezegd: 'Prachtig Naomtshik, maar ik wil toch dat je ze in de achterkamer zet.'

Provoceren was niet zijn stijl. En vooral was het niet zijn stijl om onnodig aandacht te trekken, om onnodige risico's te nemen.

Tsinegolde hoorde de volgende morgen van Zizi tijdens hun zondagochtendtelefoontje, dat het draaiorgel in de Beethovenstraat zaterdag de ene na de andere vaderlandslievende melodie ten gehore had gebracht, dat er massa's bloemen waren neerge-

legd op het Emmaplein, bij het standbeeld van de koningin-moeder, en dat er op straat was gehost en gezongen. Maar hier en daar waren ook relletjes ontstaan en hadden de zwarte uniformen schoten gelost. Er waren zelfs gewonden gevallen.

Of het nu wel of niet goed was van de koningin om naar Engeland te zijn gegaan hield Tjalling en Tsinegolde niet zo bezig. Niet dat ze haar niet het beste gunden, maar ze hadden nooit ook maar een oranje strikje op hun jas gespeld op haar verjaardag. Nu was het weer 31 augustus. En dit jaar werd die dag in de Rodenburghlaan wel degelijk gevierd.

De kinderen vonden vrijdagmorgen bij het ontbijt naast hun bord alledrie een mooie bloem van stof. Drie gekartelde rondjes onder elkaar, de volgende steeds wat groter dan de vorige. De onderste was rood, dan wit, dan blauw. En ook nog twee oranje lintjes daaraan. Tsinegolde had ze in een opwelling gemaakt, de vorige avond na het stoppen van weer een paar mottengaten. De kinderen mochten hem niet op straat dragen, maar wel in huis en in de tuin, en alleen maar deze ene dag.

‘Mooi!’ zei Chaja blij en ze streek liefkozend over de twee oranje lintjes. ‘Zijn dat nou onderdanen?’ vroeg ze, op haar tenen voor de spiegel.

Tsinegolde: ‘Nee, dit zijn cocardes.’

‘Wat *zijn* onderdanen eigenlijk?’ Hadas had besloten er nu toch maar voor uit te komen dat zij dat ook niet wist.

‘Zo noemt de koningin alle Nederlanders weleens,’ zei Tsinegolde.

Hadas: ‘O? En hoe noemt ze dan bijvoorbeeld Duitsers?’

‘Haar schoonfamilie,’ zei Naomi.

Er was ook voor het eerst sinds een hele tijd weer een toetje, een pudding. Sheba’s recept schreef voor hem met stukjes sinaasappel af te werken, maar deze was versierd met een kroontje van schijfjes wortel.

‘Lekker,’ zei Tjalling. ‘Leve de koningin.’

## IO

Begin september 1940 liet de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken weten dat hij Engeland zou binnenvallen, en de Nederlandse secretarissen-generaal lieten weten dat ze geen joden meer in overheidsdienst zouden benoemen.

Het binnenvallen van het Britse Koninkrijk zou er niet van komen, maar een paar dagen later – op 7 september – bombardeerden de Duitsers wel Londen tweemaal vlak na elkaar, eerst overdag en daarna ook nog in de erop volgende nacht. Alleen al die twee bombardementen kostten aan meer dan achthonderd Londenaren het leven.

Dat van-joden-zuiveren-van-overheidsdiensten kostte niet onmiddellijk levens, en discriminatie van joden was een verschijnsel dat sinds eeuwen in zo'n beetje heel Europa voorkwam, maar in de twintigste eeuw en in het om zijn gastvrijheid bekendstaande Nederland was het bepaald schokkend. Het waren uiteraard de Duitsers die van de secretarissen-generaal hadden verlangd de maatregel in te voeren, maar deze heren sputterden maar zwak en kort tegen. Ze zeiden: 'We zullen het wel doen, maar *ongaarne*.'

'Een hele troost,' zei Tjalling.

Was het trouwens niet in strijd met onze grondwet? Werd daarin discriminatie niet verboden? Nee, in 1940 stond daarover nog niets in onze grondwet, maar de Duitsers en in hun kielzog de heren secretarissen-generaal zouden zich daar toch niets van hebben aangetrokken.

Na die eerste twee grote bombardementen op Londen stuurde Churchill onmiddellijk de piloten van zijn Britse luchtmacht erop uit, en die haalden zo'n zestig Duitse toestellen neer. Van toen af bombardeerde Duitsland wijselijk alleen nog 's nachts. Maar wel iedere nacht, en dat wekenlang, bijna twee maanden lang. Hoe daarmee te leven?

Er volgde nog een eindeloze rij onaangename maatregelen. Zo werd in oktober van dat eerste bezettingsjaar bekend gemaakt

dat weldra iedereen die ouder was dan veertien verplicht zou zijn te allen tijde een persoonsbewijs bij zich te dragen. Handig, want zo konden de Duitsers heel eenvoudig bijvoorbeeld verzetsmensen opsporen, of mensen die de *Arbeitseinsatz* ontrokken, en vooral joden.

Dat persoonsbewijs-nieuwtje was overigens afkomstig van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daar zwaaide secretaris-generaal Frederiks de scepter, al werd zijn hand bij het zwaaien stevig vastgehouden door de bezetter. Evenals die van alle andere secretarissen-generaal. Tot nu toe was het in Nederland gebruikelijk dat iemand zich eventueel met een paspoort kon identificeren. Maar lang niet iedereen had zo'n document, het bezit ervan was niet verplicht. Bovendien waren die dingen als identiteitsbewijs bepaald niet waterdicht. Kortom, de paspoortenadministratie was nogal een rommeltje. Voor de Duitsers, de uiterst nauwgezette administrateurs, waren rommeltjes een doorn in hun oog. 'Onbegrijpelijk hoe een moderne samenleving, een Germaans Broedervolk nog wel, zo kan functioneren.'

Bij Binnenlandse Zaken werkte onder de heer Frederiks een overijverige ambtenaar. Deze man, Lentz, ontwierp een persoonsbewijs dat zo volmaakt was, zo onvervalsbaar, zo perfect beschermd tegen namaak, dat zelfs *SS-Sturmbahnführer Doctor Bruno Wolff* vol bewondering was. Het duurde gelukkig nog wel enige tijd voordat alle onderdanen van Wilhelmina er een hadden. Maar Tjalling, de vooruitdenker, liet er geen gras over groeien.

Hij begreep natuurlijk onmiddellijk dat op een dergelijk document ook een foto zou komen te staan.

Tsinegolde en hij stonden in de keuken. Zij hield de pan met aardappels stevig op zijn plaats, hij stampde. Hij keek zijn Tsinegolde zo eens van pasfotokant aan. Tjalling, die behalve een vooruitdenker, ook een romanticus was, keek haar vaak en graag aan, en vond haar 'adembenemend schoon', een echte Zouleika.

Van inspanning verscheen er nu een verticaal rimpeltje tussen haar wenkbrauwen. Een allerliefst rimpeltje. Alles aan haar vertederde hem.

Gelukkig was hij niet alleen een vooruitdenker en een romanticus. Hij was ook realistisch genoeg om te beseffen dat *hij* haar nu eenmaal niet anders kon zien dan als de vrouw die hij zo zeer liefhad. Daarom spande hij zich nu al stampend in om iets te ontdekken aan haar dierbare gezicht dat door de bezetter als typisch joods zou kunnen worden aangemerkt. Moeilijk, moeilijk. Ook aardappels stampen is moeilijk als je niet kijkt wat je doet. Hij schampte met de stamper tegen de rand van de pan, waardoor Tsinegolde de pan niet in bedwang kon houden. De helft van de inhoud vloog over de rand, op de aanrecht, en het meeste op de grond. De frons in Tsinegolde's voorhoofd werd dieper.

'Hè jakkes, Tjalling,' viel ze uit. 'Kijk nou wat je doet. Zonde van de aardappels.'

'Ai. Pardon. Ik zal ze zelf opvegen.'

'Opvegen! En wat moeten we dan eten?'

'Dan zal ik ze stuk voor stuk oprapen.'

'Viezerik.'

'Hoezo, van een beetje stof wordt een mens echt niet ziek. Trouwens, jij houdt het huis *zo* goed schoon, er is geen vuiltje te bekennen.'

Maar als het om hygiëne ging, was Tsinegolde de baas. Trouwens ook op andere terreinen. Dus Tjalling volgde braaf haar instructies op. Hij veegde met steeds een nieuw puntje van een schone theedoek iedere aardappel apart af, zodat zelfs Tsinegolde er haar goedkeuring aan hechtte, en ze toch nog voldoende stampot op tafel kon zetten.

Al vegend had Tjalling bedacht wat er moest gebeuren.

Na het eten belde hij hun vriendin Emmy op. Sinds de Idsinga's naar Nieuwer-Amstel waren verhuisd, hadden ze elkaar niet meer gesproken. Met Emmy Andriessie was dat geen probleem. Ze paktten de draad zo weer op. Tjalling legde haar zijn plan voor, en vroeg of ze dacht dat het kon worden uitgevoerd. Emmy was direct bereid het te proberen, ze had trouwens zelf soortgelijke gedachten gehad.

'Zal ik zondag komen? Schikt dat?'

‘Je bent een schat.’

Ze kwam met het boemeltje en bracht zoals afgesproken haar Leica mee. Dat had Tjalling niet hoeven vragen, want Emmy en haar fototoestel waren zo onafscheidelijk dat haar collega's haar Emmy-Leica noemden. *Emmy-leica* fotografeerde *Zou-leica* op een slimme manier, vanuit een slimme hoek, met een slimme achtergrond, en een slimme belichting. Pasfoto-idee, maar zo dat de neus net iets minder groot en net iets rechter leek, de haarinplant net iets minder joods, en de hele Zouleika-Tsinegolde net iets langer. Ook van de kinderen maakte ze voor de zekerheid soortgelijke foto's voor het geval de Duitsers ineens ook een identiteitsbewijs zouden verlangen van wie jonger was dan veertien.

Emmy zat in hetzelfde schuitje als Tsinegolde. Ook joods, ook gehuwd met een niet-jood, al was dat pas sinds een paar maanden, en wel met de veelzijdige kunstenaar Dick Elffers. Dat trouwen was mooi op tijd gebeurd, want op 27 maart 1942 zouden de Neurenbergerwetten ook in Nederland worden ingevoerd, en vanaf dat moment zou het verboden zijn: een huwelijk tussen een jood en een niet-jood.

Ze leken een beetje op elkaar, Emmy en Tsinegolde. Wie hen niet goed kende, zag ze wel voor zusjes aan. Na de fotografeersessie, zette Tsinegolde thee. De drie volwassenen zaten nog een poos rond de tafel. Natuurlijk kwam het gesprek op *alsmaar* die *alsmaar* nieuwe verordeningen. Zoals de A- of B-formulieren die iedereen moest invullen. Dat kwam erop neer dat je moest verklaren *ofariër* te zijn, *of* geheel of gedeeltelijk jood. En wanneer was je jood, volgens het Duitse Rijk? Wel, iedereen die een joodse grootouder had, was jood. Nogal merkwaardig, als je bedacht dat volgens deze definitie waarschijnlijk de helft van de Duitsers jood was, zo niet alle Duitsers. De man zelf van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken, kon al helemaal niet bewijzen dat hij vier niet-joodse grootouders had. Zijn grootmoeder van vaders kant had namelijk geen idee waar ze het zaad had opgedaan dat na vermenging met haar eicel de vader had geproduceerd van haar kleinzoon. Natuurlijk ging het ook over de secretarissen-generaal, die zo volgzzaam alles maar deden wat de

Duitsers wilden. Zoals het niet meer benoemen van joden in overheidsdiensten.

‘Je reinste discriminatie. Gewoon officieel, van hogerhand. Ongelofelijk toch? Mag dat eigenlijk wel, ik bedoel volgens onze grondwet?’ vroeg Emmy zich af.

‘Daarin staat niks over discriminatie. Maar zelfs als dat wel zo was. Had jij verwacht dat de Duitsers zich daar iets van zouden aantrekken?’ zei Tjalling. ‘Ze lappen onze wetten eenvoudig aan hun brutale laars. Ze willen toch zeker achtermekaar hier het Nationaal Socialisme invoeren. En dat de secretarissen-generaal in Den Haag daar niet harder tegen sputteren is omdat ze ervan uitgaan dat er geen andere weg is. Denk ik.’

‘Kom nou, geen andere weg,’ zei Tsinegolde. ‘Neem nou Telders, die man die pas voorzitter is geworden van de Liberale Staatspartij. Die vindt toch zeker ook dat het anders kan. Weet je niet meer hoe kwaad hij was toen er door de regering zo slap werd gereageerd op de *Kristallnacht*. Die zegt toch ook: “Alleen maar gehoorzamen aan de Duitsers zolang ze zich aan de internationale regels houden. En alleen maar zolang wij hier in Nederland onze eigen overtuigingen en tradities mogen naleven.” Nee hoor, het hele college van slapjanussen kiest gewoon de makkelijkste weg.’

‘Ook weer waar,’ zei Tjalling. ‘Maar in elk geval moeten we er rekening mee houden dat de Duitsers onze Nederlandse wetten compleet negeren. Ook zonder medewerking van de secretarissen-generaal.’

Emmy knikte: ‘Ze zijn tenslotte ook over het verdrag van Versailles heengewalst.’

Tjalling: ‘Ja.’

Het was even stil. Toen voegde hij eraan toe: ‘Maar dat was ook geen erg redelijk verdrag.’

Emmy en Tsinegolde fronsten. Weer was ieder in zijn eigen gedachten verdiept.

Emmy zuchtte. ‘Ik ben er nooit van uitgegaan dat Duitsland zich iets van het Volkenrecht zou aantrekken.’

Tsinegolde: ‘Natuurlijk niet. Dat deden ze toch in 1914 ook niet.’

Emmy: 'Maar ik schaam me dood dat Nederland nu gewoon meeloopt.'

Tjalling knikte. 'Het is natuurlijk helemaal fout van die lieden. Maar misschien menen ze toch oprecht dat het verstandiger is om zo veel mogelijk toe te geven.'

Emmy zei schamper: 'En daar hoort dan zeker bij dat niet alle Nederlandse burgers dezelfde rechten hebben? Hoezo kunnen ze toestaan dat joden en zigeuners...'

Tsinegolde: 'En vrijmetselaars...'

Tjalling: 'En homoseksuelen...'

Emmy: 'Dat die allemaal als minderwaardige burgers worden behandeld, dat ze geen overheidsberoep meer mogen uitoefenen?'

Tsinegolde: 'En niet meer in het Concertgebouworkest mogen spelen.'

Emmy: 'En niet meer in toneelgezelschappen.'

Zo kwam het gesprek op de *Kulturkammer*. Dat er ook een Nederlandse Kulturkamer zat aan te komen. Daar zou Emmy's Dick ook mee te maken krijgen. Toen het eenmaal over Dick ging, klaarde de lucht op, want Emmy moest vooral zo nodig kwijt hoeveel ze van hem hield en hoe geweldig hij was en hoe ondernemend.

Ze vertelde waar hij allemaal mee bezig was, dat hij eindeloos experimenteerde, keramiek, wandschilderen, alles wat maar in hem op kwam. Ze vertelde over zijn samenwerking met Piet Zwart, de begaafde ontwerper.

'O wacht,' riep ze ineens, 'ik heb iets leuks voor de kinderen meegebracht. Dat zou ik zomaar vergeten.'

Ze haalde een dun boekje uit haar tas: 'Hier, van Piet Zwart, *Het boek van PTT*. Kennen jullie het? Erg leuk,' zei ze. 'Dick heeft er aan meegewerkt. Doet 'ie trouwens reuze bescheiden over. Hij kreeg indertijd twee exemplaren. Ik had al steeds in mijn hoofd er een voor jullie kinderen mee te brengen.'

Emmy zorgde voor meerdere afdrukken van alle foto's die ze had genomen en het pakje lag nu klaar in een la van Tjallings bureau.



Pas een half jaar later, in april 1941, werd officieel bekendgemaakt dat alle Nederlanders verplicht waren een persoonsbewijs te bezitten. En daarna had het nog zoveel voeten in de aarde dat het tot de daaropvolgende winter zou duren voordat iedere Nederlander van boven de veertien er ook werkelijk over een beschikte.

Op dat van joden werd aan beide kanten van het document een grote zwarte J gestempeld. Ook op dat van Tsinegolde kwamen er twee te staan, maar de foto toonde dankzij Tjallings vooruitziende blik en dankzij Emmy en haar Leica een gezicht waarin kenmerken die door de Duitse 'rassenspecialisten' als typisch joods konden worden aangemerkt net wat minder zichtbaar waren, al was het nog altijd mooi. Toen was het natuurlijk zaak die J's er nog af te krijgen. Ook daarvoor groeide in Tjallings hoofd een plan. Hij zag het voor zich. Nieuwe oude documenten... dat was de gedachte waar hij mee speelde. Maar dan? Langs welke weg moesten ze bij de *Zentralstelle* terechtkomen waar in die begintijd Willy Lages, *SS-Sturmbahnführer*, nog de scepter zwaaide? De dienst die ging over wel of niet een J op een persoonsbewijs. Het plan kreeg vastere vorm toen Tjallings vriend Arie hem op een mogelijkheid wees. Om het te verwezenlijken bleek nog veel tijd en moed en zelfbeheersing en inventiviteit en inspanning nodig.

## II

Arie de Froe was een van Tjallings heel goede vrienden. Ook van Tsinegolde trouwens. Hij was huisarts in Nieuwer-Amstel en Amstelveen, maar ook was hij met regelmaat in Amsterdam te vinden, waar hij als antropoloog in die eerste oorlogsjaren werkte aan een onderzoek over opgravingen in het vroegere eiland Schokland. Het had te maken met de kortgeleden drooggelegde Noordoostpolder.

Oom Arie was een graag geziene gast in huize Rodenburgh. Bij alle vijf leden van het gezin. Hij was vriendelijk en rustig. Hij had aandacht voor de kinderen, al was hij niet, zoals Tjalling, iemand die ook letterlijk op zijn hurken ging zitten als hij zich met ze onderhield.

Evengoed waren ze allemaal dol op hem. Ook Chaja. Zelfs na het frambozendrama...

Ze had aan haar dertig centimeter hoge frambozenstruik tot haar verrukking zes piepkleine groene framboosjes ontdekt. Wel drie keer per dag ging ze kijken of de babyvruchtjes goed groeiden en of ze al rood werden. Groeien deden ze, maar tot ieders verbazing werden ze niet rood maar geel! Prachtig zonnig geel. Papa's lievelingskleur. Het was werkelijk een heel bijzondere struik, die van Chaja. Het hele gezin leefde mee met het rijpingsproces. Chaja overlegde dagelijks zowel met haar moeder als met haar vader (drie weten meer dan een), of de vruchten al rijp genoeg waren om te oogsten. Eindelijk reikte Tsinegolde Chaja een van de kostbare porseleinen gebakshoteltjes aan. (Huwelijkscadeau van het net als haar ouders uit Rusland gevluchte echt paar Alexander en Rosalie Schmuller. Alexander was Tsinegolde's zeer geliefde en zeer bewonderde viool-leermeester geweest.)

'Volgens mij kun je ze nu wel plukken, denk je niet?' zei ze.

'Wat toevallig. Dat dacht ik nou juist ook. En weet je, het komt zo goed uit, want oom Arie is er, dus nu zijn we precies met z'n zessen.'

Heel devoot plukte Chaja de vruchtjes van de struik en schikte ze op het schoteltje. Dat droeg ze op beide handen, voetje voor voetje schuifelend, naar binnen.

Oom Arie mocht als eerste een framboos kiezen. Maar hij was net in een serieus gesprek met Tjalling gewikkeld. Tussen twee belangrijke zinnen zei hij: ‘O lekker, Chaja,’ kieperde vervolgens het hele schoteltje om in zijn grote hand en stak alle zes de frambozen in één keer in zijn mond.

Chaja was in heel haar leven – zes jaar – nog niet zo geschokt geweest. Een kwartier later had ze oom Arie misschien nog niet vergeven, maar wel hield ze alweer van hem. Want nadat Hadas hem op de hoogte had gebracht, keek hij zo beduusd ... Om het goed te maken, schreef hij een prachtig gedicht in Chaja’s poëziealbum.

Tjalling was een paar jaar ouder, maar Arie *gedroeg* zich ouder, bedaarder. Al was het alleen al doordat je hem nooit zonder pijp zag, terwijl Tjalling, de bewegelijke, als hij over iets moest nadenken, een sigaret in zijn mond stak, desnoods, in tijden van schaarste, zoals steeds vaker, zonder hem meteen aan te steken. Hierbij dient te worden vermeld dat altijd als er tussen Tjalling’s lippen zo’n onaangestoken staafje bungelde, Naomi waar dan ook vandaan kwam aanhollen, en al van grote afstand riep: ‘Papa, zal ik je sigaret aansteken,’ want ze had een hartstocht voor het afstrijken van lucifers. Of eigenlijk voor de vlam die dat veroorzaakte.

Oom Arie, de gezellige bruine beer, kwam niet veel overeind als hij eenmaal zat. Eigenlijk maakte hij een nogal gepensioneerde indruk. Dat was vooral zo wanneer hij zich met zijn robuuste lichaam in de wat nauwe woonkamer van Tjalling en Tsinegolde had geïnstalleerd. Zelfs de grootste stoel daar, die waar Tjalling, de slungelige giraffe, meestal in zat, was eigenlijk te krap voor Arie.

De werkelijkheid was dat hij een zeer dienstbaar en daardoor druk bezet leven leidde. Met toenemende ergernis had hij het boek *Rasse und Seele, Eine Einführung in den Sinn der leiblichen Gestalt* van Ludwig Ferdinand Clausz gelezen. Dat was het boek waar de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken zo dol op was, omdat daarin was vastgelegd wat, volgens de auteur dan, precies de kenmerken waren van exemplaren van het semitische ras, van de *Untermensch* jood. Oom Arie had het

niet alleen met grote ergernis gelezen, maar ook heel nauwkeurig, en hij was vastbesloten de krankzinnige en misdadige acties van deze man, de man uit Berlijn, met volle inzet te bestrijden en wel door diens eigen bewierookte theorieën als wapen tegen hem in te zetten.

Oom Arie had gelezen welke schedel- en andere kenmerken door de gevaarlijke maniak als typisch joods werden beschouwd. Vervolgens liet hij van de ene na de andere jood zien dat zijn of haar schedel afwijkende maten had, en dat de betreffende persoon dus onmogelijk jood kon *zijn*. De autoriteit van doctor Arie de Froe op het gebied van antropologie was algemeen erkend, ook door de bezetter, ook door de *Grüne Polizei*, en dus zette hij met een innig tevreden trekje aan zijn pijp de ene na de andere handtekening onder de ene na de andere zo genoemde *ariërverklaring*.

De wachtkamer van het pand waar hij zijn metingen verrichtte en zijn rapporten ondertekende, zat na de invoering van de ster altijd stampvol besterde mensen, en dat pand bevond zich vlak bij het kantoor van de *Grüne Polizei*.

Ook oom Arie was een moedig mens.

Na het bekend worden van de ambtsontheffing van hun joodse collega's, hadden de andere hoogleraren afgesproken dat ze tegen deze maatregel zouden protesteren. Dat zou gebeuren tijdens het eerste college dat de gedupeerden daarna hadden zullen geven.

Op 26 november 1940 nam de decaan van de juridische faculteit van de Leidse Universiteit, professor Rudolph Cleveringa, zo'n college rechten over van zijn door hem bewonderde promotor en mentor, Eduard Maurits Meijers. Professor Meijers had natuurlijk ook het bericht van het departement ontvangen: ariërverklaring invullen en wie jood was, zoals hij, werd uit zijn ambt ontheven. De collegezaal waar Meijers zou hebben gedoceerd bleek veel te klein voor de enorme toestroom aan belangstellenden. De menigte verhuisde dus naar de aula, en toen ook die te klein bleek te zijn, werd in een tweede zaal een luidspreker geïnstalleerd. Hoewel Cleveringa innerlijk laaide van woede – in zijn dagboek schreef hij: *ik heb het gevoel of ik in razernij kan*

*ontsteken... ik heb er mijn verstand bij nodig om niet de straat op te lopen en de eerste de beste (Duitsers) op zijn gezicht te slaan – sprak hij zoals je dat van een Groninger verwacht, uiterlijk beheerst. Maar de inhoud van zijn rede loog er niet om. Er volgde dan ook een daverend applaus. De toehoorders zetten spontaan het Wilhelmus in met extra decibels voor de bede om de tirannie te verdrijven. André Koch, één van de studenten, was van mening dat de tekst van de rede absoluut verbreid diende te worden. Er bestonden nog geen kopieermachines. Met hulp van een aantal studenten (van wie de helft amper kon typen) slaagde hij erin, nog diezelfde dag vijftig exemplaren te maken, en wie de tekst in handen kreeg, maakte daar zelf ook weer kopieën van. Het resultaat was dat er al spoedig honderden exemplaren in omloop waren. Afzender: St. Nicolaas.*

Cleveringa noemde in die openbare rede voorzichtigheidshalve eventuele studentenstakingen een nutteloze dwaasheid. Maar de studenten wisten heel goed dat hij er juist een groot voorstander van was. Het is dan ook terecht dat Cleveringa als de grote aanmoediger wordt beschouwd van de staking die nog diezelfde middag van de 26<sup>ste</sup> november gaande was. De studenten deden massaal mee. Rector magnificus Byvanck echter probeerde gedaan te krijgen dat iedereen weer aan de slag ging. Hij had ook, als een van de weinige collega's, verstek laten gaan bij Cleveringa's rede.

De reactie van de Duitsers op de staking was natuurlijk dat na de Delftse Technische Hogeschool, nu ook de Leidse Universiteit werd gesloten.

In andere universiteiten werden ook protesttoespraken gehouden. In Utrecht sprak professor Victor Koningsberger, die zijn toespraak na afloop op de kathedraal liet liggen met de woorden: *wie mij bij de Duitsers wil aangeven, vindt hier de tekst.* In Amsterdam sprak professor Isaak Kisch, zelf jood, en dus slachtoffer van de Duitse maatregel. Hij besloot zijn betoog met de woorden: *Wanneer straks de morele en sociale waarden van dit gemeenebest in uw handen liggen, zal ik u niet kunnen bijstaan (...) ik moge u ten afscheidsgroet toeroepen de woorden uit het Oude Boek: 'Weest sterk en standvastig.'*

Deze Isaak Kisch zou nadien enige tijd lid zijn van de Joodse Raad, maar hij zou daarvan het enige lid zijn dat er nog ver voor het begin van de deportaties om principiële redenen uittrad.

Er waren sinds de asfaltering van de dijk zes vaste bewoners in Tjallings schildpaddenren. Door de schrik over de klompvoetjes van Hadas en Chaja, had Tsinegolde geen aandacht besteed aan het feit dat ze niet één maar twee schildpadden hadden gekocht.

Op een dinsdag in november meldde Hadas, die de voederbeurt had, dat ze Clio en Penelope zo sloom vond. Nu waren de schildpadden geen van alle echte druktemakers (de benaming schildpadden*ren* was dan ook merkwaardig, omdat de diertjes een kwartier nodig hadden om van de ene naar de andere kant te kuieren), maar toch, als je ze dagelijks meemaakte, vielen ook kleine verschillen op. Tsinegolde nam de mededeling dan ook serieus en belde Jules' vader op.

'Zijn ze misschien toe aan hun winterslaap?'

'Zou best kunnen.'

'Wat raad je aan?'

Jaap Blankestijns advies was: 'In een ruime kist tussen veel droge bladeren leggen. En dan de kist in de kelder, lekker in de koelte en in het donker. Veel succes. Maar hou er wel rekening mee dat je in het voorjaar zult merken dat ze het niet allemaal hebben overleefd.'

Tjalling vond op zolder een geschikte kist. Het was er een met twee compartimenten. 'Juist handig,' zei hij. 'Dan blijven de bladeren beter verdeeld als sommige schildpadden voor het slapengaan wellicht nog wat willen rondneuzen in hun winterverblijf.'

'Maar wie mag dan bij wie?' Dat vroeg natuurlijk Chaja, de problemen-sjouwster.

De volgende dag was weer Sheba-Joél-dag. Tsinegolde en de kinderen namen allevier een lege tas mee in de bus, en Tjalling bracht 's avonds de zak die sinds de demobilisatie weer gewoon plunjezak heette en ook nog een juten zak. Die had hij van meneer Deisselveen gekregen. Meneer Deisselveen was bouwopzichter bij de gemeente. Hij was een zwijgzame, niet erg opwindende

en vooral buitengewoon betrouwbare man. Hij hield niet alleen toezicht bij bouw, hij ging ook over de gemeentelijke bouwmaterialen, en hij was zelf een handige klusjesman. Timmeren, zagen, metselen, hij kon het allemaal.

Voor bladeren moest je in de Harmoniehof zijn.

De kinderen raaptten de straat zowat leeg en voelden zich belangrijk. De burens links en rechts kwamen naar buiten. Die van links met biscuitjes, die van rechts met niet erg rijpe appels uit hun tuin en allemaal waren ze vol lof.

‘Geweldig dat jullie de straat weer begaanbaar maken. Hartelijk dank.’

Naomi zei: ‘Nou weet u, het is niet om de straat op te ruimen, maar voor de schildpadden.’

‘Voor de schildpadden? Eten die zóveel?’

‘Zoveel nou ook weer niet, hoor,’ (Hadas). ‘Het is voor hun winterslaap.’

En Chaja, die zich eigenlijk de tijd niet gunde om te pauzeren maar best trek had, zei berustend: ‘Nou mogen we zeker geen koekje.’

Tsinegolde, die de oppasbeurt in de erker deze keer zelf waarnam, had niet graag dat de kinderen koekjes aten uit huishoudens die niet tevoren haar keurmerk hadden ontvangen. Ze tikte driftig tegen het raam en probeerde duidelijk te maken dat er zo wel genoeg bladeren waren verzameld. Op dat moment kwamen twee grauwbouwe Duitse officieren de straat in. Platte petten, kuitlaarzen, gemene stokjes. De burens moesten ineens allemaal nodig naar huis. Tsinegolde’s hart sloeg drie slagen over. En in die tijd bedacht ze dat haar hoofd er zonder Emmy’s speciale belichting joodser uitzag dan dat van de kinderen en dat ze beter snel weg kon gaan bij het raam. Ze ging zo dun mogelijk, strak naast de dichtstbijzijnde Antwerpse kast staan en probeerde van daar nog een glimp van haar kroost op te vangen. Dat lukte maar matig. Wel kon ze zo’n beetje horen wat er werd gezegd. Vooral de harde stemmen van de officieren drongen in de kamer door. Intussen hadden de kinderen de Duitsers ook gezien en Hadas zei autoritair op harde fluisterton (hard en duidelijk genoeg voor de combinatie van Tsi-

negolde's kundigheid in het lezen van haar dochters lippen, haar gespitse oren en haar fantasie): 'Doorwerken. Niet kijken.'

De Duitsers, blij met eens wat luchtige afleiding, lachten amicaal.

'*So Kinder,*' zei de imposantste. '*Wie schön macht ihr die Straße! Ausgezeichnet! Wollt ihr ein Stückchen Shokolaad?*'

De kinderen begrepen hem alledrie opperbest.

Naomi stond op het punt om te zeggen: Nee, dank u, we mogen niets aannemen van vreemden, toen Hadas haar met haar bezem hard tegen haar schoen stootte. Ze maakte een soort buiging naar de mannen en zei in haar fantasie-Duits: 'Dat sallen wie heel gerne kriegien.'

Chaja was verbluft vanwege het kordate optreden van Hadas. Ze keek met grote ogen naar de vele knopen, en vooral naar die verrukkelijke chocola, maar werkte daarna direct met verdubbelde energie door, omdat de wijze volwassen Hadas had gezegd dat dat moest.

De moffen gaven Hadas de chocoladereep en liepen verder, Chaja zag onder haar eigen arm door heel duidelijk de ogen op hun rug. De mannen keken nog eens om, lachten nog eens als vriendelijke ooms naar de kinderen, staken hun hand omhoog – het was net geen H-groet – en vervolgden hun weg. Zodra ze de hoek om waren, stoven de meisjes naar binnen. Naomi, wit als een doek en zonder een woord te zeggen, Hadas, knalrood en duidelijk geschrokken, voornamelijk van zichzelf, de chocola als een gekookte bloemkoolslak tussen twee vingers ver voor zich uit houdend, Chaja opgewonden over haar woorden struikelend, vertellend over de heldendaad van Hadas.

Ook Tsinegolde zag wit, maar haar hart sloeg weer zoals het hoort en er kon nu ook een klein huilerig lachje af.

'Geef die rommel maar hier, dat gaat in de vuilnisbak,' zei ze, en ze pakte met een vies gezicht de al een beetje gesmolten reep aan.

Chaja kon zich niet meer inhouden.

'Nee!' gilde ze. Maar ze sloeg meteen een hand voor haar mond, vermoedend dat ze door deze kreet nu verder een pro-



Duitse-ennesbee-er was. De tranen sprongen haar in de ogen. Was het om dat vreselijke vermoeden, of toch om de chocola? Gelukkig kwam grootvader Joél tussenbeide. Iedereen ging ervan uit dat hij niks had gehoord of gemerkt. Dat hij als gewoonlijk op de canapé met gesloten ogen had zitten ‘nadenken’.

‘Kom kom, Tsinjotschka, overdrijf niet zo. Geef de kinderen toch gewoon een stukje chocola.’

De volgzaamheid van dochter Tsinegolde en haar respect voor haar vader wonnen het van haar afkeer van alles wat van de nazi’s kwam, zelfs van hun chocola.

Het was nog een heel gedoe om al die tassen en zakken met bladeren in de Rodenburghlaan te krijgen. En een heel gepuzzel of nu Rabindranath en Tagore bij elkaar mochten met Clio, of Penelope met Agamemnon... En voor Tjalling en Naomi was het ook beslist lastig en zwaar om de grote kist het smalle keldertrapje af te krijgen. Maar de bladeren waren een succes. Je zou haast zelf in zo’n lekker bed willen liggen.

Hadas was al lang weer helemaal zichzelf. Ze had niks overgehouden aan de beangstigende ontmoeting in de Harmoniehof. Ze zong uit volle borst, met een kleine variatie, het pas op school geleerde lied: *‘Een peluwtje van mollig mos, een kussentje van blâ-ren...’*

Chaja was het enge avontuur van ’s middags zelfs helemaal vergeten, ze had andere zorgen. Er waren immers weer voldoende redenen om jaloers te zijn. Ze was te klein om de kist te mogen helpen dragen en te klein om al zo’n mooi lied op school te hebben geleerd.

En Naomi? Toen ze na de inspanning met de kist op de keldertrap nog even met z’n vijven om de tafel zaten met een glas thee, barstte ze tot verbazing van Hadas en Chaja, maar niet van Tjalling en Tsinegolde, in snikken uit.

De winter van 1940-1941 was erg koud. Er werd in Nederland overal geschaatst. Ook Tjalling, zoon van Harlingse Jelle, was een liefhebber. Tsinegolde niet. Wielen en ijzers onder je schoenen, het was allemaal niets voor haar.

Vorige winter was Tjalling meerdere keren op het ijs geweest, en toen hij daar krabbelende peuters met of zonder stoeltjes en met knalrode wangetjes van inspanning en kou bezig had gezien, had hij besloten om in ieder geval voor het volgend jaar ook voor zijn meisjes schaatsen aan te schaffen. Of wie weet lag er nog wat bruikbaar in zijn ouderlijk huis in Nijmegen. Hij verwachtte wel gesputter van Tsinegolde, maar daar zou hij zich nu eens niks van aantrekken. Dit was Nederland, en in Nederland leerden kinderen schaatsen. Punt uit. Al in april, toen hij zonder de anderen naar Nijmegen was gegaan vanwege de verjaardag van zijn beide ouders (zelfde geboortedatum, maar dat was dan ook zo'n beetje het enige wat ze gemeen hadden), was hij erover begonnen.

Tine, zijn oudere zusje, woonde nog thuis, en Diet, de jongste, was ook gekomen.

'Ik kijk meteen even,' had Tine gezegd. 'Ik geloof dat ik ze zo weet te liggen.' Ze was naar zolder verdwenen en al gauw met drie paar kinderschaatsjes teruggekomen.

De zusters waren beiden ongetrouwd en hadden geen kinderen.

'Neem gerust mee, Tjalling.' En met een rauwe lach: 'Wij krijgen toch nooit kinderen, en als wel, dan zijn de jouwe er al lang weer uitgegroeid.' Typisch Tine, rauw maar gul.

Diet had even spijtig langs het staal van haar oude schaatsjes gestreeld, maar was het er toch mee eens geweest. 'Er moeten wel nieuwe banden aan. Moet je kijken. Deze zijn helemaal vergaan.'

Tjalling had zijn zusjes hartelijk omhelsd en bij thuiskomst had hij de schaatsen met een hinderlijk schuldgevoelentje weggeborgen. In zijn bureau, niet bij de foto's van Emmy, maar achter een hoge stapel dossiers. 'Goede plek,' had hij gezegd, zichzelf

moed insprekend. Hij zou er op een geschikt moment wel tegen Tsinegolde over beginnen. Aan de kapotte banden had hij niet meer gedacht. Zijn zusje Diet wel.

Een paar maanden na de verjaardag van haar ouders, was Tine met de gordijnen naar de Rodenburghlaan gekomen. Het feestje van Jelle en Marie-Bets leek toen een eeuw geleden doordat Nederland inmiddels door Duitsland onder de voet was gelopen. Tine had een pakje in bruin papier bij zich gehad.

‘Hier. Dit moest ik jullie van Diet geven. Ze heeft er ik weet niet hoeveel moeite voor gedaan.’

Het was een hele bos gloednieuwe rood-wit-blauw-oranje schaatsbanden. Typisch Diet.

Mooie stille Diet. Ze vulde haar dagen met het oplossen van de grote problemen van haar medemens, maar oorlog of geen oorlog, ook van de kleine, zoals wanneer het om versleten schaatsbanden ging. En de kleuren van deze vondst hadden haar aangestaan, want ook als ze een minimale anti-Duitse actie kon plegen, zou ze dat niet laten.

Tjalling had bij het zien van de inhoud van het pakje een kleur gekregen en Tsinegolde had niet helemaal begrepen wat Diet met al dat band voor ogen had, maar ze had desalniettemin gezegd: ‘Wat aardig van Diet. Wat een vrolijk band. Bedank haar van me.’

Ze was naar de keuken gegaan om Tine van thee te voorzien, op z'n Russisch, het glas in een zilveren houder, een lange lepel erin, en een schepje honing op een schoteltje. Dat vond Tine altijd zo apart. Tjalling had de banden al weggestopt voordat het water kookte. Tine, ook niet gek, was er niet meer over begonnen, en Tsinegolde had er niet meer aan gedacht.

Nu was het december en er was ijs, veel en sterk ijs. Tjalling haalde de schaatsjes van achter de dossiers tevoorschijn. Onderweg van zijn kamer naar beneden bedacht hij de geschikte formulering voor de biecht. Maar tot zijn verbazing en opluchting vond Tsinegolde het helemaal niet vreemd dat die dingen in huis

waren geweest. Wel meende ze even de banden te herkennen. Maar waarvan ook weer. Enfin, ze had andere zaken aan haar hoofd. Tjalling, overmoedig geworden, zei nog schijnheilig: 'Het spijt me, Tsinjotschka, voor jou zijn er geen schaatsen.'

Dat vond Tsinegolde natuurlijk heel prima. 'Mijn schoenen zitten heerlijk,' zei ze. En ook had ze altijd haar viool-excuus: veel te bang om een pols te breken of zelfs maar een pink. Tsinegolde's vioolspelen was heilig.

Toen drong ineens tot haar door dat Tjalling van plan was de kinderen met die gevaarlijke apparaten op het ijs los te laten. 'De kinderen! Op het ijs! Geen denken aan. Veel te gevaarlijk, hersenschudding, gebroken armen en benen.'

Tjalling zei: 'Onzin. Nederlandse kinderen moeten kunnen schaatsen. Je maakt doetjes van ze.'

Er volgde ruzie, de eerste tussen vader en moeder die de kinderen bewust meemaakten.

De tweede zou een half jaar later ontstaan over een soortgelijk onderwerp. Die zou heviger worden.

Bij het schaatsen zelf gebeurden geen noemenswaardige ongelukken. De oudste twee krabbelden na vier keer met Tjalling best aardig los. Als ze moe waren, mochten ze achter hem aan slieren, zich vasthoudend aan dat deel van de bezemsteel dat was overgebleven nadat een paar jaar geleden de provisorische deegroller er was afgezaagd. De vierde keer ging Tsinegolde mee. Ze moest toegeven dat het een mooi gezicht was, haar twee oudsten achter Tjalling aan. Net echt. De vijfde keer gingen de drie meisjes alleen met Tsinegolde. Zij, als oppas wel te verstaan, op haar bergschoenen van twintig jaar geleden, toen ze met Zizi en Sacha een tocht in de Alpen had gemaakt. Bergen beklimmen was *natuurlijk*, je op het ijs voortbewegen *onnatuurlijk*.

Chaja bakte er niks van. Ze was het storende element, want ze moest stevast nodig een plas, net als ze de schaatsen ondergebonden had gekregen.

De verjaardag van oudtante Rosalie, of om precies te zijn van de dochter van oudtante Rosalie op 16 februari, viel in 1941 op een zondag. Rosalie wilde uitdrukkelijk haar eigen verjaardag op 15 november nooit vieren. Maar omdat haar familie in Nederland erop stond minstens een maal per jaar iets te organiseren waarvan Rosalie het middelpunt was, was het gewoonte geworden om dat op de geboortedag van Esther te doen, de dochter die Joél zich nog wel herinnerde, maar die verder niemand, noch van de Idsinga's, noch van de Dobrowitzen, had gekend. Rosalie was blij met deze oplossing, want de geboortedag van haar dochter herinnerde ze zich als een hoogtepunt in haar leven. Een van de weinige hoogtepunten. Het hele gezin Idsinga zou er vanwege de feestelijkheid al 's morgens heen gaan.

Rosalie had in het huis van haar broer en schoonzuster zoals gezegd een van de twee kleinste kamertjes. Er paste een opklapbed in, en nog net een tafeltje en een stoel. En er waren twee lange planken voor boeken boven het bed. De slaapkamer van Joél en Sheba was dan wel wat groter, maar ook die was stampvol. Lits jumeau, boekenkasten tot het plafond tegen alle wanden, ook rondom het raam, en een piepklein mahoniehouten bureau-tje. De kleren van het echtpaar hingen uit nood in de gang aan een stang, een doek eroverheen gedrapeerd. De begaafde, maar zo beklagenswaardige Mischa woonde in 1941 niet meer op de Harmoniehof. Zijn mooie tuinkamer werd nu bewoond door een meisje, een jonge vrouw eigenlijk, die geen deel uitmaakte van het gezin. Ze huurde de kamer en at alleen af en toe voor de gezelligheid mee.

Rosalie was veel later dan Joél en Sheba uit Rusland vertrokken, dat wil zeggen gevlucht, namelijk pas nadat ze het bericht had gekregen dat Wanja, haar zoon, was gesneuveld. Dat was geweest in 1905, in dienst van het Russische leger, tijdens de oorlog met Japan. Rosalie had bijna niets kunnen meenemen uit Rusland, wel een paar brieven van Wanja, die hij vanuit het verre Mantsjoerije had gestuurd, maar die pas aankwamen toen hij al dood was. Ze vertelde graag over hem. Vooral dat hij toch zo'n grapjas was als kind. Dat hij zijn been met een reep laken omwik-

kelde, door het huis hinkte, daarbij alsmat roepend: *‘Je suis le blessé de la guerre de Crimée.’* Dat was hij dus niet, want de Krimoorlog – waarover vaderlandslievende Russen net zo min graag spraken als over de oorlog tegen Japan, maar waarover sommige aan de pogroms ontkomen joden met enig leedvermaak spraken – die oorlog had lang voor zijn geboorte plaatsgevonden.

Rosalie’s steenrijke man had haar verlaten voor een groener blaadje. Haar andere kind, dat was de Esther die op zestien februari jarig was en die op een onbekende plek al dan niet in eenzaamheid haar verjaardag doorbracht, had indertijd net als Tsinegolde haar hart verloren aan een goj. Maar anders dan Tsinegolde was zij om die reden door haar vader, die niet alleen rijk maar ook star en onaangenaam was, ontferd en het huis uitgejaagd. Rosalie had het niet kunnen verhinderen. Na vele mislukte pogingen om het meisje op te sporen, en na de zoveelste pogrom die Rosalie wel, maar haar ex-man niet overleefde, was ze ingegaan op de uitnodiging van haar jongere broer en zijn Sheba om naar Nederland te komen. Ze had nog een aantal maanden in Duitsland moeten blijven, omdat er iets niet in orde was met haar papieren, maar nu was het onmogelijk je Harmoniehof 35 voor te stellen zonder haar.

Tjalling had de zaterdag voor de verjaardag van Rosalie’s Esther een lang gesprek gehad met burgemeester Haspels over het Bosplan. Het was de bedoeling dat heel Amsterdam op den duur plezier zou hebben van dit aan te leggen recreatiegebied. Maar nu, door de oorlog, was het veelomvattende project natuurlijk op losse schroeven komen te staan.

De burgemeester wist wel dat Tjalling’s Tsinegolde joods was, en bij het afscheid zei hij hartelijk: ‘Zeg, Idsinga, als er ooit iets is waarmee ik je van dienst kan zijn, als je ooit voor een moeilijke beslissing komt te staan, hoop ik dat je me weet te vinden. Ik zal je graag helpen zover in mijn vermogen ligt.’ Haspels hoorde bij de categorie burgemeesters die de opdrachten van de Duitsers niet uitvoerde als hij het er niet mee eens was. En dat was natuurlijk bijna nooit. Een jaar later werd hij dan ook

ontslagen, omdat hij weigerde mee te werken aan de gedwongen verhuizing van alle joden in Nederland die niet in Amsterdam woonden naar de hoofdstad, wat van Amsterdam in feite een soort getto maakte.

‘Dat waardeer ik zeer, burgemeester,’ zei Tjalling. Hij schudde hem de hand, en zei toen lachend: ‘Voorlopig is mijn grootste probleem dat ik moet beslissen of we morgen met z’n vijven met de bus of met de trein naar Amsterdam zullen gaan.’

Ook de burgemeester lachte nu. Hij zei: ‘Voor *dat* probleem heb ik alvast een heel goede oplossing. In die vrieskou met kinderen wachten op de bus of de trein, dat is niks. Jullie gaan met de Citroën. Er zit nog wat benzine in. Beslist genoeg voor heen en weer naar Amsterdam. Je zult zien dat de auto binnenkort gevorderd wordt, dus waarom zouden we die niet lekker opmaken.’

Zo kwam het dat het gezin de volgende dag heel comfortabel in Josefien het feestje van tante Rosalie ging vieren. Bij Joël en Sheba was het heerlijk warm. Ze hadden hun mutsen, sjaals en wanten nog niet uit of Rosalie wenkte Tjalling samenzweerderig naar haar slaapkamertje. Tjalling met altijd dooie vingers, blies in zijn handen en wrong zich naar binnen. Rosalie gebaarde dat hij de deur achter zich moest sluiten. Toen pas deed ze nog steeds fluisterend haar verhaal. Ze had bedacht dat ze wilde trakteren, en ook *wat* ze wilde trakteren. Van het minimale bedrag dat ze per maand te besteden had, had ze waarachtig weer wat opzij weten te leggen en nu had ze een speciale wens. Sheba had een lekkere maaltijd voorbereid, maar Rosalie had gezegd dat zij voor het toetje wilde zorgen. Ijs met vruchtensla moest het zijn.

‘*De la glace?*’ had Sheba verbaasd gezegd. ‘*Ach du Lieber*, het is *février*. Zo koud. *Beaucoup trop froid.*’

‘Misschien. *Mais c’est tellement bon*. En Esther houdt er zoveel van.’

De vruchtensla stond klaar op de kelderplank, maar voor het ijs had ze Tjalling nodig, want ze was slecht ter been.

‘Zou jij zo lief willen zijn om voor mij naar de Van Woustraat te gaan. Daar is namelijk een ijssalon waar je ook op zondag te

recht kunt. Kijk, hier is m'n portemonnee. *Achète autant que tu peux*. Alles wat er in zit, mag op.'

Tjalling lachte. Natuurlijk verbaasde ook hij zich erover dat ze in deze tijd van het jaar op ijs wilde trakteren. Hij zei: 'Wat een mooi plan. Geweldig, tantetje. Ik doe het met liefde. Maar ijs? In dit weer? Weet u trouwens wel zeker dat ze vandaag open zijn? Ik dacht dat dat helemaal niet meer mocht, op zondag. En zouden ze wel ijs hebben op 't ogenblik?'

Rosalie trok haar ondeugende gezicht. Ze zei: 'Wist ik ook niet zeker. Ik heb opgebeld. En Simon, dat is de eigenaar, Simon Cohen, hij was reuze vriendelijk. We kennen elkaar nog van vroeger. Hij zal voor jou opendoen en hij zal ijs hebben, *tu verras*. Er moest dit weekend juist iets worden gerepareerd aan de ijsmachine. En daarvoor moest hij hem aanzetten. Geweldig hè? Wacht, ik heb iets voor je gemaakt.'

Ze zocht in haar breitas en diepte er twee polswarmers van ruwe schapenwol uit op.

'Hier. Doe maar om je polsen. Je zult zien, dat helpt heel goed tegen koude handen.'

Tjalling omhelsde Rosalie, deed de polswarmers direct om, en zei: 'Ze zitten heerlijk! *Merci mille fois*.'

De Van Woustraat was niet echt ver, dus hij ging te voet. Met Sheba's boodschappentas. Hij wilde nou ook weer geen misbruik maken van de gulheid van burgemeester Haspels.

Toen hij bij de ijssalon aankwam, zag hij meteen dat de zaak gesloten was, maar er waren binnen wel een paar mensen aan het werk. Een jonge knul was met een soldeerbout in de weer, een ander probeerde twee buizen in elkaar te passen. Tjalling tikte tegen de ruit van de deur. De man met de soldeerbout keek op en riep iets naar achteren. Een wat oudere man kwam naar voren, schoof de grendel opzij, deed open, begroette Tjalling vriendelijk en liet hem binnen.

'U komt zeker voor het ijs van mevrouw Rosalie? Hebt u een geschikte tas meegebracht? O nee, dat is niks, veel te klein. Ik heb namelijk iets speciaals voor haar gemaakt. Weet u, ze heeft ons lang geleden geweldig geholpen en ik dacht zo: nu heb ik mooi



de kans om eens iets voor haar te doen. Wacht, ik haal het even.'

Tjalling vroeg zich af wat het zou zijn. Hij keek in Rosalie's beursje. Erg veel zat er niet in. Nou ja, in geval van nood had hij zelf ook geld bij zich.

De man kwam terug met een enorme kartonnen doos en een grote slappe bruine leren tas met een stevige buitenmodel brede bodem, een soort advocatentas. Hij nam het deksel van de doos en liet Tjalling een werkelijk schitterende ijstaart zien. Zo groot dat hij maar net in de doos, en de doos maar net horizontaal in de tas paste.

'Die tas komt wel een keer. Als u ooit in de buurt bent. En als ik hem niet terugkrijg, is er ook geen man over boord. 't Is maar een ouwetje. Kijk hier, een lelijke brandplek. We hebben wel andere problemen aan ons hoofd tegenwoordig, nietwaar?'

'Ik weet niet of ze zoiets groots op 't oog had,' zei Tjalling. 'Mevrouw Rosalie heeft me dit meegegeven.' Hij stortte het portemonneetje leeg op de toonbank.

'Nee man,' lachte de heer Cohen. 'Dat is nou net niet de bedoeling.' En hij stopte de munten allemaal terug. 't Is juist een cadeautje. Een aardigheidje. Niets in verhouding tot wat zij indertijd voor mij en mijn collega Cahn heeft gedaan, toen wij allebei nog in Duitsland woonden.'

Hij schudde Tjalling opnieuw de hand.

'Doe haar mijn hartelijke groeten. En u bedankt voor het ophalen. Ik had hem zelf willen brengen, maar u ziet het. We hebben een probleem met de koelstof voor de ijsmachine. Ik kan hier nu niet weg. Het moet voor vanavond in orde zijn. Ik verwacht nogal wat klanten.'

'Is de zaak op zondagavond dan open?' vroeg Tjalling.

'Mmm,' was daarop het vage antwoord. En Tjalling vroeg maar niet verder.

Hij was blij met de leren tas, want de hele weg zo'n zware doos horizontaal houden zou niet bepaald prettig zijn geweest.

Het werd een heerlijke dag bij Sheba en Joél. Tante Rosalie glunderde toen ze de mooie taart zag. Ze kreeg van iedereen een cadeautje, waarop ze zoals elk jaar reageerde met 'Wat een mal-

ligheid, ik ben toch zeker niet jarig!', en wel twintig kussen, de meeste van Chaja, die bijna de hele tijd bij haar op schoot zat. In de stampvolle kamer van de Dobrowitzzen kon je je zomaar voorstellen dat er buiten ook niks mis was. Er was te eten en te lachen in overvloed. Joél las het hele bijbelboek *Esther* voor, de *megillath Esther* zei hij, en de Rodenburghers bleven langer dan ze van plan waren geweest. Geen probleem, nu ze Josefien hadden, behalve dat ze natuurlijk voor spertijd thuis moesten zijn.

Rosa II zei: 'Pas maar op, hier in Amsterdam moeten we al om acht uur binnen zijn.'

'O?' zei Tjalling.

'Ja. Sinds 1 februari. Strafmaatregel.'

'Dan kunnen we eigenlijk niet meer langs de Van Woustraat. Geeft niet. Die tas breng ik wel een andere keer terug.'

Rosalie schreef diezelfde avond nog een briefje aan Simon Cohen om hem te bedanken voor de prachtige taart. Toen Rosa II de brief de volgende ochtend zou afleveren, zag ze onmiddellijk dat de grote winkelruit van de ijssalon aan diggelen was. Trouwens ook die van de deur, en de deur zelf hing uit zijn voegen. Geen mens te bekennen. Ze duwde de brief door de sleuf in de muur naast de kapotte deur, en ging naar de apotheek. Daar hoorde ze dat er ernstige rellen waren geweest in de Rivierenbuurt, en dat nou net precies IJssalon Koco het doelwit was geweest. Meteen was het vrolijke gevoel van tante Rosalie's feestje vervlogen.

De klanten van Koco die de gewelddadige en discriminerende NSB-actie de vorige avond hadden meegemaakt, waren razend. Samen met Cohen en zijn compagnon besloten ze het zich een volgende keer niet te laten welgevalen. Ze zouden de winkels van joden gaan beschermen.

De moffen hadden van de NSB'ers gehoord wat er gaande was. In ieder geval was er een paar dagen later een inval bij Koco. De Duitsers waren naar de Van Woustraat gekomen, ze waren vooral op zoek naar Cohens collega Cahn. De zoon van meneer Cohen vertelde later dat ze in het wilde weg de winkel in hadden geschoten, en ongetwijfeld onbedoeld de buis hadden geraakt

waardoorheen de koelvloeistof (salpeterzuur) naar de ijsmachine stroomde. Sommigen waren gewond geraakt door het rondspattende salpeterzuur, één man zelfs zo ernstig dat hij een paar dagen later aan zijn verwondingen overleed.

Het verslag van de NSB klonk heel anders. Daarin stond dat er een knokploeg in de ijssalon klaarstond met een grote fles salpeterzuur die ze speciaal hadden klaargezet en dat het gespuis, die vuile joodse ratten, met bijtend zuur naar de invallers hadden gesmeten, en dat er doden waren gevallen. Hoe het zij, Simon Cohen werd onmiddellijk op transport gesteld, zijn ondergang tegemoet, en zijn vriend Cahn werd na twee weken te zijn gemarteld, voor een vuurpeloton gezet. En zo was de eerste die in Nederland voor een vuurpeloton de dood vond, een Duitser.

Het hoofd van de SD in Nederland, degene die aanvankelijk ook de leiding had over de *Zentralstelle*, was *SS-Sturmbahnführer* Lages. In het rapport dat hij over deze zaak opstelde en naar Himmler in Berlijn stuurde, kwam te staan dat het tijd werd dat er iets gebeurde. En ook zoals in het NSB-rapport: dat zijn mannen waren aangevallen door een joodse knokploeg en bespotten met bijtende vloeistof.

De tas van Simon Cohen heeft Tjalling nog ruim twee jaar met respect gebruikt, maar eind 1943 ging hij in andere handen over. Heel even in dierbare vaardige slanke handen, en daarna in onbekende. Hij kreeg de naam Kocotas.

Nu heerste er toch al grote onvrede onder de arbeiders, over al die beperkende en vernederende maatregelen van de Duitsers. En over de steeds weer nieuwe verordeningen die speciaal tegen hun joodse collega's waren gericht. Maar de brute inval bij Koco wakkerde hun woede aan. Wat de vlam helemaal in de pan deed slaan, waren de gewelddadige razzia's op joden die daarop volgden, de eerste van nog zeer vele in Nederland. Die werden gehouden op zaterdag 22 en zondag 23 februari 1941, op het Jonas Daniël Meijerplein. Daarbij werden vierhonderdvijfentwintig jonge joden, mannen van twintig tot vijfendertig jaar, door honden

opgejaagd en vervolgens door de *Grünen* van de nazi's (dat was de *Ordnungspolizei*, in groene uniformen) van de straat gerukt. Ze werden in elkaar geslagen en getrapt, en gingen op transport naar Schoorl. En vandaar naar Buchenwald of Mauthausen.

De arbeiders hadden natuurlijk geen wapens om daadwerkelijk in opstand te komen tegen de bezetter, althans wat ze hadden was niets in vergelijking met waar de Duitsers over beschikten, maar wel beschikten zij over dat ene geweldige wapen: ze konden staken. En dat deden ze. Aanhangers van de verboden communistische partij – van wie velen werkten in de Amsterdamse metaalindustrie – begonnen ermee. Toen volgden de scheepsbouwers. En niet alleen in Amsterdam. Ook in Haarlem bij Stork. Daar ging ook Kerko dicht, een fabriek waar overhemden werden gemaakt. In Hilversum hielden de arbeiders van de Sein- en Vlaggenfabriek ermee op, allemaal legden ze het werk neer en hielden ze protestdemonstraties. De vervoersbedrijven staakten, alle trams in Amsterdam stonden stil. Bij de Hoogovens in Velsen werd gestaakt, de Bijenkorf sloot zijn deuren, ook heel veel kleine winkelbedrijven. Scholieren liepen de school uit. In Utrecht werd gestaakt...

De stakingen waren een protest tegen allerlei maatregelen, maar toch vooral tegen de maatregelen die de joodse medeburgers troffen.

En al sloegen de Duitsers met harde hand de protestbijeenkomsten uit elkaar, het feit dat er zovelen solidair waren met de onruststokers, dat de staking zo massaal was, had wel degelijk effect. Het gaf een positieve mentale kick. Dit overdonderende blijk van medeleven deed het zozeer gekwetste joodse deel van de bevolking goed.

## I3

Op een avond begin maart, de bezetting duurde nu al bijna tien maanden, zat oom Arie bij de Idsinga's. Het gebeurde in die dagen wel vaker dat hij gezelligheid zocht in de Rodenburghlaan. In zijn eigen gezin was de sfeer niet optimaal. Niet dat hij de oorzaak daarvan niet ook bij zichzelf zocht, maar het was prettig om te verkeren in een gezin zonder spanning, althans zonder dat soort spanning. Omdat hij arts was, had hij een vergunning om ook na de avondklok op straat te zijn.

Zijn pijp was bijna leeggerookt en Naomi vond dat dat vrolijke lurkgeluidjes maakte. Hadas en Chaja lagen al in bed. Sinds de confrontatie met de Duitse officieren in de Harmoniehof en haar heftige huilbui daarna, was het gewoon geworden dat Naomi een half uur later naar bed ging dan haar zusjes.

Tjallings stoel werd in beslag genomen door oom Arie. Daar hoefden geen beleefdheden meer over te worden uitgewisseld. Tjalling had een keer gezegd dat het a) helemaal niet expliciet zijn stoel was, en b) dat hij zelf nu eenmaal overal makkelijk zat, zelfs op de grond. Tsinegolde was, als zo vaak na de laatste vaat, aan het verstellen geweest in het piepkleine leunstoeltje, waar alleen zij in paste en natuurlijk de kinderen, maar die zaten meestal aan de speciaal voor hen gemaakte grote lage tafel pal voor de tuindeuren. Deze werktafel van de kinderen, een plank op vier poten, was overdag gewoonlijk bedolven onder knip-, plak-, verf- en kleiwerk, maar 's avonds stond er alleen een grote lege augurkenpot met kleurpotloden en een schoenendoos met penselen, gummetjes, potjes gluten en scharen met ronde uiteinden. Verder stonden er, behalve de grote zwarte ronde tafel, in die kamer nog een kast met serviesgoed, twee boekenkasten en een kachel. Kortom, het was er behoorlijk vol. In de latere oorlogsjaren zou ook het bureau van Tjalling er nog een plek krijgen om ruimte voor bedden en nog eens bedden te maken op de bovenverdieping, en vanaf die dag scheen het de bewoners toe dat ze voorheen in een zee van ruimte hadden geleefd.

Vandaag zat Naomi als volwassene aan de ronde tafel, ellebo-

gen rechts en links van haar boek, wangen tegen haar knuisten, ogen in Hildebrands *Valko de Vos*, ook een van haar heel dierbare boeken.

Toen het laatste gat in de voorlopig laatste kapotte sok was gestopt, kon Tsinegolde eindelijk ook gaan lezen. Ze bladerde in het boekenweekgeschenk dat ze een paar dagen geleden van Kik Pieron had gekregen, de eigenaar van boekhandel Horo, toen ze bij hem *The Patriot* van haar geliefde Pearl Buck had gekocht.

‘M’n laatste exemplaar,’ had Kik gezegd. Dit jaar was het boekenweekgeschenk een verzameling novellen en gedichten. Een van de samenstellers van de bundel was een jood, Victor van Vriesland.

Een broer van Kik had in Amsterdam bij Sacha in de klas gezeten. Zo kwam het dat Tsinegolde en Kik elkaar nog vaag van vroeger kenden. Ze waren het erover eens dat het jood-zijn van Van Vriesland waarschijnlijk de reden was dat de Duitsers tweederde van de oplage nog tijdens de boekenweek uit de handel hadden genomen. Hoe kinderachtig kun je zijn. Tsinegolde was des te blijer dat ze niet achter het net had gevestigd. En die Kik mocht ze wel.

Wat ze niet wist, was dat de boekhandelaar in een verzetsgroep zat die gestrande piloten hielp om naar Engeland terug te keren, en ook wist ze niet dat zijn groep op de dag zelf dat ze Pearl Buck bij hem had gekocht, was verraden en natuurlijk wist ze niet dat Kik de zaterdag daarop, 29 maart, door de SD uit zijn huis, Laanhorn 2, zou worden opgehaald en naar Scheveningen zou worden gebracht, naar het ‘Oranjehotel’, de strafgevangenis waar heel wat verzetsstrijders hun laatste dagen doorbrachten.

Oom Arie en Tjalling spraken over de steeds verergerende situatie. Over de oprichting van de Joodse Raad. De Duitsers hadden namelijk geëist dat de joden zelf een organisatie in het leven riepen, bestaande uit joden, die er voor zorgde dat de hele Nederlandse joodse gemeenschap altijd direct op de hoogte werd gesteld van de nieuwste verordeningen van de bezetter. En nieuwe verordeningen waren er om de haverklap. Was het nou juist goed dat joden de bekendmakingen en veelal ook het voorbereiden van de steeds strengere maatregelen tegen joden voor hun rekening na-

men, zodat ze ook een enkele keer iets ten voordele van sommige joodse medeburgers konden regelen – maar ja, van *wie* dan wel en van *wie* niet – of was het beter om tegen de moffen te zeggen: ‘Als je wat wilt regelen, doe je het maar zelf. Wij steken geen poot voor jullie uit.’ Meester Visser, dat was Meester Lodewijk Ernst Visser, die een week geleden vanwege zijn jood-zijn had moeten aftreden als president van de Hoge Raad, werd gevraagd om, nu hij immers tijd kreeg, voorzitter van de Joodse Raad te worden, maar hij weigerde apert. Hij wilde niets met de Raad te maken hebben. Hij veroordeelde iedere vorm van samenwerking met de Duitsers. Nu was van sommigen van de leden van de Raad de rol op z’n minst dubieus. Maar er waren er ook die met gevaar voor eigen leven beslist goed werk deden. Zoals bijvoorbeeld Walter Süskind.

Tjalling en Arie waren het erover eens dat het qua principe in elk geval beter was om te zeggen: ‘Zoek het zelf maar uit.’ Maar in de praktijk?

Ook kwam de grote razzia op het Jonas Daniël Meijerplein aan de orde, met de sympathieke proteststakingen die erop waren gevolgd, en de daar weer op volgende razzia’s in andere delen van Amsterdam. En de hatelijke bordjes die je steeds op weer nieuwe plekken zag verschijnen met teksten als *joden niet gewenscht*, of zoals bij het Rembrandthuis: *Juden Viertel*. En bij de fabrieken van Zwanenberg: *Juden und Judenknechten ist der Zutritt zur Fabrik verboten*.

‘Hoe is het met je schoonouders Tjalling? Je ouders, Tsinegolde?’ vroeg Arie.

‘We hebben er bij ze op aangedrongen te gaan onderduiken. Alleen, we weten geen geschikt adres. We hebben ze nu tenminste zover dat ze over een paar dagen hiernaartoe komen. Nieuwer-Amstel lijkt ons veiliger dan Amsterdam. Maar als ze bij een huis aan huis razzia in de Harmoniehof niet in hun eigen huis worden aangetroffen, zal dit wel zo’n beetje de eerste plek zijn waar gezocht wordt.’

Arie knikte bedachtzaam. ‘Het gaat om vier volwassenen, is het niet?’

Tjalling knikte. En Tsinegolde zei: ‘Zelf willen ze helemaal niet. We hebben de grootste moeite gehad ze zover te krijgen. Vader en moeder willen ons gezin absoluut niet in gevaar brengen. Vanwege...’ Ze gebaarde met een bijna onmerkbaar knikje in de richting van Naomi. ‘...gewoon, ze willen niet. Trouwens, ook tante Rosalie en Zizi niet.’

‘Kunnen we ze niet ont-joodsen?’ vroeg oom Arie.

‘Bedoel je...’ Nu keek Tjalling richting Naomi. ‘Zeg meisje, wordt het niet eens tijd om naar boven te gaan? Volgens mij wel. Morgen moet je weer naar school.’

‘Hè papa, even nog. Ik heb het hoofdstuk bijna uit. Het is juist zo spannend.’

Oom Arie lachte: ‘En je hebt natuurlijk geen idee hoe het verhaal verder gaat? Als ik het goed heb bijgehouden, is het al de derde keer dat je dit boek leest.’

Tjalling zei: ‘Weet je wat, neem de zaklamp maar mee naar boven, hij ligt op de trap. Dan lees je dat laatste stukje zo in bed. Maar niet nog aan een nieuw hoofdstuk beginnen, hoor. Je moet nu echt zo gaan slapen. Bovendien is de batterij dan te vlug leeg.’

Toen Naomi weg was, zei Tsinegolde: ‘Ont-joodsen, zei je. Bedoel je bewijzen dat we geen joden zijn?’

Arie knikte. ‘Zoiets ja. Er is misschien wel wat te verzinnen met een faux-pas, een slippertje. Van een van je voorouders, bedoel ik. Van een grootmoeder misschien, een buitenechtelijke relatie met een niet-jood.’

Tsinegolde glimlachte treurig bij de gedachte aan haar deugd-zame ingetogen grootmoeder Tsine Golde, trouw als een tortelduif aan haar Jakov. Lang geleden waren ze vanuit Oekraïne met hun dochter Sheba naar Brussel gevlucht. Daar had het meisje de liefde van haar leven ontmoet: Joél. En in 1914, toen hun jongste kleinkind, Sacha, tien was, zijn ze samen met het gezin van Joél en Sheba verder getrokken, naar Nederland. Tjalling had ze jammer genoeg geen van beiden gekend. Niet lang na de verhuizing naar Amsterdam waren ze kort na elkaar overleden en allebei waren ze begraven in Muiderberg op de Joodse Begraafplaats.

‘Een faux-pas, welja, echt iets voor haar,’ zei ze. ‘Trouwens,



zetten ze niet al een J op je persoonsbewijs als je zelfs maar één joodse grootouder hebt?’

‘Jawel,’ zei Arie, ‘maar ik denk toch dat het veiliger is om er zo weinig mogelijk te hebben. De Duitsers zijn verzot op systematiek, dat hebben we intussen wel gemerkt. Het zou me verbazen als ze mensen niet op volgorde van het aantal joodse grootouders op transport stellen. Naar Westerbork, of naar elders.’

‘Ik zal het er met vader over hebben,’ zei Tsinegolde.

‘Niet te lang wachten,’ raadde Arie nog aan.

Vader Joél en tante Rosalie vonden het direct een goed plan. Niet dat ze veel hoop hadden dat het wat kon worden, maar ze waren dankbaar dat er werd meegedacht over een oplossing.

‘Als die vriend van Tjalling daar iets mee kan...’

Het had natuurlijk iets heel naars. Er bestond onder christenen een zegswijze die ‘het elfde gebod’ werd genoemd: *gij zult uw voorouders bekeren*. Maar dat was iets zo totaal on-joods. Bekereren al sowieso, en je voorouders? Ondenkbaar. Zeker voor streng belijdende joden. Joél en Rosalie waren geen streng belijdende joden. Hun ouders waren dat wel geweest, en toch wisten broer en zuster Dobrowitz zeker dat ook hun ouders de actie die Arie de Froe voor ogen stond, zouden hebben goedgekeurd. Ze zouden zelfs graag hebben gewild dat het werd geprobeerd. Alles omwille van de jongere generaties. Dat was de mening van de twee rabbijnen-nakomelingen, de vader van Tsinegolde en zijn zuster.

Sheba en Rosa II daarentegen hadden er wel moeite mee. Voor hen was het aanvankelijk een onoverkomelijke barrière, het ‘bekereren van hun voorouders’. Dat gold trouwens voor veel joden. Ook vonden ze het onoprecht, onwaarschijnlijk om niet voor hun jood-zijn uit te komen. Alsof ze zich ervoor schaamden. Het voelde als verloochening.

En er was nog iets. Sheba zei: ‘Moet ik mijn moeder ervan beschuldigen dat zij ontrouw is geweest aan haar Jakov? Ik kan haar toch niet tot hoer maken?’ Ze drukte het schone zakdoekje dat ze voor calamiteiten altijd in haar hand hield, tegen haar ene, vervolgens tegen haar andere oog.

Er werd in de Harmoniehof langdurig over gediscussieerd. Ten slotte wist Joél zijn vrouw en dochter te overtuigen. Het doorslaggevend argument voor beiden was dat de kinderen geen gevaar mochten lopen. De kinderen, dat waren in dit geval Naomi, Hadas en Chaja en ook de drie van Sacha en zijn vrouw Gerdien: Pim, Lettie en baby Sonja. Voor de jongste generatie moest alles wijken. Het was liefde, het was de verantwoordelijkheid die ouders voor hun kinderen hebben, maar het was ook, wat dieper weggestopt, de zorg voor de eikeltjes, een onuitroeibare drang om het nageslacht van de zwaarbeproefde joodse eik veilig te stellen.

Sheba snoot haar neus en zei: *‘Tout cela est bel et bon*, maar dan gaan we nu niet *à corps perdu* in de Rodenburghlaan onderduiken. *Y-a-pas question*. En ik wens ook niet bij anderen onder te duiken. Ik wil *kain tsores*. Ik blijf mooi hier, *dans ma propre pagaille*, en ik wil ook geen *tsores* voor anderen, want reken maar *que les boches ne puniront pas que les onderduikers, mais juste aussi bien ceux qui auront été so mutig de les loger*.’ Het was een compromis, net als haar gebruik van de talen waar ze achtereenvolgens in was ondergedompeld.

Tsinegolde legde zich er voorlopig bij neer. Wel ging het driemanschap Tjalling, Tsinegolde, Arie voortvarend aan de slag met het fabriceren van vervalsingen. Ze produceerden het ene na het andere document. Uittreksels uit geboorteregisters, bladzijden uit trouwboekjes, doktersverklaringen. Zelfs bladzijden uit doopregisters werden gefantaseerd en gefabriceerd. Avondenlang waren ze bezig. Met de oost-indische inkt en inventiviteit van Tjalling, met raad van Arie, die al heel wat met dit bijltje had gehakt, en met het teken- en calligrafeertalent van Tsinegolde. Ook een keer met dat van Hadas, die altijd zo boordevol plannen voor de volgende dag zat, dat ze moeite had om in te slapen. Toen ze een keer op blote voeten en met haar gebruikelijke papillotten (‘mama, waarom heb ik geen krullen, zoals Naomi en Chaja?’) naar beneden kwam, mocht ze voor troost een stukje van een namaakstempel arceren met nette evenwijdige lijntjes. Reuze gezellig, zo samen met papa en mama, die tekenen blijkbaar ook zo fijn vonden.

Het resultaat van de gezamenlijke inspanningen was authentieker dan authentiek. Nu kon *Hauptsturmführer* Ferdinand Hugo Aus der Fünten – die de leiding over de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* had overgenomen van Willy Lages, en nu in de Amsterdamse Euterpestraat zetelde (het zou nog lange bezettingjaren en ontelbare vermoorden, vergasten en gefusilleerden kosten voordat die straat de *Gerrit van der Veenstraat* zou gaan heten) – nu kon deze Aus der Fünten er hopelijk van worden overtuigd dat Sheba niet een kind was van Jakov Zuckerman, de man met wie haar moeder volgens het bevolkingsregister getrouwd was, maar van een lange blonde niet-jood met een zo horizontale neus dat zijn neusgaten niet alleen zichtbaar waren, maar dat je er bovendien diep in kon kijken. Er was zelfs een geschikt fotootje in het dossier bijgevoegd van de een of andere Oekraïense sportheld, dat toevallig op de achterkant stond van een krantenknipsel uit de doos met Sheba's altijd meeverhuisde jeugdherinneringen.

Om de kans op succes zo groot mogelijk te maken, ging Tjalling, gehuld in de lange macho jas van Cees de Bruïne, bij nader inzien niet naar de Euterpestraat, maar helemaal naar Den Haag, waar op het Binnenhof doctor Hans Georg Calmeyer leiding gaf aan een onderafdeling van het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz*, de zogenaamde *Entscheidungsstelle*, want bij hem had je waarschijnlijk iets meer kans van slagen dan in Amsterdam. Als de *Zentralstelle* aarzelde over een geval, stuurden ze het door naar de specialist Calmeyer. Hij was de expert als het ging om het beoordelen of documenten vals of echt waren. Maar, en daar was het Tjalling natuurlijk om te doen, er werd gezegd dat als hij serieus vermoedde dat het *vals* moest zijn, hij desondanks vaak *echt* oordeelde.

Aanvankelijk voelde Tjalling zich erg ongemakkelijk in de jas. Het kledingstuk paste zo totaal niet bij hem, maar nadat hij had ervaren dat hij in het gladde donkerbruine leer, zonder er iets extra's voor te hoeven doen, gezag uitstraalde, gebruikte hij hem altijd als hij op strooptocht ging, zoals hij het uitdrukte. Hij

legde deze doctor Calmeyer alle zo zorgvuldig geconstrueerde bewijzen voor, en kondigde alvast aan dat er ook een document onderweg was dat onomstotelijk bewees dat de heer Joél Dobrowitz helemaal geen jood was, er was namelijk sprake geweest van een persoonsverwisseling. Maar vandaag was hij, Tjalling, nee Tjerk van der Stad, dus hier vanwege de echtgenote van deze vermeende Dobrowitz, mevrouw Sheba Zuckerman, die dus alleen maar Zuckerman heette omdat haar overspelige moeder niet tegen haar man had gezegd dat ze was vreemd gegaan.

‘Het spijt me dat het zo’n ingewikkeld dossier is, maar ja, het recht, *Justiz*, moest natuurlijk zijn loop hebben.’

Toen Tjalling zover was gekomen, meende hij waar te nemen dat *Herr* Calmeyer er maar net in slaagde zijn mond niet te laten openvallen. Wat hij heel beslist zag, waren twee enigszins ingetrokken neusvleugels. Tjalling had toch al de indruk dat de man verre van achterlijk was. *Herr* Calmeyer was van ongeveer Tjallings leeftijd, ook zo’n beetje van dezelfde lengte, en de schrandere blik van de Duitser deed hem denken aan die van een vriend-studiegenoot uit de Delftse jaren. Kortom, het zou Tjalling verbazen als deze man niet haarscherp door had dat hij werd belazerd. Maar nee, hij slikte Tjallings verhaal. Dat wil zeggen, hij zei dat hij het dossier zou bestuderen en dat de heer Van der Stad over acht dagen terug kon komen.

Het kostte Tjalling dus een tweede tocht naar Den Haag. En hoewel hij er ernstig bezwaar tegen had dat de NS het de vijand zo makkelijk maakte, dat ze niet vaker te kampen hadden met onklare locomotieven, met weigerende wissels, kortom dat al hun materieel zo opmerkelijk soepel bleef functioneren, nu kwam het hem goed uit dat hij de trein kon gebruiken.

Het liep wonderbaarlijk goed af. Toen hij een week later de uitslag stond aan te horen, beefden zijn benen zichtbaar in zijn broekspijpen, en voelde hij zweetdruppels tussen zijn schouderbladen lopen. Calmeyer maakte er geen overbodige woorden aan vuil. Hij zei: ‘Ja, in orde’, en reikte Tjalling een door hem ondertekend stuk aan. ‘Hiermee kunt u in Amsterdam bij de *Zentralstelle* terecht.’

Daar zou dan voor Sheba een nieuw persoonsbewijs kunnen worden opgehaald, namelijk een zonder de gevaarlijke J.

‘Er zijn leges verschuldigd, dat spreekt.’

Hoe kon het zo gemakkelijk zijn gegaan? Misschien had deze Calmeyer, expert in het ontmaskeren van valse geschriften, niet gezien dat dit fraude was. Of – en daar leek het meer op – deed hij alsof hij dat niet had gezien. Als dat laatste het geval was, was dat dan om in het veilige Nederland administratief aan het werk te worden gehouden? Om niet naar het front te worden gestuurd? Of misschien, en dat zou natuurlijk het mooiste zijn, omdat hij het niet eens was met het beleid van de man van wie Tsinegolde de naam weigerde uit te spreken? Tjalling ging als gewoonlijk uit van het goede in de mens, ook in deze mens.

In 1992 kreeg Calmeyer postuum de Yad Vashem-onderscheiding, maar nadien is men het er weer oneens over geworden of dat wel terecht was.

Op zondag 23 maart 1941 werd in alle gereformeerde kerken een stuk voorgelezen, een herderlijk schrijven, heette het. De essentie van het stuk was dat het gebod tot naastenliefde verlangt dat je niet toestaat dat je medemens, volksgenoten in dit geval, leed wordt aangedaan. Het maakte diepe indruk. Op de gelovigen in de kerken en op de joden die erover hoorden. Dit gebeurde dus in de gereformeerde kerken. De katholieke kerken lieten een soortgelijk geluid niet horen. Ook dat maakte indruk. En weer een *andere* indruk maakten de hervormde kerken. Die beperkten zich tot medeleven met tot het christendom bekeerde joden of joden van wie ze verwachtten dat ze zich zouden bekeren.

Zoals de zaken nu stonden, hadden Sheba's kinderen geen vier maar drie joodse grootouders. Het was een begin.

Er werd gestaag verder gewerkt, maar toen een jaar later de gele sterren verplicht werden, waren er in de familie nog altijd te veel joodse grootouders. En dus zouden alle bewoners van nummer 35 in de Harmoniehof en de volwassenen van het Eindhovense gezin van Sacha Dobrowitz op alle kleren waarmee ze op

straat verschenen vanaf mei 1942 een ster dragen. Pim, Lettie en Sonja waren weliswaar alledrie jonger dan zes ten tijde van de invoering van de ster-draag-verordening. Maar de toekomst was ongewis. Het was nog pas voorjaar 1941.

Chaja zou in september, na wat de tweede oorlogszomer zou worden, voor het eerst naar school gaan. Meteen maar naar de tweede, want ze had de stof van de eerste wel zo'n beetje onder de knie dankzij de uurtjes met Tsinegolde en de rode penhouder.

De eerste klas ging altijd al om halfvier uit, een half uur vroeger dan de hogere klassen. Een paar dagen voor de zomervakantie gingen Tsinegolde en zij daarom bijtijds van huis, al om drie uur, zodat Juf Neckerman en Chaja konden kennis maken voordat de grote kinderen naar buiten zouden komen. De hele weg van huis naar school had Tsinegolde in zichzelf lopen mompelen en als Chaja haar iets vroeg, wat bijna onafgebroken het geval was – Waarom is het water niet blauw? Waarom staat daar een lantaarnpaal? Waarom is het 's nachts donker? – reageerde ze niet.

Chaja kreeg dus op geen van haar vragen antwoord en terwijl Tsinegolde maar doormompelde: 'noor-sophie-charlotte-noor-sophie-charlotte' besteedde het meisje daar geen aandacht aan, maar beantwoordde ze al zingend en huppelend haar vragen dan maar zelf. 'Het water is niet blauw. Miauw, miauw, miauw. Papa, kom toch baggeren. Ik hou zoveel van jou.' En: 'Daar staat een lantaarn, want Pim die woont in Baarn.' Wat dus niet waar was, hij woonde al lang in de Willem de Zwijgerstraat in Eindhoven.

'Dag juf Neckerman,' zei Tsinegolde. 'Dit is Charlotte, het zusje van Noor en Sophie.' Juf Neckerman keek wazig. Ze vroeg zich wanhopig af wie Noor en Sophie waren, en Chaja vroeg het hardop: 'Wie zijn dat mama? Noor en Sophie? En ik heet helemaal niet Charlotte. Ik heet Chaja.'

Tsinegolde kreeg een kleur en mompelde: 'Hè? Wat zei ik, ik bedoel Naomi en Hadas, en dit is Rosa, eh... Hadas, eh... Chaja.'

Juf Neckerman en Chaja trokken allebei hun wenkbrauwen op, keken elkaar aan, als goede bekenden, en alsof *Tsinegolde* een totaal vreemde voor ze was.

Hadas stond in de erker voor het raam en riep opgewonden: ‘Daar komt papa! Op twee fietsen.’ En inderdaad, daar kwam Tjalling de straat inrijden met een extra fiets, die hij vaardig aan zijn linkerhand meevoerde. Die fiets was een stuk kleiner dan de zijne, eigenlijk meer een groot model kinderfiets. Meneer Deisselveen, van de gemeente, was ermee aan komen zetten. Hij wist dat de vrouw van Idsinga klein was, en hij dacht dat dit fietsje misschien wat voor haar was. Zijn kinderen gebruikten het niet meer.

‘Geweldig, man! Hartelijk dank,’ had Tjalling gezegd. ‘Wie weet, krijg ik mijn vrouw nu dan toch aan het fietsen.’

Tsinegolde liep zo verschrikkelijk veel altijd. Drie keer per dag naar school op en neer en ook nog vaak voor boodschappen naar de Galerij, zoals de rij winkels aan het eind van de Keizer Karelweg werd aangeduid. Overigens legde Chaja natuurlijk precies evenveel kilometers af, nu ze nog continu onder de hoede van Tsinegolde was.

Maar het was ijdele hoop geweest. Ze was er met geen stok toe te bewegen het tweewielig monster ook maar aan te raken.

Jammer, maar dan is het vast wel wat voor de kinderen, dacht Tjalling. Hij zei het niet.

Toen Tsinegolde de zondag daarop het voor gevaren behoeven van de kinderen aan Tjalling had toevertrouwd en zelf in de muziekkamer aan het vioolspelen was, kregen Hadas en Chaja de instructie dat ze *maman* even niet mochten storen, en geen domme of stoute dingen mochten doen, omdat Tjalling *even* met hun zusje weg moest. Hij nam Naomi mee naar het schuurtje en met ieder een fiets aan de hand, gingen ze ongezien door Tsinegolde, echter wel degelijk gezien en nagewuifd door Hadas en Chaja, door het achterpoortje de tuin uit.

Naomi leerde in de stille zondagse straten van Nieuwer-Amstel binnen een half uur fietsen. Ze was een goede leerling en Tjalling een goede leermeester – handen losjes op het stuur, niet op je voorwiel kijken, maar ver vooruit, dan doen je ogen het

werk, die kunnen het veel beter dan je handen. Ze waren terug voordat Tsinegolde haar viool met de mooie phoenix van tante Rosalie had toegedekt. Hadas en Chaja hadden samenzwerderig superbraaf zitten tekenen. Niet dat er veel te zien kwam op hun papier, want ze hadden voornamelijk afwisselend naar het poortje in de achtertuin gegluurd en met een stoute geluidloze lach naar elkaar.

Maar Chaja was zo vol van het gebeurde, dat ze zich 's middags aan tafel niet meer kon inhouden: 'Mama, weet je wat papa en Naomi vanmorgen...'

Onmiddellijk pakte Hadas met twee handen de schaal met appels die vlak naast haar bord stond en kieperde hem zonder aarzelen leeg op de grond. Vervolgens stompte ze Chaja, die eerst niet begreep dat Hadas zo stom kon zijn (bij het leeggooien van de appelschaal), maar het daarna heel precies begreep (toen ze de stomp had geïncasseerd).

Tsinegolde troostte Hadas voor het – och-arm – per ongeluk laten vallen van de appels en zei: 'Geeft niks hoor, liefje, er zijn er maar een paar gebutst, zie je wel.' En Naomi zei met een stiekem lachje naar Hadas: 'Hè ja mama, maak je er dan appelmoes van?'

Het liep dus met een sisser en een schaal appelmoes af. Echter, de volgende zondagmorgen, toen Tsinegolde vroeg: 'Zeg Tjalling, is het goed dat ik weer een uurtje ga studeren? Het was zo heerlijk vorige week,' en toen Tjalling deze keer Naomi en Chaja de benodigde instructies gaf en met Hadas de fietsen in het schuurtje ging halen, liep het anders.

Of het nou was doordat Hadas net niet helemaal bij de trappers kon, of doordat Tjalling na het succes van vorige week overmoedig was geworden, of doordat hij de toch zo uitstekende fiets-instructie niet duidelijk genoeg had gegeven, of doordat Hadas niet had gehoord dat Tjalling zei: 'Nu gaan we rechtsaf,' hoe het zij, Tjalling die links van Hadas reed ter bescherming van zijn dochter tegen een auto, je weet maar nooit (lauw kans, wie had er nog een auto in 1941), ging rechtsaf, en Hadas reed rechtdoor. Foute boel. Geen bloed. Wel een harde smak.

Het gebeurde niet ver van huis. Op de hoek van de Keizer Ka-



relweg en de Graaf Aelbrechtlaan. Met Tsinegolde liepen de kinderen altijd aan de andere kant van de Graaf Aelbrechtlaan, maar ja, met de fiets moest je wel aan deze kant van het water blijven. Tjalling zette de fietsen tegen een lantaarnpaal en droeg Hadas naar huis. Thuisgekomen kreeg hij het voor elkaar – staande op één been zodat hij met het andere Hadas kon ondersteunen – met zijn sleutel de voordeur te openen, en vervolgens met z'n elleboog de klink van de muziekkamerdeur naar beneden te duwen. Hij liep meteen door naar de divan en legde Hadas daar uiterst behoedzaam op. Tsinegolde schrok zo, dat haar viool over haar schouder vloog. Het leek haar te ontgaan, al haar aandacht was voor Hadas. Ze griste de telefoonhoorn van de haak en draaide uit haar hoofd het nummer van oom Arie. Hij was gelukkig thuis en kwam meteen, onderzocht Hadas, die heel witjes en stil op de divan lag, en constateerde: 'Hersenschudding.'

Als iemand een hersenschudding heeft, moet hij stil blijven liggen en moet het stil zijn in huis. Tsinegolde zei dus helemaal niks, maar haar ogen spuwden vuur. Ze liep de kamer uit, de gang en de keuken door, en schreeuwde stampvoetend de tuinen in: 'Stommerd! Idioot! Is dat op je kinderen passen!'

Ruzie nummer...? Twee?

Het was niet zomaar over, de hersenschudding. Het tieren en razen van Tsinegolde was over zodra Tjalling haar naar binnen had getrokken. Maar ze maakte een hele week geen appeltaart en geen appelmoes, en geen lof met kaas, en lachte wel twee dagen om geen van Tjallings grapjes, en noemde hem niet één keer liefkozend Tjalloush. Ook Naomi en Chaja hadden onder de situatie te lijden, maar klagen deden ze niet, want ze vonden Hadas zielig en vooral vooral vonden ze Tjalling heel verschrikkelijk ontzettend zielig omdat mama zo heel verschrikkelijk ontzettend kwaad op hem was.

Tja, en dan was er de kapotte viool.

Daarover klaagde *Tsinegolde* niet, omdat *zij* het voor Tjalling zo heel verschrikkelijk zielig vond dat hij de schuldige was. Dat was het inderdaad voor Tjalling.

Hij bracht de viool diezelfde zondag nog naar meneer Schmidt in de Nicolaes Maesstraat in Amsterdam. Bij hem had Tsinegolde haar instrument indertijd gekocht. De vioolbouwer beloofde zijn uiterste best te doen om de Teccler weer bespeelbaar te maken.

‘Bespeelbaar,’ zei Tjalling benauwd. ‘Die prachtige klank? Is die voor eeuwig verloren?’

‘Ik doe mijn best,’ zei meneer Schmidt. ‘Ik denk dat ik twee weken nodig heb.’

Tsinegolde zei nul keer zoiets als: o o o, als mijn viool maar weer helemaal mooi wordt, of wat vervelend dat ik nu niet kan spelen. Alleen toen Chaja een keer bij haar in de keuken stond en zachtjes vroeg of ze het erg vond dat haar viool kapot was, zei ze: ‘Het komt goed uit, want we moeten nu juist allemaal stil zijn in huis voor Hadas.’

Na twee weken waren de hersenen van Hadas weer tot rust gekomen, en de Teccler wonderschoon van klank, mooier dan ooit. Meneer Schmidt had zijn ziel en zaligheid in de arbeid gelegd, uit liefde en bewondering voor Tsinegolde, de vrouw met de vele aanbidders.

Voor zoiets als het met succes repareren van een viool bleek de goede fee van het gezin wel te kunnen zorgen. Spande ze zich maar wat meer in voor de grote problemen in de boze buitenwereld. Daar bakte ze niks van.

Om de wedergeboorte van de Teccler te vieren hadden Karel Roggeveen en Tsinegolde een paar uurtjes heerlijk samen gespeeld, en nu pauzeerden ze met Tjalling en de kinderen in de tuin. Natuurlijk kwam het fietsdrama aan de orde en Karel zei: ‘Onze kinderen hebben eerst op een autoped gereden. Dat geeft ze een gevoel voor sturen. We hebben hem nog ongebruikt in de schuur staan. Hij is misschien een beetje gebutst hier en daar, maar hij ziet er nog best aardig uit. Is dat wat voor jullie? Onze jongens zijn er nu echt te groot voor.’

‘Hè ja, papa, mag ik autopetten?’ Naomi, die dolgraag een echte fiets wilde hebben maar wel begreep dat dat er voorlopig

met een moeder als de hare niet in zat, had haar hartewens dan maar bijgesteld. Ook had ze natuurlijk haarscherp in de gaten dat ze de vraag beter niet aan haar moeder kon stellen. ‘Wat voor kleur is ’ie, oom Karel?’

Oom Karel lachte. ‘Blauw.’

‘Dat is precies goed,’ zei Hadas en knikte daarbij een keer of drie goedkeurend, precies zoals oudtante Rosalie als alle steken nog op de breipen zaten. Hadas leek trouwens ook veel op haar andere tante, Diet: ze bewees mensen even graag een dienst, ook haar zusje. ‘Blauw is *namelijk* mama’s *favoriete* kleur.’

‘Namelijk haar favoriete kleur,’ zei Tjalling zonder een spier te vertrekken.

‘Namelijk haar favoriete kleur,’ zei Hadas.

In september ging Chaja voor het eerst als leerling mee naar school. Hadas nu achterop bij Tjalling, Naomi zelfstandig op de blauwe autoped naast hem steppend, en Chaja op de stang. De ongeluksfiets werd momenteel door de minst lange van de lange jongens Roggeveen gebruikt. Als papa Chaja op de stang tilde, kneepte ze haar ogen dicht, want ze vond het eng, maar als hij eenmaal fietste, voelde ze zich veilig, van boven tussen zijn sterke armen en van onderen tussen zijn sterke benen. Dan durfde ze weer te kijken.

De juf zei vriendelijk: ‘Goedemorgen Charlotte. Fijn dat je er bent.’ Juf Neckerman had het begrepen, het gejongleer met namen vóór de zomervakantie. Chaja niet, maar de enige gedachte die zij nog aan het kennismakingsgesprek besteedde was: ‘Grote mensen? Ze doen maar.’

Er was nog zoiets. Alle kinderen die al in de eerste hadden gezeten, hadden een schrijfschriftje, met het soort lijntjes zoals Tjalling zo vaak voor Chaja had getrokken, steeds twee dicht bij elkaar en de volgende iets lager. Er was geen nieuw schriftje meer voor Chaja-Charlotte. Ook de school kampte met schaarste. Er was wel een schriftje van een jongen die Lou heette, maar Lou zelf was er niet.

Juf Neckerman zei: ‘Ineke, pak jij het schrift van Loutje Hal-

berstad even, dan is dat nu voor Charlotte, dat nieuwe meisje. Ja daar, op de plaats van Lou.'

En als Lou dan weer terugkomt? dacht Chaja, maar ze zei niks. Het was tenslotte pas haar eerste schooldag.

Juf Neckerman kwam bij haar staan en schreef in haar smeteloze schooljuffen-schoonschrift de naam Charlotte onder die van Lou. Toen wilde ze die van Lou tussen haakjes zetten.

'Doorstrepen doen we niet Charlotje,' legde ze uit. 'Dat staat zo slordig hè, we doen haakjes. Dat is netter.'

Maar Chaja hield niet van haakjes, die waren net een gevangenis, dan kon het woordje er nooit meer uit en dus zei ze zachtjes: 'Nee juf, laat maar staan. Hij hoeft niet in haakjes.'

Juf zei: 'Nonsens. Bij mij geen malligheid.'

Ineke vroeg: 'Waar is Lou eigenlijk, juf? Is hij ziek?'

'Lou komt voorlopig niet op school.'

'Waarom niet, juf?'

'Daarom niet.'

'Hè juf, waarom nou?'

'Waarom zijn de bananen krom.'

Juf Neckerman was minder vindingrijk dan Tjalling. Ook beschouwde zij kinderen niet, zoals Tjalling en Tsinegolde, als echte mensen, aan wie je dingen gewoon kon uitleggen.

Tot haar verdediging dient hier natuurlijk te worden opgemerkt dat de diepere reden waarom Lotje Halberstad niet meer op school kwam ook niet goed uit te leggen viel.

Lou was dan wel niet op school, hij ging evengoed een belangrijke rol spelen in het leven van Chaja, en ze zou nog vele jaren af en toe aan hem denken.

Lou was daarbij in het voordeel omdat Chaja hem nooit had gezien (en ook nooit zou zien, hetgeen te wijten was aan de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken). Hij had in haar verbeelding de nobelste karaktereigenschappen. Ook zijn fysieke schoonheid kon door zijn afwezigheid zonder tegenspraak adembenemend zijn. Lou werd dan ook haar eerste serieuze liefde.

Dat hij voornamelijk en zeer ernstig in het nadeel was, daar kwam ze pas na de oorlog achter.

Chaja kreeg ook het leesboekje waar Lou z'n naam op stond, netjes op een etiket op het kaft, en ook zijn rekenboekje. Ze vond het heerlijk om te schrijven in het schriftje van Lou. Vanzelfsprekend. Ze probeerde het net zo mooi te doen als hij. Maar het was erg moeilijk met die rare pen. Er bleken twee soorten pennen te bestaan. Slanke eenvoudige, zoals het hoort (de soort die Tsinegolde altijd bij Horo kocht, de boekwinkel van Pieron, vlak bij school, waar je ook wat schrijfwaren kon krijgen, en waar Map Pieron, nu haar man Kik in het Oranjehotel werd vastgehouden, maar moest zien dat ze in haar eentje de zaak draaiende hield), en geniepig brede met een soort kroontje, zoals de school verstrekte. Chaja's vinger raakte steeds per ongeluk het kroontje en dan kwam er inkt aan. Vervolgens kwam die inkt van haar vinger op het papier. Zo vulde zich Lou's keurige schoonschrijfschriftje met vieze vegen en ook met best wel aardige blauwe stipjes en rondjes. Rondjes als ze de pen te diep had ingedoopt en er een hele druppel af viel, en stipjes als ze een beetje hard had gekrast, omdat dat zo grappig spetterde. Ze zuchtte van inspanning. Juf Neckerman kwam langs en zei niet *foei, wat zit je te kliederen*. Dat zou Chaja sportief hebben geïncasseerd. Maar juf zei: 'Charlotje toch, nou heeft Lou zo'n keurig schriftje achtergelaten, en kijk toch eens wat jij ervan maakt.' En dat *achtergelaten* brak Chaja's verliefde hart. In plaats van het schriftje na de les rechts op haar schoolbank te leggen voor Ria, die altijd de ophaalbeurt kreeg omdat zij het mooi kon schrijven van de hele klas, leidde ze het verwaande kind af door naar buiten te wijzen, zei: 'Kijk eens wat een rare vogel,' schoof het schriftje van Lou gauw onder haar bibs en verhuisde het tijdens de volgende les onopgemerkt naar haar schooltas.

De volgende schrijfles was twee dagen later. De diefstal gaf een lichte rimpeling: 'Hé, waar is het schriftje van Charlotte? Heeft iemand per ongeluk het schriftje van Charlotte?'

Maar gelukkig had juf van de bovenmeester juist een stapeltje gloednieuwe schriftjes gekregen en ze legde een maagdelijk exemplaar voor de knalrode Chaja neer.

'Wees er zuinig op, meisje.' Zei juf dat nou vriendelijk of dreigend?

Soms werd door deze of gene een vrij onbetekenende sabotage daad gepleegd, eigenlijk alleen maar om de Duitsers een beetje dwars te zitten. Wat bijvoorbeeld nogal eens voorkwam was dat iemand een telefoonkabel vernielde die de Duitsers voor militaire doeleinden nodig hadden. Zo iemand waande zich dan een ware verzetsheld. De represailles die op zo'n kwajongensstreek volgden, waren echter niet mis. Ze waren bij voorkeur gericht tegen joden. Zo werden begin oktober van dat jaar 1941 tweehonderd joden uit Oost-Nederland, mensen die totaal niets met kabelvernietiging of met welke sabotage daad ook te maken hadden, als represaille gemarteld en vervolgens in Mauthausen vermoord.

In diezelfde oktobermaand kreeg de Joodse Raad de opdracht een kaartsysteem samen te stellen van alle joden, halfjoden, kwartjoden, gemengd-gehuwde joden, kinderen van gemengd-gehuwde joden, kortom van de hele joodse rimram in Nederland. Alle gegevens, zowel over die vermaledijde joden als over hun bezittingen, moesten in detail worden vastgelegd. Daarvoor moest worden uitgegaan van de gegevens van het centrale bevolkingsregister.

Tegelijkertijd hielden anderen zich juist bezig met plannen om bestaande kaartsystemen te vernietigen, te verbranden, op te blazen, om valse persoonsbewijzen te fabriceren, om de J uit persoonsbewijzen weg te snijden. Stel je voor, het papier zelf was maar een fractie van een millimeter dik en het vierkant met de J dat weggesneden moest worden, mocht dus maar *een fractie van die fractie* dik zijn. De leden van de Joodse Raad spanden zich intussen in om het de Duitsers maar zo makkelijk mogelijk te maken om alle Nederlandse joden op te sporen. Het kan zijn dat Cohen en Asscher, de voorzitters van de Joodse Raad, geloof hechtten aan het gerucht dat de bezetter die gegevens nodig had om een keurige emigratie op touw te zetten naar..., ja waarheen? Naar de Verenigde Staten? Naar Madagascar? Naar Sjanghai? Naar Zuid-Amerika? Welnee, het doel van de Duitsers was: paniek vermij-

den, valse hoop wekken bij degenen van wie al lang en breed door de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken was besloten dat hij zich van hen ging ontdoen.

Jet, Naomi's vriendin, hoorde haar vader iets zeggen over het verbranden van een *bevolkingsregister* of van een *cartotheek*. Ze verstond *kartonnen teek*. Karton dat kende ze, maar een teek? Ze vroeg zich af wat dat was. Het klonk spannend.

‘Mammie, wat is dat eigenlijk, een teek?’

Mevrouw Oosterbeek had geen idee waarom haar dochter dat ineens wilde weten, maar ze legde het uit.

Toen Jet de volgende dag na schooltijd bij de Idsinga's was vanwege haar favoriete bezigheid – dat was samen met Naomi van alles in elkaar knutselen voor hun tweedimensionale kartonnen popjes Puck en Bibi – en ze hun verzameling kartonnen meubeltjes, pannetjes, schoolschriftjes, strijkplankjes, al knippend, kleurend en babbelend aanvulden, kwam natuurlijk ook aan de orde wat Jet de vorige dag over teken en bevolkingsregisters had geleerd.

Naomi had een pyromanen-inborst. Ze wist dit aspect van haar karakter normaliter onder controle te houden, maar stond wel altijd hulpvaardig vooraan in de rij als mama een kaars ging aansteken, of papa zijn lucifers niet kon vinden. Wat haar dan ook in Jets relaas vooral boeide was de term ‘verbranden’. Haar oogjes glinsterden achter de glazen van haar bril.

Het verhaal van Jet had ze niet helemaal begrepen, dus vroeg ze er haar eigen vader 's avonds nog maar eens naar. Tjalling met zijn pedagogisch-didactisch complex nam er de tijd voor. Om te beginnen bracht hij de teek onmiddellijk terug in zijn juiste verband, en vervolgens vertelde hij niet alleen over gegevens op kaartjes, maar ook over dozen waar de kaartjes in zaten en kasten waar de dozen in stonden en over het gebouw vlak bij Artis, je weet wel... (Nou en *of* Naomi dat wist. Artis was het favoriete uitje, een- of tweemaal per jaar, een heel eind met wel twee trams, en met het Artisboekje waarop een foto stond van een gapend nijlpaard. Het beest gaapte zo uitzinnig, dat als je naar hem keek,

je zelf ook ging gapen, en als je zusjes en je moeder dan ook gaapten ‘weet je papa – dan gaat zelfs de hele lijn 9 meedoen’) ...over het gebouw vlak bij Artis – Tjalling, onverstoorbaar – waar de kasten zich bevonden. Grondig dus.

En ja, ook kwam ter sprake dat er mensen waren die vonden dat het complete bevolkingsregister moest verdwijnen, zodat de Duitsers het niet zouden kunnen gebruiken. Aha, begreep Naomi, het was zaak dat de moffen de kaartjes niet in handen kregen. Die avond in bed, toen haar zusjes al sliepen, broedde ze op een plan.

Op school besprak ze het met Jet. Die was meteen wild enthousiast en dus kwam ze diezelfde middag weer mee naar de Rodenburghlaan en de vriendinnen gingen hard aan het werk. Ze bouwden een compleet bevolkingsregister. Alles erop en eraan. Het werd een huis van hun stevigste karton, met daarin twee kasten van een iets dunnere kwaliteit, en daar weer snoezige doosjes in van gekleurde vouwblaadjes. En jawel, in ieder doosje een heleboel snippertjes papier, pardon, systeemkaartjes. Op Naomi's verzoek verfraaide Hadas, de creatieve, het resultaat met een trapgevel. Perfect getekend met papa's oost-indische inkt. In een halve cirkel daaronder kwam de naam van het gebouw te staan: *Bevolkingsregister* en omdat Jet het toch niet echt af vond, schreef Hadas boven het deurtje ook nog *Teek*. Chaja mocht een van de doosjes vullen met snippers.

‘Mama, Jet en ik hebben een lucifer nodig,’ zei Naomi.

Tsinegolde, achterdochtig: ‘Hoezo, waarvoor?’

Naomi: ‘Nou gewoon, onze poppen hebben een stokje nodig... een... aanwijsstok, weet je wel, voor topografie. Of doe maar twee. Een voor Bibi en een voor Puck.’

Tsinegolde, die zoals altijd op safe speelde, nam twee lucifers uit het doosje bij het fornuis, stak ze aan en blies ze meteen weer uit, om de kinderen aan zo gaaf mogelijke aanwijsstokjes te helpen.

Teleurgesteld bromde Naomi: ‘Dank je wel.’ Foute strategie. Wat nu.

De Rodenburghfee was Naomi goed gezind, want Tjalling kwam die dag veel vroeger thuis dan normaal. Jet was er nog.



Naomi maakte zich al bij de voordeur meester van haar vader, hield de tochtdeur achter haar rug dicht, trok zijn oor naar zich toe en vertelde zachtjes wat Jet en zij wilden doen en wat niet lukte omdat mama...

Tjalling had aan een half gefluisterd woord genoeg. Hij kende zijn vrouw. Tsinegolde was boven op dat moment. Hij hing zijn jas aan de kapstok, riep onder aan de trap: 'Hallo! Ik ben thuis, hoor. Alles goed? Ik ga even met de kinderen naar de tuin. Ben zo terug,' en ging met Naomi, Jet, het bevolkingsregister en twee doosjes lucifers (zijn eigen en dat van het fornuis), naar de tuin. Binnen drukten Hadas en Chaja hun neuzen plat tegen de ruiten in de tuindeuren. Tjalling zocht en vond in de schuur een roestige ijzeren plaat, legde die op de tegels van het tuinpad en Jet en Naomi plaatsten met grote zorg hun mooie huis met meubilair en al op de plaat. Tjalling, die het ongeluk met Hadas en de fiets niet was vergeten, en evenmin de reactie van Tsinegolde daarop, nam nog de moeite om de haren van de meisjes met een eindje touw bij elkaar te binden, en toen kregen de twee pyromaantjes ieder een doosje lucifers. Tjalling zei: 'een... twee... drie', en zoef zoef, daar knetterde het mooie gebouw zowel aan de linker- als aan de rechterkant er mooi dramatisch op los en binnen een minuut stond het hele geval in de fik.

Dit was zoiets als een aanslag *avant la lettre*, want het was najaar 1941. De studentencartotheek in de Utrechtse universiteit zou pas op 12 december 1942 in brand worden gestoken en de aanslag op het stenen gebouw aan de Plantage Kerklaan, waarin het bevolkingsregister werd bewaard, zou niet eerder dan 27 maart 1943 plaatsvinden. Jammergenoeg met minder succes.

Overigens, niet alleen het kartonnen huis stond in lichterslaai, ook – in overdrachtelijke zin – Tsinegolde, want juist op het zoef-zoef-moment keek ze door het openstaande raam van de grote slaapkamer. Dit werd ruzie nummer ongeveer drie.

Op 1 november 1941 moesten joden hun lidmaatschap opzeggen van verenigingen waar ook niet-joden lid van waren.

De vader van Berthe en Heleen Gomez, en alle andere joodse

leden van de Vereniging voor de Effectenhandel moesten hun lidmaatschap opzeggen. Ze protesteerden, maar het mocht niet baten. Ze werden geschrapt en de vereniging ging gewoon verder.

Rosa II, die met zoveel plezier al jaren meezong in een koor, en al haar joodse mede-koorleden, moesten hun lidmaatschap opzeggen. Maar het koor was solidair en besloot zonder aarzelen zichzelf dan maar compleet op te heffen.

Op 22 november werd, in navolging van de Duitse *Kultur-kammer*, de Nederlandse Kultuurkamer opgericht. Er was nog wel wat gesteggel over die K. Mocht dat nou niet een C zijn, nee nee, het moest zoals in het Duits, met K. Maar er was nauwelijks gesteggel over het wezen van de zaak, namelijk dat alleen nog maar door het *Deutsche Reich* toegestane *Kultur* mocht worden geproduceerd en ten gehore gebracht.

Mahler bijvoorbeeld mocht niet meer. Dat was – hoe merkwaardig – zelfs geen enkel probleem voor de man die zijn muziek zo zeer bewonderde en hem nog niet zo lang geleden in Nederland had geïntroduceerd met het wereldberoemde Concertgebouworkest, als dierbare vriend en groot componist (te weten dirigent Willem Mengelberg, zeer van de Duitse bezetting gecharmeerd).

Joodse violisten, cellisten, trombonisten, harpisten van datzelfde vermaarde Concertgebouworkest en trouwens van ieder ander orkest moesten hun biezen pakken. Zo ook Fred Waterdrager, violist, alias Snap, die in het vervolg van dit relaas nog een uitgebreide rol vervult, maar die in dit stadium van de bezettingstijd nog een onbekende van de Idsinga's was.

Een belangrijke datum voor heel Europa, vriend en vijand, was 7 december 1941. Het was natuurlijk vooral een rampzalige dag voor Amerika. De dag dat Japanners geheel onverwacht de Amerikaanse vloot in Pearl Harbor in de Stille Oceaan aanvielen, en bijna alles wat daar varen en vliegen kon vernietigden. Er kwamen 2400 Amerikanen om en er vielen zo'n 1250 gewonden. Bij elkaar 3650 mensen tegenover 65 doden en gewonden aan Japanse zijde. De wereld probeerde mee te leven met het verdriet, de pijn, de woede, de rouw en ook de vernedering die de Verenigde

Staten was aangedaan, vanzelfsprekend, maar het valt niet te ontkennen dat er blijdschap was om het gevolg, namelijk dat het woedende en op wraak beluste Amerika zich nu dan toch in de strijd ging mengen. Tot nu toe hadden ze zich afzijdig gehouden. En in navolging van hoe het was gegaan tussen Duitsland en de Europese geallieerden, verklaarde nu Roosevelt niet officieel de oorlog aan Duitsland. Hij gaf er de voorkeur aan het initiatief over te laten aan de tegenpartij. Hij wachtte af en met succes, want op 11 december 1941 verklaarde de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken inderdaad de oorlog aan de Verenigde Staten.

Op 20 januari 1942 vond in Villa Marlier bij Berlijn het dieptepunt in de menselijke geschiedenis plaats: de Wannsee Conferenz.

Vijftien nazikopstukken namen eraan deel. Er werd besproken hoe de uitroeiing van alle 11.000.000 Europese joden zo efficiënt mogelijk kon worden georganiseerd. Het brein erachter was natuurlijk dat van de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken. Voor deze man, die de complete *Vernichtung* van alle Europese joden al lang hoog op zijn verlanglijst had staan, was het een cruciaal moment, maar hijzelf vertoonde zich niet op de conferentie. Dat hoorde bij zijn tactiek: doe het voorkomen alsof het initiatief van een lager echelon komt en maak een heel stel mensen, de vijftien deelnemers, medeplichtig.

Het onderwerp van de conferentie was de *Endlösung*, de eindoplossing van wat voor de nazi's het jodenprobleem was.

Wie op internet informatie zoekt over de Wannsee-conferentie, komt waarschijnlijk onder meer een stuk tegen dat is gedestilleerd uit een boek, verschenen in 2002, van Mark Roseman: *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution*.

Wat aan het destillaat opvalt, is het naar verhouding grote aantal woorden over de villa. Ook komt de weersgesteldheid even aan de orde, en er is wat algemene informatie over de deelnemers. Waar de conferentie eigenlijk over ging en wat daar is afgesproken komt amper ter sprake. Alsof de destillateur zich niet waagde aan woorden om dat te beschrijven, alsof hij om de hete brij blijft dansen.

Er is een keur aan details over waar de conferentie (die 'een fameuze vergadering' wordt genoemd) plaatsvond. Adres: *Am Grossen Wannsee* 56-58. Er staat dat het een fraaie locatie was met een informele ambiance, dat de gastenvertrekken compleet gerenoveerd waren, dat er een muziekkamer was, een speelzaal met biljart, een grote vergaderzaal, een serre, een terras met uitzicht op de Wannsee, centrale verwarming, warm en koud stromend

water, kortom alle denkbare comfort. Ook dat het huis een goede menukaart had en mogelijkheden bood om te lunchen en te dineren, dat wijn, bier en sigaretten voorhanden waren, dat het niet duur was: prijs per nacht, inclusief bediening en ontbijt, vijf rijksmark. En er staat dat het een koude dinsdagochtend was.

Kortom, *Am Grossen Wannsee* was een ideale plek om de totale vernietiging van het totale Europese jodendom voor te bereiden. De vergadering zelf duurde nog geen twee uur.

Relevanter in die tekst is dat de deelnemers hoogopgeleid waren, de meesten aan de universiteit. Er waren nogal wat juristen onder hen. Ze waren jong, de helft onder de veertig, slechts twee boven de vijftig. De 37-jarige Reinhard Heydrich had de leiding.

Heydrich had de vergadering laten voorbereiden door een man die een onderafdeling van een onderafdeling van afdeling IV leidde, namelijk de onder-onder-afdeling IV B4. Dat hiervoor zo'n onderknuppel was gekozen, was ook weer typische nazimisleiding.

De onder-onder-afdeling IV B4 was de motor van de jodenvervolging, het bureau waar onder-onder-knuppel Adolf Eichmann de scepter zwaaide. Eichmann, pas 35 jaar oud, was ook aanwezig in villa Marlier. Hij had het zogenaamde protocol geschreven, zeg maar de agenda voor de conferentie. De notulen van de vergadering moesten worden vernietigd. Maar desondanks vond men na de oorlog op het ministerie van Buitenlandse Zaken nog één ongeschonden exemplaar. Daardoor en aan de hand van verklaringen van verdachten, is toch min of meer bekend geworden wat daar aan de Wannsee is voorgevallen.

Tijdens de conferentie werd de term *uitroeien* niet gebruikt. Er werd gesproken over *evacuëren*. Hoe konden de joden het best worden uitgeroeid. De nieuwste resultaten over het gebruik van het gifgas *Zyklon B* kwamen aan de orde, en vervolgens werd min of meer besloten dat de joden zouden worden vergast. Enkele deelnemers gingen dat te ver. Wilhelm Kritzinger bleef volhouden dat opsluiting van de joden de juiste oplossing was. Wilhelm

Stuckart bepleitte massale sterilisatie. Josef Bühler was voor vergassing. Hij stond er wel op dat eerst de joden uit het getto van Warschau werden vermoord, omdat er grote kans was dat daar besmettelijke ziekten zouden uitbreken. Niet dat Bühler zich zorgen maakte over de joden, vanzelfsprekend niet. Hij maakte zich zorgen over de gezondheid van de SS'ers. Otto Hofmann bepleitte sterilisatie van joden uit gemengde huwelijken (zogenoemde *Mischlinge*). Uiteindelijk wist Heydrich alle deelnemers te overreden: men stemde unaniem in met moord op, en vergassing van het joodse volk.

Nota bene: aanvankelijk gebeurde het zich ontdoen van joden met de nekschotmachine. Die methode was vanaf augustus 1941 in gebruik in Sachsenhausen, en hij was daar ontwikkeld omdat het handmatig doden van joden te langzaam ging en te veel mankracht vergde. Vergassing was uiteraard nog veel efficiënter, kortom, een belangrijke vooruitgang.

Een ander gewichtig punt tijdens de conferentie was hoe om te gaan met *Mischlinge*, joden uit gemengde huwelijken (zogenoemde joden 1<sup>e</sup> graad), of mensen van wie één grootouder een jood was (joden 2<sup>e</sup> graad). Daarover werd geen overeenstemming bereikt.

Wel werd besproken waar het geld vandaan moest komen om de *Endlösung* te bekostigen.

Dat punt was eenvoudig: van de joden zelf natuurlijk. Er werd afgesproken dat in landen waar veel tegenstand te verwachten was, de bevolking vooral niet zou worden gealarmeerd, dus de voorbereidingen moesten daar liefst in het geheim worden getroffen.

Als ze hem te pakken konden krijgen, lazen Tjalling en Tsinegolde *Het Parool*, de illegale krant die zo'n half jaar geleden was opgericht. Ze lazen hem bij voorkeur als de kinderen al in bed lagen. Dan zaten ze ieder met een deel aan de ronde tafel.

'Moet je zien, Tsinjotschka,' zei Tjalling, 'wat ze ouders aanraden als hun zoon moet opkomen voor de Arbeidsdienst. Hier.'

Nu er geen Nederlands leger meer bestond, hoefden of mochten – het hing er maar van af van welk gezichtspunt je de zaak beschouwde – jongens van achttien niet meer hun militaire dienstplicht te vervullen. De bezetter was daarom met iets nieuws gekomen: iedereen die achttien werd, had arbeidsdienst. Je werd voor de Duitsers aan het werk gezet. Je kreeg geen uitstel voor verder onderwijs, je mocht pas naar de universiteit na de NAD te hebben vervuld.

Tjalling had een *Parool* weten te bemachtigen. Hij wees haar de passage aan. *'Verbiedt uw kind zich vrijwillig op te geven voor de Nederlandse Arbeids Dienst. En als het dan verplicht wordt, wacht u een prachttaak. Bij de keuring ben je ziek, blind, doof, je hebt platvoeten of maagklachten.'* En, o ja, hier: *'Als je toch te werk wordt gesteld, is het een koud kunstje een lorrie uit de rails te laten lopen, zodat de zaak golft als de zee. Een prachtgezicht.'*

'Verrukkelijke krant,' zei Tsinegolde.

Er klonk van meerdere kanten verontwaardiging over wat de overheersers steeds aan nieuws verzonnen, maar ook werd er door velen gedwee gehoorzaamd, en als een discriminerende, beledigende maatregel anderen trof, werd er meestal gemakzuchtig een andere kant uit gekeken.

Op 27 maart stond op bevel van Seyss-Inquart in het *Joodsche Weekblad* dat het joden voortaan verboden was te huwen met niet-joden en natuurlijk ook om buitenechtelijke geslachtelijke omgang te hebben met niet-joden. Dat was dus: de invoering van de Neurenberger wetten nu ook in Nederland. Dertig mannen die zich er niet aan hielden, dus die op de valreep nog even

trouwden met hun niet-joodse geliefde, gingen op transport naar kamp Amersfoort. Twintig joodse vrouwen die nog gauw even met hun niet-joodse aanbidder en aanbedene trouwden, naar Ravensbrück.

Op 3 mei 1942 was het zover. Alle *Volljuden* (dat waren mensen met drie of vier joodse grootouders volgens de nazi's en hun Neurenberger wetten), waren van nu af verplicht om buitenshuis een gele ster te dragen. Dat gold niet voor kinderen die jonger waren dan zes jaar.

Geel, al sinds eeuwen de kleur van de vernedering. En als het nou de mooie zonnige kleur geel was van Chaja's frambozen, de kleur waar papa zo van hield, nee, ze hadden de kille kleur van bedorven citroenen. Het bevel kwam van Aus der Fünten. De lapjes stof met vier sterren (want vier per jood) werden op last van de bezetter door de Joodse Raad gedistribueerd. Dat wil zeggen, je moest ervoor betalen en er een van je schaarse textielbonnen voor inleveren. Voor de distributie over het hele land kreeg de Raad maar een paar dagen de tijd. Het lukte en dat was op zichzelf een knap staaltje. Maar ook bij deze anti-joodse maatregel werden de Duitsers ijverig geholpen door de Joodse Raad. Een aantal leden van de Raad was het er niet mee eens, maar de meerderheid raadde aan om te gehoorzamen en ze verklaarden dat zij persoonlijk de ster met trots zouden dragen.

Opspelden was niet goed genoeg, je moest de dingen op je kleren *vastnaaien*. En ook op die van je kinderen boven de zes. Verplicht aan de linkerkant. Kinderen van gemengd gehuwden hoefden in die begintijd nog geen ster te dragen.

Chaja zat op schoot bij Tsinegolde toen ze zou gaan naaien. Naomi, die al zowat elf was, had toestemming gekregen om bij Jet thuis samen hun huiswerk voor de volgende dag te leren. Hadas studeerde in de muziekkamer viool. Ze kreeg sinds haar hersenschudding, voor troost dat ze niet mocht leren fietsen, twee keer in de week vioolles van Tsinegolde. Ze studeerde iedere dag zelfstandig een kwartier. Meestal met plezier, maar, zoals dat gaat, ook weer niet altijd. Chaja vond natuurlijk dat ze te kort



kwam. Ze had nooit de fiets mogen proberen, al kwam haar *dat* nou juist wel goed uit, want dat ijzeren ding met die enorme wielen en uitstekende trappers vond ze net als haar moeder maar eng. Ze kreeg geen vioolles van mama en ze had ook niet zoiets interessants als hersenschudding gehad. Maar de sterren waren mooi, vond ze. Niet de kleur, maar de vorm had haar goedkeuring. Misschien mocht ze er ook wel een op haar jurk.

Het was haar al een paar keer opgevallen dat haar zusjes een kansarme wens niet rechtstreeks kenbaar maakten. Die tactiek leek haar wel wat. Om iedere ster zat een stippelijntje. Daarlangs moest je hem uitknippen, een beetje zoals ze het Naomi had zien doen voor de kleertjes van Puck en Bibi, die met lipjes om de lijfjes werden gehangen.

‘Mag ik knippen, mama?’

‘Probeer maar. Maar het is niet makkelijk, Chájoushka. Stof knippen is moeilijker dan papier. En het lukt alleen met een heel scherpe schaar, dus wel oppassen hoor.’

Ja, Chaja merkte dat het moeilijk was. Het lukte van geen kant. De grote schaar van Tsinegolde was ook eigenlijk onhanterbaar.

‘Je bent zeker wel blij met al die mooie sterren, hè mama?’ Chaja – haar ogen op ondeugend, haar hoofd een beetje schuin, meer van vleitactiek dan van bewondering – volgde met haar wijsvinger de omtrek van een ster.

Tsinegolde had niet direct het passende antwoord. Ze dacht na.

‘Nou, mama? Ben je blij?’

‘Ik ben blij omdat ik jou heb, en omdat je op mijn schoot zit. Maar ik ben niet echt blij met die sterren.’

‘Vind je ze niet mooi dan?’

‘Weet je Chaja, ik kan eigenlijk niet goed beoordelen of ik ze mooi vind of niet.’

‘Kun je het niet goed zien? Zal ik Naomi’s andere bril even pakken?’

Tsinegolde moest lachen. ‘Nee Chájoushka, dat is het niet. Die sterren zijn niet voor iets moois *bedoeld*, niet voor iets aardigs, iets prettigs. Ze zijn eigenlijk nogal gemeen bedoeld.’

‘Voor iets gemeens? Waarom naai je ze dan op je jas?’

‘Omdat dat moet. Van de m... van de Duitsers.’

‘En als je het gewoon niet doet?’

‘Dan stoppen ze me in de gevangenis, en dat wil ik niet, want ik wil bij jullie zijn.’

‘O ja,’ zei Chaja. Ze had ineens geen zin meer in op schoot zitten, en ook niet om naar de sterren te kijken en al helemaal niet meer om zo’n ster op haar jurk te krijgen. ‘Ik moet Polka’s verband gaan verschonen,’ zei ze en sprong op de grond.

‘Ja, doe dat maar. Da-ag,’ zei Tsinegolde.

‘Da-ag,’ zei Chaja en ze stommelde de trap op, naar boven, waar ijsbeer Polka met een zware hersenschudding en drie verbonden poten in een schoenendoosbed lag.

Tsinegolde en de meisjes gingen nog wel naar Amsterdam. Vooral op woensdagen, direct vanuit school, omdat ze het eerste stuk van de route dan niet extra hoefden te lopen. Want met de bus en de tram mocht Tsinegolde met haar bedorven-citroenster niet meer. En het was toch wel acht kilometer van de Rodenburghlaan-Mantsjoerije naar de Harmoniehof.

Chaja had altijd aan haar moeders linkerkant gelopen. Dat was zo gegroeid. Nu zorgde ze bij het uitgaan van de school dat ze als eerste bij Tsinegolde aankwam. Mama stond namelijk altijd bij het muurtje tussen de twee speelplaatsen uit te kijken of haar kroost tevoorschijn kwam. En Chaja maakte zich dan als een haas meester van Tsinegolde’s rechterhand.

‘Hé zeg, dat is mijn hand,’ riep Hadas de eerste keer dat het gebeurde.

‘Nou, ik geloof toch echt dat het de mijne is,’ lachte Tsinegolde. ‘Maar kijk eens, ik heb er nog een, en dit is de hand waarmee ik mijn viool vasthou.’ Ze gaf Hadas een extra knuffel.

‘Nietes,’ zei Hadas, alweer vrolijk. ‘Dat doe je met je kin. Net als ik. Dat moet. Dat heb je zelf gezegd.’

29 juni 1942. Zonder enige poging om het milder te laten klinken, stond het in alle avondbladen: *Alle Volljuden zullen uit Ne-*

derland worden gedeporteerd. Zij zullen even arm daarheen terugkeren vanwaar ze gekomen zijn. Het gold ook voor de joden die een niet-joodse huwelijkspartner hadden.

Het bureau dat dat ging coördineren heette voluit *Zentralstelle für jüdische Auswanderung. Auswanderung?* Emigratie? Jazeker, de naam bevatte al sinds de instelling ervan in het protectoraat Tsjechië dat woord. Geen onnodige paniek zaaien, vond de SD. Maar het ging al lang niet meer om emigratie. Welnee, het was *deportatie*. Afvoeren die joden.

Net als de grote afvoer-generaal Heydrich in Praag, nam SS-*Hauptsturmführer* Aus der Füntten, graag dat schepje emigratie-suiker in de mond. Niet omdat hij geen hekel aan joden had, maar omdat een beetje paaien zijn werk makkelijker zou maken, vermoedde hij.

In de Rodenburghlaan werd nu iedere avond alleen nog maar gewerkt aan het vervalsen van documenten. Ze zagen er werkelijk uit alsof ze waren gevonden op stoffige zolders of in vochtige kelders. Gaten in Tjallings sokken werden niet gestopt, mankerende knopen aan jassen werden niet vervangen, er werd zeker geen appeltaart meer gebakken, daarvoor ontbrak de tijd en ook nogal eens de ingrediënten.

Tjalling en Tsinegolde probeerden niet alleen om de Dobrowitzen te *ontsterren*, zoals het nu werd genoemd, maar ook vele anderen. Mensen die ze kenden, en mensen die ze niet kenden, maar die via Arie bij Tjalling en Tsinegolde om hulp kwamen.

En als er weer een document uit de lucht was komen vallen, of liever, uit de achterkamer van de Rodenburghlaan tevoorschijn was gekomen, ging Tjalling, die zich dan presenteerde als Van der Stad, ermee naar de Euterpestraat of naar het Roelof Hartplein en overtuigde de dienstdoende Duitser in de Meisjes-HBS of in Huize Lydia – was dat nou een SS'er of een SD'er of iemand van de Gestapo? – nou ja... overtuigde hij de dienstdoende Duitser dat er nu toch echt iets niet klopte. Kijk maar, deze vrouw had geen enkele joodse grootouder, er was een vergissing gemaakt, heel begrijpelijk natuurlijk, maar *Hauptsturmführer* Aus der Füntten kon er ongetwijfeld geen vrede mee hebben dat een zuiver

arische dame nu geheel ten onrechte als jodin te boek stond. Dat was inderdaad iets wat Duitsland zeker niet wilde, dus die J's op het persoonsbewijs, dat klopte niet, die moesten weg.

Als er onzekerheid was, stuurde de *Abteilung* IV B4 of de daaronder ressorterende *Zentralstelle* in de Euterpestraat, die belast was met de organisatie van de deportaties van joden uit Nederland, de omstreden documenten ter bestudering door naar Den Haag, waar Calmeyer er nog eens met een vergrootglas naar keek.

Het werd tijd, bedacht Tjalling als hij na zo'n tocht terugfietste naar Nieuwer-Amstel, om zich te verdiepen in de benamingen en vooral in de hiërarchie waar de Duitsers zo pietluttig over waren, hij moest vooral geen vermijdbare blunders maken. Dus spande hij zich in. Maar na een avondlang studeren wist hij nog altijd niet hoe het zat. Te ingewikkeld: *SS*, *Waffen-SS*, *SD*, *Gestapo*, *Sipo*, *SA...*, en dan die titels... *Hauptsturmführer*, *Obersturmführer*, *Sturmbahnführer...* Hij gaf het op en stelde zijn vertrouwen noodgedwongen maar weer in de lange leren jas van Cees.

Vanaf 15 juli 1942 reden op gezette tijden treinen vanuit Nederland naar Auschwitz, maar omdat het systeem met de gaskamers nog niet was geperfectioneerd, moesten de nazi's zich behelpen met minder effectieve methoden en kon de vernietiging van de joden nog niet echt soepel gebeuren, nog niet aan de lopende band. Zoals Arie al had vermoed, wilden ze daarom eerst alle *Volljuden* op transport stellen. Zo werkte dat. Het systeem moest wel systematisch zijn. Bovendien konden ze om de rust te handhaven, tegen alle anderen dan mooi zeggen dat zij zich geen zorgen hoefden te maken, waar dan wel altijd een *bis auf Weiteres* op volgde.

Ze begonnen met de Duitse joden in Nederland. Ook weer om te voorkomen dat er onder de Nederlandse joden paniek zou uitbreken. Maar die vlieger ging niet op.

De Duitse joden, zoals bijvoorbeeld de inmiddels vernietigde heren Cahn en Cohen van IJssalon Koco, waren veelal mensen die na de Eerste en voor de Tweede Wereldoorlog hun vaderland, Duitsland, waren ontvlucht, omdat ze de dreiging voelden aankomen. Vanaf 1933, het jaar dat de man van wie Tsinegolde

de naam niet wenste uit te spreken aan de macht was gekomen, was het trouwens geen dreiging meer, maar realiteit. Natuurlijk waren er ook die om andere redenen naar Nederland waren gemigreerd, zoals bijvoorbeeld Walter Süskind, die aanvankelijk bij *Krupps* had gewerkt, en naar Nederland was gekomen omdat hij een baan kreeg bij Hoogovens in IJmuiden.

Wie zich moest komen melden, in dat jaar 1942, kreeg een oproep.

De Joodse Raad, althans verscheidene leden van de Raad, zeiden: 'Doe toch vooral wat de Duitsers willen, het zal niet lang duren, binnenkort komen de geallieerden.' Steeds minder mensen hadden daar echter vertrouwen in. Ze voelden er niets voor vrijwillig mee te werken aan hun deportatie naar Duitsland of waar dan ook heen. Maar wat konden ze doen, met dat ellendige persoonsbewijs met de vette J's en met het verplicht dragen van de ster der vernedering. De mogelijkheden waren beperkt. Er waren er feitelijk vier: 1. meewerken, 2. vluchten, 3. onderduiken, of 4. zelf een eind aan je leven maken.

Hoe organiseerde je een vlucht uit bezet gebied? Of hoe kwam je aan een onderduikadres?

De meesten zagen geen van die twee mogelijkheden zitten, en kozen uit arren moede voor de eerste optie: zichzelf melden.

Maar er waren er ook, en niet weinig, die eenvoudigweg niet meer wensten te leven in een wereld waarin voor de zoveelste keer in de geschiedenis de joden werden gediscrimineerd en vervolgd. Ze kozen voor de vierde oplossing.

De Hollandsche Schouwburg, waar vele jaren zoveel mooie toneelvoorstellingen waren gegeven en vrolijke operettes opgevoerd, waar Louis Davids en zijn zus Heintje de theaterbezoekers zulke fijne avonden hadden bezorgd, waar Wim Sonneveld in 1936 zijn debuut maakte, die verrukkelijke plaats van samenkomst, werd in beslag genomen door IV B4. Ze namen het hele gebouw in gebruik als opvangplaats van al die mensen die ze naar Westerbork of Vught en – zoals in de eerste tijd nog niet bekend was – vandaar naar Auschwitz of andere vernietigingskampen wilden sturen.

Omdat de Duitsers aarzelingen begonnen te krijgen over hun onoverwinnelijkheid, en al enige tijd vreesden voor een invasie van de geallieerden, waren ze op het idee gekomen zich meester te maken van fietsen. Honderdduizend herenfietsen wilden ze zien te bemachtigen. (De officiële reden was: *voor een snellere verplaatsing van reserves*. Optimisten onder de niet-Duits-gezinden gaven de voorkeur aan: *voor een snellere vlucht als binnenkort de geallieerden komen*.) Hoe? Het antwoord op dergelijke vragen lag voor de bezetter altijd voor de hand. Gewoon. Vorderen.

De fietsen van de joden uit de mediene, dus van alle joden die buiten Amsterdam hadden gewoond, waren al in het begin van het jaar in beslag genomen, namelijk toen de eigenaren gedwongen waren naar Amsterdam te verhuizen. Maar nu zouden ook de fietsen van niet-joden worden opgeëist. Er was besloten dat in Amsterdam op maandag 20 juli de fietsenstallingen zouden worden leeggehaald. Zonder waarschuwing vooraf natuurlijk. Maar op zondag kregen heel wat stallinghouders een seintje. Het voor-nemen ging als een lopend vuurtje door de stad. Duizenden en nog eens duizenden haalden hun trouwe karretje nog diezelfde dag uit de stalling en verstoppten hem ergens in hun bovenhuis, soms gedemonteerd, een wiel tussen de jasjes en pakken en een zadel achter de truien.

Amstelveen was toen al geplunderd, maar gelukkig beschikte Tjalling nog wel over een fiets. Hij was namelijk sinds enige tijd behalve ingenieur van gemeentewerken, ook hoofd van de gemeentelijke brandweer, en brandweerlieden hoefden vooralsnog hun fiets niet in te leveren.

Op een morgen in augustus 1942, terwijl Tsinegolde de meisjes hielp aankleden – ze kon het niet laten, ook al was Naomi al elf – zei ze: ‘Als we zodadelijk naar beneden gaan, is er iets bijzonders.’

‘Een verrassing?’ gilde Hadas.

‘Wat dan?’ riep Chaja.

En Naomi, die al vroeg aan het puberen was, zei: ‘O.’

‘Het is niet een cadeautje.’

‘Is het een schildpad?’

Ze hadden er inmiddels vijftien. Zeven landschildpadden en vijf moerasschildpadden, en drie, tja, onduidelijk, want te klein. De moerasschildpadden namen geen genoegen met sla, ze prefereerden bolletjes gehakt ter grootte van een doperwt. De namen van de schildpadden waren heel opvoedkundig gekozen. Zo had je Pythagoras en Zacharias (de moerasschildpadden waarvan Hadas en Chaja niet hadden kunnen besluiten wie de liefste was), Carmen en Jose (spreek uit Chossé, land-). Er was een heel koninklijke: Agamemnon, en een schattige kleine bolle, Clio. Natuurlijk bedacht eigenlijk Tsinegolde de namen, maar van de mogelijkheden die ze opperde, mochten de kinderen om de beurt een keus maken.

Er waren Orion (goed zo, klemtoon op de -ri-), en Ulysses en Odysseus. Die laatste twee waren in tegenstelling tot de andere uit de winkel gered toen Tjalling een keer de kinderen van school had afgehaald. Hij had die namen voorgesteld omdat Chaja met haar pasverworven kennis over het onderwerp met een deftig mondje beweerde dat de twee schildpadjes beslist een eeneiige tweeling waren. Ze hadden het die morgen op school over dat moeilijke woord gehad. Tjalling vond dat alle schildpadden op elkaar leken.

Dan was er natuurlijk hun oerschildpad Penelope (uitspraak op z'n Frans, accent op de o, laatste e geheel ingeslikt), de twee precies even grote landschildpadjes Rabindranath en Tagore, en ten slotte dus drie werkelijk minuscule diertjes (moeras- of was het land-?) die luisterden – jazeker, volgens Chaja *echt* luisterden – naar de namen Diogenes-van-Sinope, Andromeda-van-Cepheus-en-Cassiopeia, en Zarathustra-Spitama, die net niet (of misschien toch wel, dat was de vraag) door de mazen van de afrastering konden, en met moeite niet een erwt, maar een korrel gehakt, en soms ook een nagelschrapseltje sla per maaltijd verorberden. Altijd als het winkeltje naast Comèstiblès weer nieuwe schildpadden had, stond de eigenaar om tien over twaalf al in de deuropening, net als voorheen de dunne Davidson,

om moeder en de meisjes te waarschuwen. Hij hoefde maar te zwaaien of de stoet galoppeerde de dijk af. Onderweg naar huis werd dan de naam bedacht voor de nieuwkomer. Jules, onberispelijk in kleding en gedrag, deelde ook nog altijd gul zijn kennis over schildpadden-hebbelijkheden. Zoals:

‘Vader zegt dat moerasschildpadden zich graag af en toe in water begeven.’

Hadas: ‘Wat geven ze dan aan water?’

Naomi: ‘Jules bedoelt dat ze graag zwemmen.’

Maar nu waren de meisjes zich aan het aankleden en had Tsinegolde een verrassing, of beter ‘iets bijzonders’ in het vooruitzicht gesteld.

‘Nee,’ zei Tsinegolde, ‘het is geen schildpad. Het is een man.’

Hadas riep: ‘Zeker de man van de nonnetjes, br.’

‘Nee. Het is een heel aardige man en hij heeft hier vannacht geslapen en hij heet oom Wil.’ Een beetje schuld bewust voegde ze eraan toe: ‘Trouwens, de man van de nonnetjes was ook heel aardig. Hij was alleen erg bloot.’

‘Oom Wil! Haha, oom Wil doet wat hij wil.’

‘Ja,’ zei Tsinegolde, ‘oom Wil mag doen wat hij wil. Hier in huis.’

‘Nee echt niet! Hij mag echt niet de haren van pop-Loesje afknippen,’ (Hadas).

‘Nee echt niet! Hij mag echt niet de haren van Farida afknippen,’ (pop van papeChaja).

‘Ach, die heb je toch al lang zelf uit haar hoofd getrokken, ukkel,’ (Naomi).

‘Stil jongens,’ zei Tsinegolde nu streng. ‘Stil. Ik moet jullie nog iets *heel* belangrijks zeggen en jullie moeten daarom *heel* goed luisteren.’

Ze ging zitten in het witte leunstoeltje waarin papa of mama altijd zaten als ze de kinderen voorlazen voor het naar bed gaan. (Tjalling, zoals gemeld: tweemaal Hector Malot, en daarna andere met zorg uitgekozen literatuur, Tsinegolde: *Les malheurs de Sophie* van de Comtesse de Ségur, en steeds als het uit was, weer van voren af aan.)



‘Jullie weten wel dat we in oorlog zijn met de Duitsers. Dat wil zeggen, het is een beetje anders, de Duitsers hebben ons land bezet.’

‘De moffen,’ knikte Hadas betweterig, gebaar tante Tine. Welbeschouwd leek Hadas een beetje op al haar tantes. Misschien kon ze gewoon goed imiteren.

Tsinegolde besteedde er geen aandacht aan, maar de kinderen zagen haar lippen aan de buitenkanten iets omhoog krullen.

‘Zij vinden dat ze nu de baas zijn in ons land. Wie niet doet wat zij willen, wordt gevangen genomen of misschien ook wel gedood.’

Nu waren ze alledrie muisstil.

‘Dat vindt bijna iedereen natuurlijk verschrikkelijk, en als je de mogelijkheid hebt om je te verzetten, om er tegen in te gaan zonder dat de Duitsers het merken, probeer je dat natuurlijk te doen. Ook papa en ik doen dingen die ze niet willen, omdat we hun ideeën slecht vinden, en omdat we de mogelijkheid hebben om anders te doen dan ze willen. Het is heel fijn dat we ons geweten kunnen volgen, dat we in de gelegenheid zijn om niet de slechte dingen te doen die zij willen. Maar dat is wel gevaarlijk. Ze mogen het beslist niet merken. Het is echt heel heel gevaarlijk.’

‘Wat voor slechte dingen willen ze dan, mama?’ vroeg Chaja angstig. Dit was geen lekker spannend voorlees-verhaal, dit was een verhaal waar je bang van werd. Papa en mama die dingen deden die niet mochten van de moffen en misschien wel dood zouden worden gemaakt.

‘Ze willen dat de joden zich bij hen melden, dat ze naar hen toekomen. En dan sturen de Duitsers ze weg, naar heel nare plaatsen ver weg, waar ze niks mogen en verschrikkelijk hard moeten werken en bijna niks te eten krijgen, en geslagen worden... en als de joden niet uit zichzelf komen, dan komen de... de Duitsers ze gewoon uit hun huizen ophalen, en als ze zich verstoppen, willen ze dat we verklappen wáár ze zich verstoppen.’

‘Wat zijn dat mama, joden?’

‘Nou, grootvader Joél, en grootmoeder Sheba, en de tantes Rosalie en Rosa en ik en oncle Sacha, dat zijn allemaal joden.’

‘O, dus joden is eigenlijk familie,’ begreep Hadas.

‘Nou nee, Hadas, ook andere mensen, bijvoorbeeld mijn vriendin tante Charlotte die in Amerika woont, weet je nog? Ze heeft hier weleens geloged, voor de oorlog. En tante Rebecca, ook een vriendin van vroeger, maar die kennen jullie niet. Zij woont in Australië. Dat is ook een vriendin van me, van vroeger, van school.’

‘Willen ze jou dan ook naar die plek ver weg brengen?’ vroeg Naomi bezorgd.

‘Nee hoor, omdat ik met papa getrouwd ben, die geen jood is, willen ze mij niet wegbrengen, maar een heleboel andere mensen wel. En daarom proberen wij zulke mensen voor de Duitsers te verstoppen. Begrijpen jullie het een beetje?’

‘Maar hoezo is papa niet een jood?’

Tja, dit werd heel moeilijk. Geheel tegen haar gewoonte deed Tsinegolde alsof ze die laatste vraag niet had gehoord.

De drie meisjes keken haar met grote bange ogen aan.

‘Nou? Begrijpen jullie wat ik vertel?’

Toen begonnen ze maar braaf te knikken, maar ze begrepen er nog steeds niets van. Ze begrepen niet wie nu wel en wie niet jood was, en ze begrepen niet waarom de Duitsers ze weg wilden halen. Waarom zou iemand nou tante Rosalie of grootmoeder Sheba willen weghalen uit Amsterdam? Nee, niks begrepen ze ervan.

‘Ik begrijp het ook niet,’ zuchtte moeder zacht, ‘maar het is wel zo, dus we proberen mensen die door de Duitsers worden gezocht te verstoppen. En jullie moeten ons helpen.’

‘Tuurlijk. Doen we toch zeker,’ zei Hadas, blij dat er werk aan de winkel was.

‘Hoe dan?’ vroeg Naomi.

‘Eerst maar eens door vooral tegen niemand, maar dan ook helemaal niemand te zeggen wat ik jullie nu heb verteld.’

‘Ook niet tegen papa?’ vroeg Chaja.

‘Jawel, alleen maar aan papa. Wij zijn de enige vijf die er met elkaar over mogen praten, maar nooit nooit nooit als er andere mensen bij zijn.’

‘Dus ook niet aan die oom Wil beneden,’ zei Naomi.

‘Oom Wil is zo iemand die zich bij ons mag verstoppen. Hij

weet het dus allemaal ook. Maar, je hebt gelijk Naomi, toch praten we er niet over met hem. We doen net alsof hij een gewone logé is. Zoals een paar jaar geleden tante Charlotte. Maar wat jullie beslist niet mogen doen, is aan iemand anders vertellen dat hij hier logeert.'

'Moet hij dan de hele tijd in de kast in de muziekkamer blijven staan?' vroeg Chaja, wier vaste verstopplaats de kast in de muziekkamer was. Ook haar pop Farida had er laatst twee dagen en twee nachten moeten doorbrengen, voor straf omdat Farida *zelf* de drie plukjes haar uit haar houten hoofd had getrokken. Hadas en Naomi hadden elkaar aangekeken toen Chaja het opgewonden was komen vertellen ('Farida had vlechtjes in haar haar gemaakt, en toen ze ze weer wilde losmaken, heeft ze veel te hard getrokken!') en Naomi had op haar toon van zestig jaar gezegd: 'Nou nou nou, wat een stoute pop, hè Hadas.'

'Nee,' zei Tsinegolde, 'maar hij moet nooit bij het raam gaan staan, hij moet in de achterkamer blijven, of boven, en als de bel gaat, zal hij nooit opendoen, en wij moeten ook beslist niet te vlug opendoen, want oom Wil moet de tijd krijgen om eerst naar boven te gaan. En als het dan bezoek is, iemand die hier binnen komt, moet hij boven blijven. En daar moet hij dan heel stil zijn.'

'En als hij dan moet hoesten?' (Naomi).

'Ja, dat moet hij proberen niet te doen, en als hij het helemaal niet kan binnenhouden, moet het heel zachtjes.'

'Ik weet wat,' (Hadas). 'Ik zal hem wel zeggen dat hij dan mijn kussen tegen zijn mond mag houden.' Hadas begon haar vader qua vindingrijkheid naar de kroon te steken.

Chaja zei niks. Waarom had zij nooit eens zo'n belangrijk idee?

'En jullie mogen ook niet tegen vriendjes dingen zeggen als: er logeert iemand bij ons, maar ik mag niet zeggen wat dat voor iemand is. Of: we hebben een geheim, maar ik vertel niet wat het voor geheim is. Jullie moeten doen alsof hij er niet is. Dat zal best moeilijk zijn, maar het is heel heel heel belangrijk, dus het moet toch.'

'En als Jet wil komen om kleertjes te knippen voor Puck en Bibi?'

‘Dan zeg je: “Ik zal aan mama vragen of het goed is,” zodat we kunnen zorgen dat oom Wil boven is als Jet komt. Begrijpen jullie het?’

Ja, dit begrepen ze. En ze gedroegen zich ernaar. Alledrie. In het begin wat al te fanatiek, zoals die allereerste morgen, toen ze een beetje gespannen, maar bloednieuwsgierig de kamer in kwamen, Hadas voorop. Daar zat oom Wil, een vriendelijke man, een beetje kalend, rond hoofd, sigaar tussen twee vingers, een soort meneer Davidson van het vroegere sigarenwinkeltje. Hij stond direct op en begroette de meisjes vriendelijk. Hij sprak een beetje anders Nederlands dan meneer en mevrouw Kristensson en dan de juffen en de meesters op school, meer een beetje zoals grootmoeder Sheba. Alledrie de meisjes keken uitdrukkelijk een andere kant uit en geen van drieën zei ook maar boe of ba. Tsinegolde keek verontschuldigend naar Wil. Hadas zei op een toneeltoontje: ‘Mag ik mijn boterham vandaag zelf smeren?’

‘Hadas! Wat krijgen we nou,’ zei Tsinegolde boos, ‘doe niet zo onbeleefd.’

En Hadas fluisterde: ‘We moeten toch doen alsof oom Wil er niet is?’

Tjalling en Tsinegolde hadden er uitvoerig over nagedacht wat ze tegen de kinderen zouden zeggen, en ze waren het erover eens geworden dat het waarschijnlijk het beste was om ze in het complot te betrekken. Natuurlijk alleen maar voor zover strikt nodig, details hoefden ze niet te weten. Zo kregen ze nooit te horen hoe de steeds weer nieuwe logés echt heetten, logés die vanaf die dag op nooit aangekondigde momenten aan de ontbijt tafel bleken te zitten en dan voor een nooit van tevoren vaststaande periode bij ze logeerden. Er waren er die een paar weken bleven, enkelen twee jaar of zelfs nog langer. De meesten een paar nachten, tot Tjalling een definitiever adres voor ze had gevonden. Voor hen was de Rodenburghlaan zo iets als een transit-adres. Dat waren de noodgevallen, die acuut geholpen moesten worden. Oom Wil was de eerste. Hij was een langblijver.

Aus der Fünten, de man die de deportatie van joden coör-

dineerde, had zoals gezegd besloten dat Duitse joden, mannen van wie velen voor de oorlog naar Nederland waren gevlucht, als eersten het land uit moesten. Er werd hun voorgehouden dat ze naar een werkkamp werden gebracht om daar arbeid te verrichten voor Duitsland. Velen geloofden dat, of wilden dat geloven. En vooral konden ze zich met geen mogelijkheid voorstellen dat ze op transport zouden gaan om vernietigd te worden. Wie kan zich zoiets voorstellen.

Natuurlijk voelden ze er niets voor om hun gezinnen te verlaten en ergens ver weg voor de Duitsers te gaan werken, maar wat konden ze. Wie niet meewerkte werd in een gevangenis gestopt of zelfs ter plekke gefusilleerd.

Steeds meer mensen begonnen overigens wel te vermoeden dat het op transport gesteld worden ergere consequenties had dan onvrijwillig werk voor de vijand moeten verrichten. Ze vreesden dat het veel erger was. Die vrees bleek terecht.

Op 18 september 1942 werd in Nederland door de NSB rondgebazuind dat elke NSB'er de vlag moest hijsen of uit zijn raam hangen zodra Stalingrad zou zijn gevallen. De Duitsers waren er vast van overtuigd dat dat moment nabij was. In heel Duitsland werden al grootscheepse feestelijkheden voorbereid.

Toen dat tot hun verrassing, hun negatieve verrassing wel te verstaan, ineens niet leek te gaan lukken, barstte de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken in een van zijn woedeaanvallen uit. Je kon je echt voorstellen hoe hij stampvoetend, rood aanlopend, met z'n vuisten op tafelbladen slaand, kostbare porseleinen vazen stuksmijtend en wie weet zelfs zijn tanden in vloerkleden zettend (een hebbelijkheid die hem in latere tijden al of niet abusievelijk en misschien door een foute vertaling werd toegeschreven, maar het beeld stond velen aan), uitschreeuwde dat Stalingrad moest en zou worden veroverd.

Oom Wil was een lieve gast, hij klaagde niet, en hij leerde de kinderen goocheltrucs met pingpongballetjes. Natuurlijk zou het wel leuk geweest zijn om weer eens met het eigen gezin, met-z'n vijven, aan tafel te zitten, maar waar moest oom Wil dan naartoe.

Korte tijd later bleek ineens iemand die Hans werd genoemd in Tjallings werkkamer op een matras op de grond te hebben geslapen. Hij kwam 's morgens onverwacht de badkamer in toen Tsinegolde toezicht hield bij het tanden poetsen. Hans zou na de oorlog Chaim blijken te heten, hij was pas zestien, heel oud vonden Hadas en Chaja. En Naomi keek ineens wat vaker in de spiegel en vroeg aan Tsinegolde of er niet een middel was om haar uitbundig kroezende haar wat in toom te houden ('de schattige kurkettekkertjes van mijn Naomtschik,' aldus Rosa II). Nee, dat lukte niet, maar Tsinegolde kocht voor haar oudste een mooie haarband bij Geertsen van de Keizer Karelweg. Het was meer een klem. 'Echt schildpad, mevrouw,' had Geertsen gezegd, maar Tsinegolde hield dat net zo geheim als de andere grote geheimen van het gezin.

Hans verveelde zich te pletter nu hij niet naar school kon, dus sleepte Tjalling grote hoeveelheden triplex en figuurzaagjes het huis in en ontwierp samen met hem een ingenieus poppenhuis. Daar was de jongen maanden mee zoet. En omdat Tsinegolde, toen de eerste lading hout bijna op was, Tjalling uitwuidde met de woorden: ‘Denk je aan Hans’ triplex?’ dachten de kinderen lange tijd dat hij voluit Hans Triplex heette.

Ook oom Wil had tot voor kort een andere naam gehad. Maar van de bewoners van de Rodenburghlaan kende alleen Tjalling die. Het door hem in haast geïntroduceerde *oom Wil* hield overigens niet lang stand. Het werd al gauw oom Pil, omdat de man voor iedere kwaal een middeltje wist. Het gezin had dan ook bijna nooit meer een arts nodig. Reuze handig, want ook onderduikers zijn weleens ziek, en oom Arie was steeds vaker in Amsterdam aan het ontsterren. Oom Pil bleef twee jaar.

‘Je bent onze stamgast,’ zei Tsinegolde hartelijk.

‘Natuurlijk, want jullie zijn mijn favoriete hotel,’ zei hij. ‘Ik ben hier niet weg te slaan.’

‘Oom Pil,’ zei Chaja, ‘hoe komt het dat uw oog altijd zo glinstert als mama wat tegen u zegt?’

Dit was onverwacht. Oom Pil zweeg.

Hadas verzamelde met haar vriendin *Spreekwoorden en Andere Zeggens*. Zo stond het op haar al aardig volle schriftje, en zo kwam het dat zij het juiste antwoord had: ‘Omdat oom Pil zijn oog op mama heeft laten vallen.’

Onder het glinsterende oog verscheen nu een gezond kleurtje. En omdat op dat moment Hans juist de kamer in kwam, verscheen er ook een op de wangen van Naomi.

Toen oom Pil vertrok, in het najaar van 1944, was iedereen verdrietig, maar logistiek gezien was het wel een uitkomst, omdat er in die tijd ook een jongedame continu bij de Idsinga’s woonde, die An werd genoemd en die toen mooi het logeerkamertje kon krijgen, zodat het Snip en Snap-echtpaar – nog weer andere bewoners van lange duur – zijn ruzies in de privacy van Tjallings werkkamer kon uitvechten. En *dat* was iets wat

alle huisgenoten toejuichten. Bovendien werd Tsinegolde in die laatste oorlogswinter ziek, en dat maakte het huishouden er niet eenvoudiger op. Na de bevrijding hoorden de kinderen dat oom Pil naar een ander onderduikadres was gegaan, en ja gelukkig, gelukkig, hij had de poging tot uitroeiing overleefd. Maar eerst was er nog een halve oorlog te gaan. Het was nog pas oktober 1942.

Toen Hadas op een avond weer eens kwam medelen dat ze echt niet kon slapen, zaten daar alleen nog Tjalling en Tsinegolde. Oom Pil en Hans waren al naar boven. Ze had de deur zo zacht opengedaan dat haar ouders haar niet direct opmerkten en ze hoorde Tjalling tegen Tsinegolde zeggen: ‘Kon ik voor Gerdien ook maar iets regelen.’

De situatie was al enige tijd als volgt: Tsinegolde zelf had nu zogenaamd twee niet joodse grootouders. Verder waren ze nog niet gekomen. Om dat te bereiken was van Sheba’s moeder een overspelige vrouw gemaakt. Ook in de stamboom van Joél en tante Rosalie waren trouwens onfatsoenlijkheden binnengesmokkeld. Voor Joél was het voorlopig redelijk veilig, want door de aanpassing van Sheba’s voorgeschiedenis ging hij nu door voor tamelijk gemengd gehuwd, maar voor Rosalie was het penibel. Ze was nog steeds officieel met de vader van haar kinderen getrouwd, de steenrijke, steenhartige, onmiskkenbaar joodse Dov Zaitzoff, en Tjalling slaagde er maar niet in een enigszins aannemelijk verhaal van bewijzen te voorzien. Meer urgentie, omdat daar zoveel meer mensen mee gemoeid waren, had nu de situatie van Sacha’s vrouw. Er was haast bij om voor het hele Eindhovense gezin een overlevingskans te creëren.

Sacha was net als zijn zusje Tsinegolde nu een 50 procent-jood. Volgens de Neurenberger wetten dan. Maar zijn vrouw Gerdien was nog lang niet arisch genoeg.

‘O Tjalloush, bedenk wat, alsjeblijft, alsjeblijft,’ zei Tsinegolde. Dat zei ze, maar intussen realiseerde ze zich dat ze daarmee in feite vroeg of haar dierbare Tjalloush zich opnieuw in een hele rits gevaarlijke ondernemingen wilde storten.



Tjalling, die zijn eigen gedachtenlijn had gevolgd, zei: 'Als we wat aan haar grootouders kunnen doen, zouden haar zusjes er ook van profiteren.'

Hadas vroeg: 'Waarom moeten Naomi en Chaja po... pro... nou ja, waarom moeten ze verteren?'

Tsinegolde kon om een dergelijk misverstand zelfs niet glimlachen.

Tjalling wel: 'Ze moeten absoluut niet verteren. We hadden het trouwens over andere zusjes.'

Hadas knikte. 'Van Nadita zeker.' Ze was in de ban van het boek van Grace Moon over een Mexicaans vondelingetje. 'Zijn jullie weer aan het tekenen? Mag ik ook?'

'Nee, vanavond niet. We zijn aan het nadenken.'

'O, maar daar ben ik ook heel goed in,' (Hadas, geen last van zelfonderschatting).

Nu verscheen er wel een glimlachje op Tsinegolde's gezicht. Richting Tjalling en bijna niet zichtbaar.

'Zeker,' zei Tjalling effen, 'maar nee, geen zusjes van Nadita. Zo, en nu breng ik je weer naar bed. Weet je wat, je mag *Petite Lune* nog een poosje aandoen. Als wij straks naar boven gaan, zal ik het wel uitdoen. Kom...'

*Petite Lune* was het minilampje bij het bed van Hadas dat ze altijd een kwartier nadat de kinderen waren ondergestopt moest uitdoen. Dat het beheer over het lampje een privilege was van Hadas, zat hem erin dat bij *haar* bed een stopcontact was. Ook al zo'n onoverkomelijke hindernis in Chaja's worsteling tegen de jaloezie.

Toen Tjalling weer beneden was, had Grace Moon Tsinegolde op een idee gebracht: 'Kunnen we van Gerdien niet een vondeling maken?'

'Misschien is dat wel wat. Maar ja, voor Ina en Els helpt dat natuurlijk niet.'

Ze piekerden verder en bedachten een nog niet volmaakte, maar wel iets betere oplossing.

In de weken die volgden werkten ze er hard aan. Voor Gerdien en de iets jongere Els waren ze net op tijd, maar Ina en haar man waren een paar dagen eerder op transport gesteld. Zijn leven lang bleef Tjalling de dood van Gerdiens oudste zuster en haar man zichzelf aanrekenen.

Steeds weer nieuwe noodkreten van schuilplaats-zoekenden bereikten Tjalling. Het vinden van betrouwbare onderduikadressen was het moeilijkste aspect van zijn werk. *Werk* ja, want met ook nog de zorg voor voldoende voedsel en het bedenken en uitvoeren van listen om aan bonkaarten te komen, en dan natuurlijk het fabriceren van documenten voor steeds weer nieuwe joden of vermeende joden (afhankelijk van de invalshoek), had hij er een dagtaak aan.

Zijn inspanningen voor de gemeente stonden dan ook op een heel laag pitje deze dagen. Gerrit Haspels, de moedige CHU-burgemeester die daar alle begrip voor zou hebben gehad, was zoals gemeld al in het begin van het jaar ontslagen omdat hij weigerde mee te werken aan de gedwongen verhuizing van alle joden uit zijn gemeente naar Amsterdam. Hij was overigens zowat de enige burgemeester van Nederland geweest die toen zijn poot stijf gehouden had. Nu bekleedde de NSB'er S.D.J. Westendorf zijn functie, en dus was het van belang dat Tjalling de indruk bleef wekken dat hij al zijn tijd aan zijn officiële baan besteedde.

Veel van de goede vrienden van Tjalling en Tsinegolde waren evenals hij ingenieur. Oncle Sacha was ingenieur. Oom Harry Romp was ingenieur, oom Karel Roggeveen van de blauwe auto-ped was ingenieur...

Ingenieurs, begreep Chaja, dat waren de goeden, mannen die je kon vertrouwen. Ze hoorde Tjalling een keer tegen Tsinegolde zeggen: 'Die ennesbee'er is ingenieur.'

Hoe kon dat nou? NSB'ers waren toch juist de slechten? Die je niet kon vertrouwen? Ze wilde graag weten hoe dat kon, maar dan moest ze het woord ennesbee'er hardop uitspreken, en dat was gevaarlijk. Dus bleef ze met het mysterie zitten tot ver in 1945.

Tot de officiële baan van Tjalling hoorde sinds enige tijd dus ook het leiding geven aan het Nieuwer-Amstelse brandweercorps. Hij moest nu altijd oproepbaar zijn. Daar waren twee voordelen aan verbonden. Het ene was de nog steeds niet gevorderde fiets, het andere de weer aangesloten telefoon. In de periode met burgemeester Haspels, had Tjalling er als belangrijke gemeenteambtenaar altijd de beschikking over gehad. En nu hij brandweercommandant was, werd het toestel in de Rodenburghlaan dus opnieuw aangesloten. Hij moest dag en nacht bereikbaar zijn. Hij had ook een officieel brandweeruniform met bijbehorende pet, en een helm voor gevaarlijke situaties.

Die helm was heel intrigerend, vonden de kinderen. Zijn vaste plaats was aan een spijker in de slaapkamer van Tjalling en Tsinegolde, naast de mahoniehouten linnenkast. En wie van de kinderen om welke reden dan ook in die kamer moest zijn, werd erdoor gebiologeerd. Hij deed een beetje denken aan de helmen van de Duitsers. Dus boezemde hij angst in. Anderzijds, hij was van hun vader.

Naomi had goed gehoord wat Jules niet zo lang geleden had gezegd, namelijk dat moerasschildpadden behoefte hebben aan af en toe pootjebaaïen of zelfs een baantje zwemmen. Sinds die mededeling broedde ze dan ook op een mogelijkheid om de blijkbaar naar een zwembad hunkerende diertjes aan hun gerief te helpen.

Tsinegolde zei: 'Ach Naomi, haal even een schone theedoek, wil je? Op de middelste plank rechts, in onze slaapkamer, je weet wel.'

Naomi ging naar boven, vond een theedoek, sloot de kast, zag de helm en kreeg haar lumineuze idee. Ze mobiliseerde haar zusjes en gedrieën gingen ze aan de slag. Naomi en Hadas groeven een flinke kuil achter de zandbak, in het schildpaddenteritorium. Er waren maar twee schepjes.

'En ik dan? Wat moet ik dan doen?' vroeg Chaja.

'Jij moet op de uitkijk staan,' besliste Hadas. 'Jij moet zorgen dat niemand de tuin in komt en dat er geen schildpadden in de kuil vallen.'

De tweede opdracht was uitvoerbaar, maar over de eerste maakte Chaja zich zorgen. Achteraf bleek dat niet nodig te zijn

geweest, er kwam niemand. Nou ja, de poes van de achterburen verscheen op de muur en ging zich zitten wassen.

Naomi en Hadas slopen naar de kleine slaapkamer. Boven moest Hadas het krukje vasthouden (geen rugleuning, daarom stond het in de kleine slaapkamer). Naomi klom erop, maakte zich meester van de helm, overhandigde hem aan Hadas, stapte eraf. Alles volgens plan. Ook het met de buit afdalen naar de benedenverdieping en het ongezien de tuin inlopen verliep probleemloos. Chaja was jaloers, vanwege haar geringe aandeel in de operatie, maar ze werd grootmoedig bevorderd tot waterdraagster en mocht met het minuscule poppenhuisemmertje net zo lang heen en weer lopen naar de buitenkraan (negenentwintig keer) tot het zwembad vol genoeg was. Vonden Naomi en Hadas.

De moerasschildpadden verwaardigden zich niet uit zichzelf een duik te nemen. Dus deponeerde ongeduldige, of positiever: ondernemende Hadas Zacharias ten slotte zelf maar in het water. Hij kon éénmaal zijn pootjes *heen* en éénmaal zijn pootjes *weer* bewegen, was toen aan de overkant en klom onmiddellijk uit de helm om zich vervolgens, met wat voor zijn doen een reuzenvaart was, zo ver mogelijk van het water te spoeden.

Op dat moment riep mama: ‘Handen wassen en aan tafel.’ Het was 15 oktober.

Twee dagen lang gebeurde er niets bijzonders, althans niet binnenshuis. Maar buitenshuis werden door de Duitsers op 16 oktober 1942, als represaille voor sabotage, weer vijftien mensen gefusilleerd, deze keer geen joden, maar zomaar drie gijzelaars en twaalf verzetsstrijders. Ook mensen die nog een heel leven voor zich hadden. Die dat ongetwijfeld graag hadden willen leven. Vijftien mensen met ieder een naam: Dirk Bannink, Hendrik van Dam, Cornelis Endeveld, Wilhelmus Ewijk, Aalbert Gerritsen, Jan Haantjes, Pieter van Heijningen, Jacobus van den Kerkhoff, Jacobus Kors, Daniel van der Meulen, Evert Ooijevaar, Johannes Roebers, Jacobus van Veen, Lukas Vrind en Aalder Ymkers.

Op zaterdag 17 oktober ging bij de Idsinga's de telefoon.

'Brand op de Machineweg. Hevig. Uitslaand. Brandweerauto al onderweg.'

Of Tjalling zich onmiddellijk per fiets erheen wilde begeven om de blusactie te coördineren. In vol ornaat (lees: met helm), want de situatie was bepaald niet ongevaarlijk. Een grote boerderij stond op instorten.

Tjalling trok zijn brandweeruniform aan, en riep boven aan de trap: 'Tsinegolde! Weet jij waar de brandweerhelm is? Hij hangt niet op z'n plek.'

Ze riep terug: 'Hoe kan dat nou? Kijk je misschien met je lieve giraffenneus?'

'Heb ik nou ook al een giraffenneus? Een *hals*, tot daaraan toe. Maar nu ook al een neus!'

'Wacht, ik pak hem wel even voor je.' Tsinegolde kwam naar boven, zag de helm natuurlijk ook niet aan zijn spijker hangen, keek onder het bed, onder de kast, in de kast.

'Je bent lief, maar ik moet nodig weg. Dan maar zonder helm.'

Tsinegolde vond het niks, haar Tjalling met onbeschermd hoofd onder vallende brandende balken.

'Waar kan dat ding toch zijn. Als het nou om een knoop ging, of een knikker...'

Oom Pil zocht in de badkamer, boven op de kapstok, in Tjalling's kamer, Hans zocht onder alle andere bedden. Het leverde allemaal niks op.

Tjalling vertrok zonder helm. Verbazing en onbegrip bij de brandweerlieden. Gelukkig viel geen van de balken op zijn hoofd.

De zoekactie was de kinderen ontgaan. Hadas en Chaja waren in de tuin aan het hinkelen geweest. Ze hadden een heel originele hinkelbaan gemaakt, Hadas dan, en Chaja had haar aangemoedigd. Naomi had – hoe kon het anders – zitten lezen, ook in de tuin. Maar 's avonds aan tafel ging het natuurlijk uitgebreid over de brand en ook over de mysterieuze verdwijning van de helm. En ineens zweefde er een schuldgevoel boven de sperziebonen.

Tjalling was na de brand met zijn fiets via het achterpoort-

je thuisgekomen. Hij was een opmerkzaam mens. Hij had het zwembad gezien, maar hij had niets gezegd. Ook nu aan tafel zei hij er niets over. Wel vertelde hij aan Tsinegolde hoe een deel van de hooizolder vlak naast hem naar beneden was gekomen. ‘Rakelings langs mijn hoofd. Nou zeg! Ik heb echt geluk gehad.’

Zag Chaja dat nou goed? Net of papa een van zijn ogen een klein eindje dichtkneep.

Toen de grote mensen na het eten hun surrogaatkoffie dronken, slopen de kinderen naar de tuin, kieperden het zwembad leeg, ontdeden het van blaadjes, grasjes, steentjes en vogeluitwerpselen, veegden het nog wat na met de poetslap uit de schuur, die Hans voor zijn verfkwasten gebruikte, en toen het weer een helm was geworden, hingen ze hem terug aan zijn spijker.

De volgende dag, op een moment dat alle bewoners van het Rodenburghuis zich in de achterkamer bevonden, zei Tjalling terloops: ‘De brandweerhelm is terecht hoor. Ik was helemaal vergeten dat ik hem gewoon in de kast had gelegd.’

En alweer zag Chaja dat ene oog dichtgaan.

(Tsinegolde, schijnheilig): ‘Hé? Hoe kán dat nou? Daar heb ik toch ook gekeken!’

(Tjalling, nog schijnheiliger): ‘O ja-a? Nou, dan heb je zeker met je schildpaddenneus gekeken. Ik had er dan ook mijn sokken in gelegd. Handig, leek me. Een sokkenhelm.’

’s Avonds bij het onderstoppen, vertelde Tjalling een gloednieuw verhaal. Over een schildpadje dat wilde gaan zwemmen in zee. Maar de zee was zo groot. Hij werd bang. Hij ging voor de nacht een veilig plekje zoeken, zodat de boze boeman hem niet te pakken zou krijgen. Maar het strand was zo kaal. Hij liep en liep, en eindelijk zag hij in de verte groene sprietjes.

‘O wat fijn,’ zei hij blij. ‘Daar groeit helm. Daar kan ik me fijn verbergen.’

Naomi en Hadas zeiden niets. Alleen hun ogen kwamen boven de perrines uit. Chaja zat rechtop in bed. Ze zei: ‘Helm is toch net zoiets als gras? Kan een schildpad zich wel verstoppen tussen helm?’

‘Ja-a, want dit was geen gewoon helm, dit was sokkenhelm.’

Toen Tjalling eind november, na een succesvol bezoek aan de *Zentralstelle* in opmerkelijk opgewekte stemming voor de tijd van de eeuw naar de Van Breestraat fietste, om daar een brief af te geven die hij niet aan de PTT toevertrouwde, zag hij op de stoep aan de overkant Daan Gomez lopen, de vader van Tsinegolde's vroegere leerlingen, Heleen en Berthe. Tjalling zwaaide, maakte een fraaie bocht, remde en zette zijn linkervoet op de straatstenen. Hij groette hartelijk en vroeg hoe Daan en zijn familie het maakten. Kon hij misschien iets voor ze doen?

Natuurlijk had Daan problemen. Wie niet in deze tijd. En joden al helemaal. Hij had voor zichzelf en zijn gezin een van de vele fel begeerde stempels (*bis auf Weiteres*) op hun papieren weten te krijgen, maar hoeveel zekerheid gaf dat nou helemaal. Daan had er weinig vertrouwen in. Hij probeerde dan ook al een poos uitreispapieren te bemachtigen om met zijn vrouw Dora en dochter Berthe, en ook het gezinnetje van Heleen naar Zwitserland te kunnen ontkomen voordat in Nederland de ellende helemaal niet meer te overzien zou zijn. Daan Gomez was effectenhandelaar. 'In ruste sinds 1 november 1941, dank aan de bezetter,' zoals hij eufemistisch zei. De familie noemde hem hun eigen beursbengel, zoals de scheepsklok in de Amsterdamse beurs, en zoals naar die scheepsklok ook de kroeg tegenover de beurs, en ook het clubblad van de Beursclub. Daan de Beursbengel had niet slecht geboerd, maar zoals alle joden, had ook hij afgelopen maart alles wat hij aan financiële middelen bezat op de Lippmann-Rosenthalbank moeten zetten, en daar mocht hij nu niet meer dan 250 gulden per maand van opnemen voor de noodzakelijkste uitgaven. Op straffe van een enkele reis Mauthausen.

'Je hebt wel gehoord wat ze zeggen over Mauthausen?' zei hij tegen Tjalling. 'Wie daarheen wordt gestuurd, zie je nooit meer terug.'

Jawel. Tjalling had het gehoord. Zijn opgewekte stemming had alweer plaatsgemaakt voor de buitenshuis gebruikelijke sombere.

Nu had Daan via via gehoord van een mogelijkheid om tegen betaling van 4400 gulden per persoon aan uitreisvergunningen te komen. Dat was een aanzienlijk lager bedrag dan waar tot dan toe sprake van was geweest. Evengoed was het natuurlijk pure omkoperij van de Duitse politie, maar door vriend en vijand werd gedaan alsof het een volstrekt legale transactie was. Daan had er lak aan of het zuivere of onzuivere koffie was, als hij en zijn dierbaren het land maar uit konden. Het werd hem hier te link.

Trouwens, wat was er nog legaal in deze tijd.

‘Zouden jullie niet liever onderduiken? Is dat niet veiliger? Hebben jullie een adres?’ vroeg Tjalling.

Daan schudde van nee.

‘Zal ik eens proberen iets voor jullie te vinden?’

‘Dat is allemachtig aardig van je, Tjalling, maar wacht nog maar even. Aan ons eigen geld kan ik weliswaar niet komen, maar Dora heeft een neef in Zwitserland, *e chesjieves*, een prima kerel. Hij heeft zonder aarzelen toegezegd het benodigde bedrag voor ons opzij te zetten. En het is waarachtig geen kleinigheid, zes keer 4400 gulden.’ (In werkelijkheid bleek dat bedrag enorm veel hoger te liggen, officieel meer zoiets als 10.000 gulden per persoon, en in de praktijk tot nog viermaal zoveel.)

‘Zes keer?’ vroeg Tjalling.

‘Ja, Heleen en Dries hebben een zoontje. Een alleraardigst knulletje. Net twee geworden. Maar goed, die neef wacht nu op bericht van mij, op welke rekening hij het geld moet storten.’

Daarover was Daan op dat moment in onderhandeling met een zekere Erich Puttkammer.

‘Procuratiehouder bij de Rotterdamsche Bankvereniging is de man. Er is me verzekerd dat hij betrouwbaar is. De man is al in 1939 tot Nederlander genaturaliseerd. Hij schijnt connecties te hebben met IV B4.’

IV B4, de afdeling waar de *Zentralstelle* onder viel, en die zo gulzig aasde op waardeevaste buitenlandse deviezen.

‘Ik begrijp het,’ zei Tjalling. ‘Maar Daan, als je je bedenkt, of als het niet lukt met die Puttkammer, laat het dan weten. Ik neem aan dat jullie geen telefoon meer hebben? Ga het dan bij



de Dobrowitzen zeggen. Daar kom ik vaak. Dan zal ik zien wat ik kan doen.’

Thuis vertelde hij aan Tsinegolde van zijn ontmoeting met Daan Gomez. Tsinegolde op haar beurt, vertelde wat ze juist die middag van Ans had vernomen. De dochters van Ans en Her Mertens zaten ook op de Michiel de Ruyterschool, net als hun eigen meisjes. Ans had een uitzending van Radio Oranje beluisterd. Daarin was gewaarschuwd tegen het betalen voor uitreisvergunningen. Ze had het goed gehoord. Er was door de Duitsers een aanbod gedaan om vijfhonderd Nederlanders te laten gaan (mensen die anders op transport naar Polen zouden gaan, werd natuurlijk bedoeld) tegen betaling van vijf miljoen Zwitserse francs, op voorwaarde dat de Nederlandse regering garant stond voor de betaling van dat bedrag.

‘En verder,’ zei Tsinegolde, ‘heeft Ans tot haar ontzetting gehoord dat onze ministers in Engeland zeggen: “niet zwichten voor afpersing, laat ze maar gewoon lekker op transport gaan”. Wacht, ik heb het voor je opgeschreven:

*“De Nederlandse regering is met leedwezen...”* – toch prettig om te weten dat het ze leed doet – *“...is met leedwezen tot de overtuiging gekomen dat zij aan deze praktijken der Duitsers niet kan meewerken...”* Niet *kan*? Niet *wil*, zou ik zeggen. *“De enkeling die ontsnapt...”* Ook al zo misselijk. Alsof het om misdadigers gaat die uit een gevangenis ontsnappen. Waarom zeggen ze niet gewoon *die ontkomt* aan het op transport gesteld worden, en dus aan de grote kans dat hij het er niet levend afbrengt, *“...de enkeling die ontsnapt, weegt minder zwaar dan de miljoenen Nederlanders die daardoor langer onder Duitse druk zouden blijven.”* Hoe durven ze. Is het niet om te huilen?’

Tjalling knikte, maar het knikken was meer schudden vanwege zijn misprijzen.

‘Dus ze zeggen feitelijk tegen vijfhonderd mensen: ga nou braaf op transport, jammer dan voor jullie, maar ja, anders zitten die Duitsers zoveel langer op onze stoelen.’

Voor de familie Gomez liep het als volgt af: Ze behoorden tot de gelukkigen die inderdaad een uitreisvergunning bemachtigden. Niet voor 4400 gulden, niet voor 10.000, maar voor 35.000 gulden per persoon. De neef in Zwitserland die het zeer veel kleinere maar toch best grote bedrag zo genereus beschikbaar stelde, deed dat ook voor het astronomische bedrag van 210.000 gulden. Op weg naar het beloofde (Zwitser-)land werden ze bij de grens alle zes inclusief hun peperdure *Ausreise*-papieren uit de trein geplukt en alsnog op transport gesteld naar Theresienstadt.

Toen in 1945 de Russen het 'propagandakamp' kwamen bevrijden, waren er nog maar vier leden van de familie over, de vier jongste.

Het geheimhouden van de aanwezigheid van onderduikers werd langzamerhand een bijna onbeheersbaar probleem. Het was in de Rodenburghlaan een komen en gaan van steeds nieuwe mensen, van wie ieder de grootste zorgvuldigheid in acht moest nemen. Er waren veel vaker dan in het begin acute gevallen.

Mensen voor wie per onmiddellijk een oplossing moest worden gevonden. En iedereen moest geïnstrueerd worden. Er waren regels waar allen zich strikt aan moesten houden, zoals je niet te dicht bij het raam vertonen, zoals niet te hard hoesten, niezen, praten als er geen leden van het Idsinga-gezin thuis waren, zoals op de bovenverdieping op pantoffels of sokken lopen als er vreemden in huis waren.

Tjalling reed ontelbare keren op zijn massieve banden naar Amsterdam. Ook moest hij af en toe in Den Haag zijn. Dat kon in principe nog steeds per trein, want al, de NS zou pas in september 1944 staken. Als hij op stroomtocht ging, hulde Tjalling zich in de jas van Cees de Bruïne, en stapte zo autoritair mogelijk door de gangen van Huize Lydia. Hij kwam met steeds weer nieuwe verzinsels over mensen die 'per abuis' maar wel 'ten onrechte', zoals hij beleefd en met goed gespeeld begrip aan de Duitse autoriteiten voorlegde, als jood waren geregistreerd.

'Jazeker, ik heb de documenten hier in mijn tas. Ik kan mijn

verklaring onderbouwen. Het is ongetwijfeld niet uw bedoeling om een zo loepzuivere vertegenwoordiger van het arische ras op transport te stellen.' (Hij gebruikte meestal het eufemistische 'te werk stellen'.)

Maar naarmate de oorlog vorderde, en de situatie in hun thuisland penibeler werd, groeide het wantrouwen van de bezetters. Dat gold voor degenen die Tjalling daadwerkelijk om de tuin wist te leiden. Er waren er zoals gezegd ook, die al vanaf Tjallings eerste bezoek waarschijnlijk best doorhadden dat zijn argumenten rammelden. En ook waren er ongetwijfeld die zich in stilte afvroegen hoe het toch mogelijk was dat die man in zijn leren jas met steeds weer bewijzen aankwam, die zich afvroegen waar hij al die documenten opspoorde, maar die er wel voor oppasten hun verbazing hardop te uiten. Ze voelden er niets voor hun veilige baan in Nederland in de waagschaal te stellen met de kans naar het front te worden gestuurd. Ze waren maar al te blij als ze de rijzige innemende zelfbewuste man zagen verschijnen. Dat zelfbewuste van Tjalling was puur toneelspel, want onderhuids beefde hij altijd weer van angst dat het hem deze keer niet zou lukken, dat hij deze keer door de mand zou vallen en in zijn val velen zou meeslepen.

'Mooi zo,' dachten de bezetters. 'Weer een geval dat moet worden onderzocht. Zo worden we comfortabel in Nederland aan het werk gehouden.'

Natuurlijk waren er ook Duitsers die blij waren met weer een gered mens, omdat hun eigen geweten in opstand kwam tegen de zo geoliede uitroeiing van een heel volk door de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken.

Om zelf geen argwaan te wekken bij hun meerderen, verklaarden ze af en toe dat het argument van Van der Stad, of Van Dorp of hoe Tjalling zich ook bij de betreffende persoon had voorgesteld, onjuist was gebleken en dat de persoon om wie het ging wel degelijk een jood was, of, zoals de meesten zeiden, van het semitische ras.

'Ach,' zei dan de heer Tjerk van Dorp of Van der Stad schijnheilig, 'hoe heb ik me zo kunnen vergissen. Wat goed dat uw

mensen de gegevens zo secuur controleren.’ En in vliegende vaart trapte hij vervolgens naar het onderduikadres van de bewezen semiet, zijn leren jaspenden hoog opflappend, en waarschuwde dat er zeer binnenkort, misschien vandaag nog, huiszoeking te vrezen viel.

‘Zoek je spullen bij elkaar, niets laten slingeren wat erop kan wijzen dat je hier geweest bent. Ik kom zo met een tweede fiets en dan breng ik je naar elders.’

Dan haalde hij de fiets op van vriend Arie, die omdat hij huisarts was ook nog steeds niet was gevorderd, en racete terug naar de te verhuizen onderduiker. Normaal gesproken reden ze dan samen naar de Rodenburghlaan, waar de nieuwkomer een plekje kreeg totdat Tjalling een duurzamer onderduikadres had gevonden.

## 21

Tjalling morrelde met zijn sleutel aan het achterpoortje. Hij stond op het punt naar het gemeentehuis te fietsen en daar de auto van Deisselveen op te halen. Hadas kwam de keuken uit hollen.

‘Papa, papa,’ riep ze half fluisterend. ‘Heb je wel gedacht aan een cadeautje voor mama?’

Ai, Tsinegolde’s verjaardag morgen. Nee, niet aan gedacht.

‘Goed van je, Hadashkele. Komt in orde. Maar nu moet ik nodig weg.’

‘Zullen wij dan slingers maken? Ik heb het van juf Dekker geleerd. Voor de verjaardag van meneer Verbeek.’

‘Geweldig! Dan hangen we ze morgenvroeg samen op, voordat mama beneden is.’

Hoe kwam hij in vredesnaam vandaag nog aan een cadeau-tje? Trouwens, wat zou het kunnen zijn? Cadeautjes bedenken was niet zijn sterkste punt. Bovendien moest hij zo naar Bunnik. Naar een collega van Arie. Een verklaring ophalen over een ziekte waar mannen onvruchtbaar van werden. Heel bruikbaar voor een vervalsing die Arie en hij in hun hoofd hadden voor Emmy met haar ‘teveel’ aan joodse grootouders. Dat moest echt vandaag, want het kon alleen op een donderdag.

Hij ging met het bestelwagentje van de gemeente, waar Deisselveen normaliter gebruik van maakte. Deisselveen had tegen burgemeester Westendorf iets gemompeld over een verstuurde enkel en niet goed kunnen rijden...

‘...maar Idsinga is zo vriendelijk om voor mij de spullen op te halen voor dat vernielde wegdek.’

Zo’n soort verhaal. De burgemeester had geen argwaan gehad, en zo kwam het dat Tjalling prinsheerlijk richting Bunnik reed met de benodigde papieren op zak alsof hij bouwzichter was van de gemeente Nieuwer-Amstel, en ja, die materialen zou hij inderdaad op de terugweg ophalen.

Toen hij het dorp inreed, schoot hem te binnen dat hier ergens Lea Swaab en haar zoons ondergedoken moesten zitten. Bij

een broer van haar overleden man. Lea was een vroegere collega van Rosa II. Het adres was Tjalling vergeten, maar wel wist hij nog precies hoe hij rijden moest. Na de kerk rechts, bij een T-splitsing weer rechts... het huis met in de voordeur een raampje in de vorm van een hart.

Hij besloot erheen te gaan om te horen of alles naar wens ging. Het bleek vlak bij het huis te zijn waar hij de papieren moest ophalen.

Lea was blij Tjalling te zien, en ja ze waren allemaal nog veilig en gezond, haar zwager, diens vrouw, de beide kinderen en zijzelf. En ze waren vol vertrouwen dat niemand in de omgeving er erg in had dat ze hier waren. Het echtpaar was allerliefst voor de drie onderduikers. Dat was ook Tjallings indruk. Alleen maar reden tot dankbaarheid, en jazeker, iedereen was uiterst voorzichtig. Niets te klagen. Zeker niet nu ze hadden gehoord hoe het de weggevoerden verging.

‘O? Hebben jullie daar dan nieuws over? Heb je iets gehoord?’

‘Nou en of. Echt verschrikkelijk. Vertel jij maar, Tzwi, wat je weet.’

Tzwi van eenentwintig had afgelopen zomer geprobeerd naar Zwitserland te ontkomen. Op zijn tocht had hij vriendschap gesloten met een zekere Otto, die via via had gehoord dat de Duitsers waren begonnen joden met gas te doden.

‘Met gas?!’

‘Ja. Grote groepen mensen tegelijk. Otto had van de man gehoord dat in het zuiden van Polen een kamp was ingericht als een soort fabriek. Een fabriek waar ze – je kunt het je niet voorstellen – grote groepen mensen in een ruimte opsloten en dan doodden. Een fabriek die lijken produceerde dus. En dat doden ging met gas. Otto’s zegsman had begrepen dat het om blauwzuurgas ging, maar dat wist de man niet zeker, want iemand anders had gezegd dat het om een heel ander gas ging. De man had geprobeerd een ambassade van een van de geallieerde landen te bereiken, om te vertellen wat hij wist. Het probleem was dat niemand hem geloofde.’

Tzwi had het overigens niet voor elkaar gekregen om de grens

over te komen. In arren moede was hij ten slotte de hele weg naar Bunnik weer teruggelopen.

‘Wat denk jij, Tjalling? Van dat doden met gas?’ vroeg Lea.

‘Afschuwelijk. Ongelofelijk. Maar weet je, ik denk dat het verstandiger is om het maar wel te geloven. Blijf vooral uiterst voorzichtig. Niet nonchalant worden.’

Lea’s schoonzuster liet Tjalling uit. Hij zou net de deur uitgaan, toen Lea gesmoord vanuit de kamer zijn naam riep.

‘Wacht nog even! Ik heb iets voor Tsinegolde! Kun je het meenemen?’

Het was een beeldschone antieke muziekstandaard, een *pupitre* in de terminologie van de Idsinga’s. Haar zwager, die zeer verdienstelijk fluit speelde, had hem indertijd van Lea geleend, al voor de oorlog, maar echt geschikt was hij niet voor hem. Te laag.

‘Kijk maar,’ zei Lea. ‘Ik heb steeds gedacht: dat is iets voor Rosa’s zusje.’

‘O Lea. Wat schitterend! Maar dat ding is toch veel te kostbaar! Dat kan ik toch niet zomaar aannemen?’

‘Om te beginnen hoeft jij hem niet aan te nemen. Hij is voor Tsinegolde. En verder heb jij zoveel voor ons gedaan, toen we een onderduikadres zochten. Alleen maar fijn om iets terug te kunnen doen. Accepteer hem nou maar.’

Toen Tjalling tegen de avond zijn fiets over het tuinpaadje naar de schuur reed, kwam Hadas net als ’s morgens de keuken uithollen.

‘Niet zo wild. Pas toch op!’ riep Tsinegolde haar na. ‘Nu is het gas alweer uitgewaaid.’

Hadas rende door, riep over haar schouder ‘pardon’, en vroeg aan Tjalling of hij iets moois had gekocht voor mama.

‘Niet gekocht, maar ge... gevonden. Kijk maar achter de jasmijn bij het poortje. We moeten hem nog inpakken en dan zetten we hem zolang in de schuur, zodat mama hem niet ziet.’

‘Joepie!’ gilte Hadas toen ze de mooie muziekstandaard ontdekte.

Tsinegolde deed de deur net ver genoeg open om er haar hoofd door te steken en riep: 'Is er wat? Hadas?'

'Ja, joepie joepie joepie. Ik ben zo blij dat papa thuis is.'

Tjalling en Hadas wisselden grote door Tsinegolde ongeziene knipogen uit.

Tsinegolde, alweer achter de pannen, lachte vertederd.

De slingers en de pupitre waren een succes geweest. Tjalling had besloten de verjaardag niet te bederven met het gruwelijke nieuws van Tzwi. Hij deed erg zijn best er niet in te geloven, maar dat lukte niet.

Terwijl hij zijn zorgvuldige oorlog voerde of beter, zijn zorgvuldige verzet pleegde vanuit het nieuwbouwwijkje van Nieuwer-Amstel, opereerde Stalin vanuit het immense Rusland met zijn in het afgelopen jaar in allerijl gebouwde vijftiengduizend tanks en met raketgeschut (een wapen dat de Duitsers niet kenden), en niet te vergeten met de ervaringen van Rusland uit de Napoleontische tijd. De Russen kwamen over de Wolga vanaf de oostkant, ze kwamen vanuit het zuiden, en ze kwamen vanuit het noorden van Stalingrad. De aanvallen waren totaal onverwacht voor de Duitsers, en Rusland zegevierde. Het gevolg was dat op 23 november 1942 Stalingrad, inclusief het complete Duitse zesde leger, te weten tweeëntwintig divisies, was omsingeld. De man van wie Tsinegolde de naam weigerde uit te spreken, die twee weken tevoren nog zo had staan opscheppen over het afsnijden van de Wolga door zijn manschappen en die had gedeclareerd dat heel Duitsland vol slingers zou worden gehangen, verbood zijn leger nu koppig door de Russische linies heen te breken, terwijl het in dat stadium misschien nog wel mogelijk was geweest. Er volgden nog allerlei militaire bewegingen van de as-mogendheden om het ingesloten Duitse leger te hulp te komen, maar het mocht ze niet baten. De man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken had zich zo verheugd op het slagen van het offensief in het oosten, maar het werd een faliekante mislukking. Een strategische en zeker ook een psychologische nederlaag van betekenis.



Voor de geallieerden, en de door de bezetter onderdrukten, geplaagden, gepijnigden en vernederden betekende het een begin van vertrouwen in de toekomst.

In Nederland werd een paar dagen later ook een succes geboekt. De Philipsfabrieken werden door de Engelsen, volgens een zorgvuldig door enkele employés van het bedrijf bedacht en aan de Engelsen doorgegeven plan, gebombardeerd. Vanzelfsprekend was het de bedoeling om het aantal slachtoffers te beperken, en dus was voor het bombardement een zondag uitgekozen. Het resultaat van de actie was dat de Duitsers daarna niet meer konden rekenen op de toelevering van bijna een derde van alle radiobuizen die ze bij hun oorlogshandelingen verbruikten. Best een aanzienlijk percentage. We kunnen overigens voor zeker aannemen dat de nabestaanden van de honderdvijftig mensen die ondanks de keuze van de dag bij het bombardement omkwamen en de vele gewonden, niet louter in termen van *succes* over deze actie dachten.

Diet, de jongste zuster van Tjalling, woonde op kamers in Utrecht. Ze had een baan bij het Groene Kruis, en kon zich heus wel een eigen appartement of zelfs een complete woning veroorloven, maar ze gaf er de voorkeur aan in weinig luxe te leven zodat ze iedere maand geld overhield om aan noodlijdender medemensen en goede doelen te geven. In het huis aan de Oude Gracht, waar zij de eerste verdieping bewoonde, waren ook enkele studenten gehuisvest. De bewoners hadden natuurlijk af en toe contact met elkaar, al was het alleen al doordat de trap zo smal was dat je er maar beter één voor één gebruik van kon maken. Er werd dus om de haverklap door deze of gene boven- of onderaan op een van de anderen even gewacht.

Polleke, het meisje van twee-hoog achter en Carla van de begane grond aan de straatkant waren vriendinnen. Ze studeerden allebei sociale geografie.

Diet had een keer gezien hoe Polleke met een peuter voor zich uit, een jochie van misschien drie jaar, de trap naar haar kamer opliep, en ze had toen aangenomen dat het een broertje of neefje was dat bij zus of tante op bezoek kwam, of misschien een middagje moest worden ‘opgepast’.

Korte tijd later gebeurde hetzelfde, maar met een klein meisje. Diet dacht alleen maar: leuk, die Polleke. Wat een gezellige zus of tante.

Enige tijd later zag ze Carla en Polleke samen in de Prins Hendrikstraat. Ze kwamen daar uit de deur van *Kindjeshaven*, dat was een kinderdagopvang, waar een zekere Trui de scepter zwaaide. Diet had deze Trui van Lier weleens ontmoet. Truitje was een tijdlang praeses geweest van de uvsv, de vrouwelijke studentenvereniging in Utrecht, waarvan ook Diet ooit lid was geweest.

Beide meisjes hadden een kind aan de hand. Beslist andere kinderen dan degenen die Diet thuis aan de Oude Gracht had gezien.

En nog weer een week later botste Diet toen ze het huis uit

wilde, bijna tegen Carla op, die juist probeerde naar binnen te gaan. Carla had aan haar linkerhand nog weer een ander schattig meisje, van zo'n beetje dezelfde leeftijd als de kinderen die Diet eerder met Polleke had gezien, en de zoom van haar jas werd stevig omklemd door het knuistje van een ongeveer even oud wezentje. Allebei de kleintjes zagen er behuild uit en hadden grote schrikogen. Carla had kennelijk vergeefs geprobeerd met haar rechterhand zowel de sleutel om te draaien als de deurenknop omhoog te duwen. Het was bekend bij alle bewoners van het pand dat je anders het slot niet open kreeg. In plaats van dat ze blij keek, wat je toch zou verwachten nu Diet haar toevallig zowel letterlijk als figuurlijk tegemoet kwam, zag Diet duidelijk ook schrik op het gezicht van haar huisgenote. Ze had op haar tong om te zeggen: 'Wat hebben jullie hier in huis allemaal een schattige kleine gasten,' maar net als haar broer was ze vlug van begrip, ze knikte Carla en de kinderen bemoedigend toe, liet het drietal binnen, draaide zich nog even om en zei zacht: 'Als ik kan helpen, zeg je het maar, hoor. Ik moet nu even een boodschap doen, maar ik ben zo weer terug.' Ze wachtte niet op een reactie.

Toen ze een half uur later weer thuis was, en nog maar net thee voor zichzelf had gemaakt, werd er zacht op haar deur geklopt. Het was Polleke.

'Kom erin. Wil je thee?'

Polleke schudde van nee. 'Ik wilde alleen maar even iets vragen. Mag dat?'

'Maar natuurlijk.'

'Het is vanwege de kinderen.'

'De bange schatjes die Carla daarstraks meebracht?'

Polleke hikkelde verschrikkelijk. Het was duidelijk dat ze onzeker was. Hoe goed kende ze deze mooie rijzige mevrouw Idsinga als het erop aankwam. Ze was altijd reuze vriendelijk, maar was ze echt te vertrouwen?

Diet volgde Polleke's gedachtegang ook zonder woorden.

'Jullie hebben een probleem, hè? En nu vraag je je af of je me kunt vertrouwen? Dat kan ik me voorstellen, en dat is ook heel

verstandig van je. Hoe kan ik je laten begrijpen dat je dat inderdaad kunt doen?’

Polleke keek ongelukkig en haalde haar schouders op.

‘Weet je wat,’ zei Diet vriendelijk. ‘Laat me eens proberen of *ik* kan zeggen wat *jij* eigenlijk wilt zeggen. Is het misschien zo? De kinderen die Carla hier heeft gebracht kunnen hier niet blijven. Ze moeten ergens anders naartoe, en jullie weten niet waarheen. En je vraagt je af of ik misschien een plek weet. Is het dat misschien?’

Polleke lachte nu flauwtjes. ‘Het is tot nu toe altijd heel goed gegaan, maar deze twee zijn zo onverwacht gekomen. We hebben zo gauw geen adres. Niet voor vannacht. Misschien morgenmiddag wel.’ Haar ogen werden nat. De tranen bleven nog maar net op hun plaats.

‘Hm,’ zei Diet. ‘Laat me even denken. Ik zou iemand moeten opbellen. Ellendig dat we geen telefoon meer hebben.’

‘Ik weet wel een telefoon, maar dan zou ik zelf moeten gaan opbellen, want ik mag niet, nou ja, ik kan niet zeggen waar die is.’

Diet knikte bedachtzaam. ‘Goed. Ga jij dan maar opbellen. Ik geef je een nummer. Als de telefoon wordt opgenomen, moet je het volgende zeggen: *Ik bel namens Diet. Ik studeer in Utrecht en woon bij haar in huis. Diet vraagt of ze jullie iets mag komen brengen. Twee schattige hondjes.*’ Er verscheen weer een voorzichtig lachje op Polleke’s gezicht. ‘*Kunnen die vannacht bij jullie blijven? Waarschijnlijk kunnen ze morgen bij een ander baasje terecht.*’

Bij de Idsinga’s ging de telefoon. Tjalling was net thuis. Hij had zijn jas nog aan. Hij nam op.

‘Met Idsinga.’

Een onbekende meisjesstem.

Polleke zei haar lesje op. De precieze woorden die Diet had voorgezegd: ‘Ik bel namens Diet. Ik studeer in Utrecht en woon bij haar in huis. Diet vraagt of ze jullie iets mag komen brengen. Twee schattige hondjes. Kunnen die vannacht bij u blijven? Waarschijnlijk kunnen ze morgen bij een ander baasje terecht.’

Even was Tjalling stil. Maar lang duurde dat niet.

‘Is dat haar boodschap?’ vroeg Tjalling.

‘Ja, precies dat,’ zei Polleke zacht. ‘Nou ja, zij zei niet *bij u*, maar *bij jullie*.’

Dat klonk betrouwbaar. Toch wilde hij meer zekerheid.

‘Wat studeert Diet?’ vroeg hij.

‘Hè?’ zei Polleke. ‘Ik dacht dat ze al lang afgestudeerd was. Rechten heeft ze gedaan, dacht ik.’

‘Goed,’ zei Tjalling. ‘Zeg maar tegen Diet dat ze kan komen met de hondjes. Er zal een mand voor ze klaarstaan.’

Een paar uur later, nog maar net voor spertijd, kwam Diet met de kinderen in de Rodenburghlaan aan. Jaapje en Marieke noemde ze ze. Chaja mocht bij haar ouders in bed, zodat Jaapje in het hare kon. En Marieke werd bij Naomi in haar grote-mensenbed gelegd. Voor Diet, die niet meer op tijd terug in Utrecht kon zijn, werd de divan beneden in de muziekkamer in orde gemaakt. Het was behelpen, en de studentes Polleke en Carla hadden niet de volgende dag, maar pas een week later een nieuw adres, ergens in Friesland. Diet kwam de twee hondjes weer ophalen. De Idsinga’s en de onderduikers, iedereen had er alles aan gedaan om het de kinderen zo aangenaam mogelijk te maken, maar Marieke en Jaapje hadden de meeste tijd heel stil onder de tafel gezeten, ze hadden veel gehuild, ze waren van ieder onverwacht geluid geschrokken, ze waren ’s nachts gillend wakker geworden, ze hadden bijna niets willen eten, ze hadden zich voortdurend aan elkaar vastgeklampt, en Marieke ook aan Biquette, het mooie Steiff-hertje van Chaja, en Jaapje ook aan Jantje Rouletta, een giraf op wieltjes van Hadas. Het werd een te groot probleem om ze van de twee speelgoeddieren afscheid te laten nemen, maar ook een bijna even groot probleem om Hadas en Chaja te overreden er afstand van te doen. Dat laatste gebeurde uiteindelijk wel, met het gevolg dat na het vertrek van Diet en de kinderen, er nog steeds werd gehuild in de Rodenburghlaan. Maar er volgden uitvoerige gesprekken over samen delen, en over iets voor een ander over hebben. Voor het verdere leven van de jongste Idsinga’s was het een belangrijke gebeurte-

nis, waar ze nog vaak aan terugdachten als er eens een offer van ze werd gevraagd. Polleke stond onder de klok van het station van Utrecht klaar om de twee kinderen en de twee speelgoedbeesten van Diet over te nemen en met ze door te reizen naar Leeuwarden, en vandaar naar een rechtschapen boerenfamilie niet ver van de Lauwerszee.

Sinds begin april voerde *Generalkommissar* Fritz Schmidt de scepter over een van de vier commissariaten die toezicht moesten houden op de verrichtingen van de Nederlandse secretarissen-generaal. Onder de zijne viel een hele waslijst van afdelingen. Een ervan was de *Abteilung niederländischer Arbeitsdienst*. Naarmate er Duitsers sneuvelde op de vele slagvelden van de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken, moest er voor nieuwe aanvoer worden gezorgd. Eerst werden daarvoor genomen degenen die in het burgerleven het best konden worden gemist, als laatsten waren het de arbeiders uit fabrieken waar wapens werden gemaakt. Maar die fabrieken moesten per se draaiende worden gehouden. Geen probleem. Immers, in de bezette gebieden waren nog werkkrachten genoeg. Voor vervangers uit Nederland nu moest deze *Abteilung niederländischer Arbeitsdienst* zorgen.

*Generalkommissar* Fritz Schmidt had in feite twee meerderen, een zekere Sauckel in Duitsland en Seyss-Inquart in Nederland. Deze twee heren hadden tegengestelde verlangens. Sauckel stond erop zo snel mogelijk veel arbeidskrachten naar Duitsland gestuurd te krijgen, niet goedschiks dan maar kwaadschiks. Seyss-Inquart daarentegen vond het verstandiger het Nederlandse volk met fluwelen handschoenen in het Derde Rijk in te kapselen, en dus vooral niet met grof geweld. Kortom, Schmidt zat in een lastig parket.

De precieze opdracht aan Schmidt was: zorg nog deze maand voor vijftientigduizend werkkrachten. Waar haalde hij op zo korte termijn zoveel sterke jonge mannen vandaan? Aanvankelijk ging hij volgens de methode-Sauckel te werk.

Door een ondergeschikte van de afdeling, een zekere Apitz, werd een snelle berekening gemaakt: zoveel mensen uit het be-

drijfsleven, zoveel man overheidspersoneel, zoveel..., het kwam er na enig gereken en geschuif met getallen op neer dat er ook zes- tot achtduizend studenten zouden worden opgeroepen. Apitz gaf, in navolging van zijn grote voorbeeld in Duitsland, zijn rekensommetje door aan een nog weer lagere in rang, een zekere Schwarz. En Schwarz gaf de boodschap door aan secretaris-generaal Van Dam: 'Zorg voor 31 december voor zes- tot achtduizend studenten, opdat Duitsland met meer succes op al zijn fronten oorlog kan blijven voeren.'

Zes- tot achtduizend, dat kwam neer op ongeveer de helft van alle studenten aan de negen Nederlandse universiteiten en hogescholen. Van Dam onderhandelde een beetje, sleepte er een paar verzachtende toezeggingen uit zodat hij zichzelf een goede vaderlander kon vinden en zijn nachtrust er niet onder te lijden had. Daarvoor moest hij wel nog verdringen wat hem intussen bekend was over toezeggingen van Duitsers.

Op 9 december ontbood hij de rectores magnifici (de Raad van Negen) en het is verhelderend om te weten hoe de diverse heren (er waren geen dames bij) reageerden op Van Dams verlangen hem de nodige namen en adressen te bezorgen. Het verlangen was feitelijk een eis, want het ging vergezeld van het dreigement dat als er geen zes- tot achtduizend namen werden ingeleverd, *alle* studenten naar Duitsland zouden worden gestuurd.

Hier volgen enkele reacties:

Van Vuuren (Utrecht, waarschijnlijk niet echt overtuigd anti-Duits) protesteerde: 'Er zal grote onrust ontstaan.'

Dorgelo (Delft): 'Ik kan geen enkele toezegging doen.'

Deelman (Amsterdam): 'Ik hoop dat het Van Dam lukt de maatregel opgeheven te krijgen.'

Nauta (Amsterdam VU): 'Ik kan geen enkele toezegging doen. Ik moet het met mijn Senaat bespreken.'

Van der Woude (Leiden) uitte een krachtig woord van protest. Hij kon sowieso geen studenten 'leveren', want de Leidse universiteit was door de bezetter in een eerder stadium al gesloten, maar, zei hij: 'Als de maatregel gehandhaafd blijft, leg ik mijn functie neer.'

De Burlet (Groningen, overtuigd pro-Duits) stond pal achter het plan: ‘De houding van de studenten is allerellendigst. Ik ben van mening dat ze in Duitsland veel kunnen leren. Om te beginnen *discipline*.’

Op zaterdag 12 december kreeg Van Dam een brief van het bestuur van de Universiteit van Amsterdam, waarin de heren protesteerden (er was één onthouding) tegen de plannen tot tewerkstelling van studenten.

Nog diezelfde zaterdag ging er een telegram van Van Dam naar alle negen rectores magnifici: *Doe me ten spoedigste lijsten toekomen met de namen en adressen van de studenten*.

En toen – in de nacht van zaterdag op zondag – staken vijf studenten de studentencartotheek in het hoofdgebouw van de Universiteit van Utrecht in brand. Moedige jonge mensen waren het die behoorden tot de in die tijd naamloze groep studenten die joodse kinderen, zoals ook Jaapje en Marieke, voor het merendeel afkomstig uit de crèche van Henriëtte Pimentel tegenover de Hollandsche Schouwburg, aan onderduikadressen hielpen. Het was de groep waartoe ook Carla en Polleke van de Oude Gracht en Trui van Lier van *Kindjeshaven* behoorden. Na de oorlog zou de groep worden aangeduid als *Studenten Kinderopvang*.

De hoofdgebouwen van de andere universiteiten werden onmiddellijk onder permanente politiebewaking gesteld, en in de universitaire wereld braken stakingen uit. *Generalkommissar* Schmidt zat met de gebakken peren, maar hij zei er niks over tegen Seyss-Inquart. Hij keek wel uit. Hij trok definitief het besluit in om studenten naar Duitsland te sturen.

Maar om nou te zeggen, tsjonge jonge wat was dat studentenverzet indrukwekkend, nee. De goeden en uitzonderlijk goeden niet te na gesproken. Na de oorlog streken de studentencorpora met de eer, maar die goeden en uitzonderlijk goeden waren daar voor het merendeel nou juist geen lid van geweest. Van hen waren de meesten lid van studiegroepen en dergelijke, of ze waren, zoals ze zich noemden, nihilisten. Van Vuuren, de Utrechtse rector magnificus, die op 12 december nog zo stoer had gezegd dat



hij niet zou meewerken aan het sturen van lijsten met namen van studenten, spande zich al heel snel na de moedige verzetsdaad van de kinderopvang-groep enorm in om een nieuwe cartotheek op te zetten. Meer dan de helft van de studenten vulde doodleuk de gevraagde gegevens opnieuw in op de uitgereikte formulieren.

*Een miserabele geste tegenover de moedige collega-studenten die het kaartstelsel in brand hadden gestoken*, aldus later de geschiedschrijver Loe de Jong.

Een paar dagen later, op 17 december, hoorden Arie de Froe en vele anderen via Radio Oranje een gemeenschappelijke verklaring van de regeringen van Engeland, de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie, en nog zeven bondgenoten, waaronder Nederland. Dit was de boodschap:

*In Polen, dat de Duitsers tot hun voornaamste abattoir hebben gemaakt, worden de joden, met uitzondering van enkele voor de oorlogsindustrie noodzakelijke, geschoolde arbeiders, systematisch weggevoerd uit de getto's die de Duitse indringers hebben ingesteld. Van hen die weggevoerd werden, wordt later taal noch teken vernomen. De krachtigen onder hen worden langzaam doodgewerkt in arbeidskampen. De zwakken laat men sterven van koude of honger, of zij worden bewust door massa-executies afgeslacht. Het aantal slachtoffers wordt geschat op vele honderdduizenden.*

Van gaskamers werd in dit bericht niet gerept. Maar Tjalling, die het van Arie hoorde en die zich nog woordelijk het relaas van Tzwi Swaab herinnerde, dacht er het zijne van.

Paus Pius XII wist al sinds de zomer van 1942 dat de joden uit geheel Europa *en masse* werden vermoord, en deed er niets aan. Pas in december, in zijn kerstboodschap, refereerde hij eraan. Het was niet meer dan een melding: *Zoiets als: honderdduizenden personen zijn, zonder enige schuld hunnerzijds, vanwege het enkele feit van hun nationaliteit of ras, ter dood gebracht of zijn slachtoffer geworden van een voortschrijdende uitroeiing.*

Hij sprak er geen schande van, hij bekritiseerde het niet, hij veroordeelde het niet.

Ongeveer op dezelfde manier had Wilhelmina op 17 oktober gesproken. Wel had zij nog de term *smart* in haar toespraak verwerkt. En niet te vergeten het allermildste woord voor kritiek dat in onze taal te vinden is: *verontwaardiging*.

Volgens latere geschiedschrijvers is het feit dat bijna iedereen deze berichten uit Duitsland en Polen naast zich neerlegde, dat men ze domweg niet geloofde, misschien te verklaren doordat ze te gruwelijk waren. Te gruwelijk om serieus te nemen.

De verjaardagen van Hadas en Chaja vielen twee weken na elkaar en ze werden daarom altijd met één gezamenlijk partijtje voor hun beider vriendinnen en een enkel vriendje, zoals in elk geval Jules, gevierd. Dubbelfeesten dus. Het waren dan ook partijtjes om u tegen te zeggen. Ook in het jaar 1943. Er werd in de tijd dat de Idsinga-kinderen op de lagere school zaten natuurlijk niet naar bioscopen of pretparken gegaan. Het waren meest partijtjes die bij de jarigen thuis plaatsvonden.

Tjalling en Tsinogolde hadden eendrachtig, deze keer met hulp van de onderduikers, de middag voorbereid. Het streven was natuurlijk dat alle deelnemers een paar fijne uurtjes zouden hebben. Op de dag zelf gaven ze leiding aan het tot in detail geplande programma met wedstrijdes, waarbij onopvallend in de gaten werd gehouden of ieder kind een keer als winnaar uit de arena kwam, en dat iedereen dus aan het eind van het feest met een prijsje naar huis ging. Toen Tsinogolde zag dat een van de kinderen nu juist zo dolgraag zo'n dik potlood had willen winnen – aan de ene kant blauw en aan de andere kant rood – maar dat dat begeerde voorwerp haar neus voorbij ging, nam ze onopvallend uit de muziekkast een extra exemplaar dat ze gauw tussen de nog beschikbare prijsjes smokkelde.

Toen het gezelschap aan een pauze toe was, vermaakte Tjalling het met goocheltrucs die oom Pil hem de vorige avond had geleerd.

Hans Triplex en Mauk, dat was de oudste van mevrouw Gertsen, ook een van de onderduikers, hingen de slingers op die de kinderen al dagen tevoren hadden gemaakt. Toen de feestgangers binnen waren, hielden alle onderduikers zich de hele lange middag muisstil op de bovenverdieping. Natuurlijk werden ze 's avonds tijdens de maaltijd opgewonden deelgenoot gemaakt van de vele hoogtepunten.

Er was zelfgemaakte appeltaart, zowel voor de jeugdige gasten als 's avonds voor de onderduikers, en toen een van de genodigden per ongeluk haar taart van het bordje liet glijden, was er een nieuw stuk en een geruststellend: 'Even opvegen. Zo. Alweer klaar.' Het hoogste hoogtepunt was de verkleedkierenkist en een voorbereid toneelstuk met voor iedereen een rol.

Nog wel een week na het partijtje gingen de gesprekken op het schoolplein erover. ‘Ik mocht op de rug van de draak zitten. En de draak dat was meneer Idsinga!’ ‘En mevrouw Idsinga was Roswita, een jonkvrouw met een punthoed op. Ze stond op de keukentrap en keek uit haar torenraam of ik er al aankwam, want ik mocht de prins zijn.’

Ondanks de goed doordachte voorbereidingen was er tijdens dat partijtje van 1943 een wanklank. Hij werd geuit bij het stoelendansen. De ronde tafel was in de muziekkamer gezet, Tsinegolde speelde melodietjes op de viool en liep al strijkend en zingend als een *Steh-* of *Wandergeigerin* in grote cirkels rond twee rijen met de ruggen tegen elkaar staande stoelen. De kinderen liepen in een iets kleinere kring om de stoelen heen, en als de muziek stopte – dat gebeurde heel abrupt – moest ieder kind snel een stoel zoeken. De essentie van stoelendans is dat er altijd één stoel te weinig is. Wie geen zitplaats weet te bemachtigen, moet de kring verlaten. Tjalling zette na iedere ronde een stoel weg. Toen er nog twee stoelen en drie kinderen over waren, Ria, Hadas en Jules, en Ria bij de volgende stop de pechvogel was, zei ze zuur: ‘Moeder zegt altijd: Als je opstaat moet je goed uitkijken. Voor je het weet wordt je stoel ingepikt door een jood.’

Het werd doodstil. De meesten hadden helemaal niet begrepen wat hun klasgenootje had gezegd, alleen het klonk als niet in orde. Ze waren stil omdat de anderen stil waren. Zowel Tjalling als Tsinegolde hadden sterk de indruk dat Ria zelf ook niet precies wist wat ze bedoelde, en beiden aarzelden of ze zouden reageren, of juist niet.

De stilte leek wel een minuut te duren. Hij werd verbroken door Jules, het jongetje dat zelden zijn mening liet horen, maar van wie, als hij het deed, het altijd raak was. Hij ging pal voor Ria staan en zei zacht maar zelfverzekerd: ‘Zo. Zegt je moeder dat. Zondag zei onze dominee dat we liever burgerlijk ongehoorzaam moeten zijn, dan dat we net als de Duitsers en de NSB’ers joden vernederen. Want dat hoort tegen ons geweten te zijn. En wie tegen zijn geweten in gaat, is zondig. Zeg dus maar tegen je moeder dat ze zondig is.’

Tsinegolde en Tjalling waren perplex. Tjalling bracht het op om Ria over haar hoofd te strijken en te zeggen: 'Je moeder heeft vast iets anders bedoeld.'

Tsinegolde bedacht voordat ze naar de keuken vluchtte nog net op tijd om haar viool veilig in de muziekkamer te leggen, en ging zich toen met de taart bezighouden. De stoelendanswedstrijd bleef onbeslist.

Naomi zei tussen twee happen taart: 'Wie heeft er nou gewonnen?'

Hadas zei: 'Jules.'

En Tjalling zei: 'En Hadas en Ria mogen na Jules een prijs uitzoeken, want er zijn geen wedstrijden meer. Na de taart gaan we ons toneelstuk instuderen, en dus ga ik jullie nu vertellen wat we gaan opvoeren. Kent iemand van jullie het gedicht dat als een nachtkaaars uitgaat? Van al die mensen in een koets, een diligence, toen het zo warm was?'

Toen Tsinegolde zich die avond tegen Tjalling aanvlijde, zei hij: 'Hoe vond je! Die opmerking van Ria.'

'Ach,' zei Tsinegolde, 'we weten toch al lang hoe de mensen denken?' En toen gniffelde ze: 'Ik heb toch zo genoten van Jules. Wat kan die jongen de dingen mooi onder woorden brengen. Zo sierlijk. Zo muzikaal. Net David met zijn harp.'

En even later: 'Ik was trouwens ook trots op Hadas.'

Tjalling sliep al zowat. Hij bromde: 'Hmm,' en dat betekende beslist: 'Dat geldt precies zo voor mij.'

Nog even later zei Tsinegolde: 'Weet je waarom de meisjes van Zjoeganov niet op het partijtje waren? Hun zusje was leerling-verpleegster in *Het Apeldoornsche Bosch*, je weet wel, waar ook Mischa een poos opgenomen is geweest. Ik hoorde van Karel dat Aus der Fünten die hele inrichting, meer dan duizend patiënten waren er, heeft weggevoerd.'

Aan Tjallings ademhaling hoorde ze dat hij nu echt sliep. Hij was zo vrolijk geweest de hele dag. Het partijtje was zo goed geslaagd. Het ongelukkige incident met Ria had daar niet aan afgedaan. Al die blije kinderen. En wat Karel had verteld was zo gruwelijk, zo onzegbaar. Het was maar beter, besloot Tsinegolde,

om Tjallings prettige gevoel over vandaag niet te bederven. Eindelijk was er weer een dag geweest dat hij niet aan zijn zorgen had gedacht.

Karels broer woonde in Apeldoorn, vlak bij het station. Een paar weken geleden had hij gezien hoe de bewoners van *Het Apeldoornsche Bosch* in veewagens waren geladen. ‘Gesmeten,’ had Karels broer gezegd. Al die honderden en honderden patiënten, volwassenen en kinderen, en ook alle verzorgers en verplegers waren met geweld, velen bibberend van kou in alleen maar een nachthemdje, sommigen zelfs bloot, in veewagens gepropt. Hij had ze horen schreeuwen in de gesloten raamloze wagons. En Karels broer had gehoord dat ze rechtstreeks naar het Oosten zouden worden vervoerd. Naar Polen, vermoedde hij. Geen tussenstop in Westerbork. Rechtstreeks naar Polen. Tsinegolde dacht niet meer aan de vrolijke, blije kinderen van vanmiddag. Ze dacht aan de vele angstig schreeuwenden in de veewagens. Wat was er van hen geworden? Zo machteloos voelde ze zich. Ze viel huilend in slaap.

Diet belde op: ‘Denken jullie eraan, als je nog briefjes van duizend of van vijfhonderd in huis hebt, om die weg te brengen? Dat kan nog maar tot 31 maart. Daarna krijg je er geen cent meer voor.’

Tjalling zei: ‘Ha zusje, fijn om je stem te horen. Gaat het wel goed met je?’

‘Jawel, met mij wel. Maar... nou ja... een van m’n huisgenootjes is vorige week opgepakt. Een student. Zo’n fijne meid. Ik weet niet wat er van haar is geworden. We maken ons hier grote zorgen. Haar vriendin vermoedt dat ze in Westerbork zit.’

‘Zou ik iets voor haar kunnen doen?’ vroeg Tjalling zich af.

‘Welnee, man, ik weet wel zeker dat jij al genoeg aan je hoofd hebt. Er zijn hier trouwens mensen die iets proberen. Denk jij nou maar aan die bankbiljetten.’

‘Bankbiljetten? Van vijfhonderd gulden? Grapje. Zulk groot geld hebben we heus niet in huis. Trouwens, misschien ook wel niet meer op de bank,’ lachte hij zijn eigen zorgen weg.

Het was even stil aan Diets kant van de lijn. ‘Zitten jullie zo krap?’

‘Valt wel mee. Gisteren kregen we nota bene via via een pakje uit Amerika. Van een vriendin van Tsinegolde. Er zat een groot blik koffie in en twee potten pindakaas! We kunnen dus weer even vooruit. Nee echt, maak je maar geen zorgen. En... als je denkt dat ik toch iets kan doen voor die student...’

Het was inderdaad een verrassing geweest. Hoewel, in eerste instantie niet voor iedereen. ’s Morgens bij het wekken had Tsinegolde het verteld. Nou ja, ze had het vanwege Chaja wijselijk in het Frans gezegd: ‘*La tante Charlotte nous a envoyé du beurre de cacahouette!* Verrukkelijk. Jullie krijgen er zo een boterham mee.’

Het was iets nieuws. De kinderen hadden het nog nooit gehad.

Naomi had er wel een keer over gehoord, van Jet. ‘O ja! Pindakaas hè?’ had ze gezegd.

En natuurlijk had Chaja toen sip gekeken. Kaas? Jakkes. Niks voor haar dus. Ze wilde ook weleens een verrassing.

‘Wacht maar,’ had Tsinegolde gezegd. ‘Ik laat het je zo zien. Dit vind jij ook heerlijk. C’est plutôt du beurre. Tu verras.’

Op het etiket stond het in het Engels: ‘Peanutbutter’. Die versie bleef erin bij de Idsinga’s, die toch al gewend waren talen door elkaar te husselen: ‘Mag ik un peu de peanutbutter de la tante Charlotte?’

Op de bankrekening van Tjalling en Tsinegolde bleek ineens een bedrag bijgeschreven te zijn van duizend gulden.

‘Hoe kan dat nou?’ zei Tsinegolde.

‘Dat kan,’ zei Tjalling, ‘als je een zusje hebt dat Diet heet.’

Alsof er niets aan de hand was, verscheen ook in 1943 fris nieuw blad aan de bomen. Het werd door velen inderdaad als merkwaardig ervaren dat de natuur zich van de rampspoed in de wereld niets aantrok. Sheba had nu op papier – het authentiek uitzijnde papier uit de achterkamer van huize Rodenburgh – nog maar één joodse grootouder. Dat maakte van haar een *met-*

*een-jood-gehuwde één-joodse-grootouder-hebbende persoon.* En van Rosa, Tsinegolde en Sacha maakte het *mensen met twee en een halve joodse grootouder...* kon zoiets bestaan? Ja, zoiets kon in de ontluikende natuur van 1943 bestaan. Je zou er om lachen als het niet om te huilen was. Ze waren in elk geval geen *Volljuden* meer sinds de inspanningen van het vindingrijke driemanschap, Arie, Tjalling, Tsinegolde. En dus hadden ze nog even geen deportatie te vrezen. *Bis auf Weiteres.* Als een afspraak niet werd nagekomen, was het altijd bruikbare antwoord van de vazallen van Berlijn: ‘Hij is van hogerhand ingetrokken.’

Er werd door Tjalling en Tsinegolde nog hard gepuzzeld over het verder terugbrengen van het aantal joodse grootouders, maar voor de voorouders van Joél en Rosalie wilde het tot nu toe maar niet lukken om ze impotentie of een scheve schaats in of onder de schoenen te schuiven. Hoe dankbaar de twee Dobrowitz-gezinnen (van Joél in Amsterdam en van Sacha in Eindhoven) ook waren, niemand had er nog echt vertrouwen in dat ze de dans uiteindelijk zouden ontspringen, tenzij de geallieerden inderdaad op tijd de Duitsers zouden weten te verjagen. Al namen ze alle gestolen Nederlandse fietsen mee, ook de nog niet gestolen exemplaren konden ze krijgen, als ze maar opkrasten.

Intussen waren er de velen die al een oproep hadden ontvangen en nu dringend een veilig schuiladres nodig hadden. Tjalling was onvermoeibaar. Of nee, dat was niet waar. Hij was er vaak moedeloos en ook gewoon heel erg moe van, maar hij gaf niet op. Hij kon het niet over zijn hart verkrijgen mensen die in zo’n verschrikkelijke nood verkeerden niet te helpen. Niet dat hij geen begrip had voor vrienden bij wie hij aanklopte om hulp, die wel wilden, maar als het erop aankwam het niet aandurfd en onderdak aan joden te verlenen. De represailles van de Duitsers waren gruwelijk. Dat was bekend. Kort geleden nog, toen hij op een van zijn tochten in Bloemendaal moest zijn, had hij van de gelegenheid gebruik gemaakt om Dieuwke de Bruïne op te zoeken om te informeren hoe ze het maakte, of ze het kon redden met haar jongens. Bij die gelegenheid had ze hem verteld dat haar broer de



moed had gehad joden te helpen, maar ook de pech dat hij ver-  
raden was. De Duitsers hadden aangebeld, hij had open gedaan,  
en ze hadden hem in de deuropening van zijn eigen huis dood-  
geschoten. De onderduiker was vanuit Westerbork met het eerst-  
volgende transport naar Auschwitz vervoerd. Na de oorlog werd  
duidelijk dat hij daar rechtstreeks de gaskamer in gestuurd was.

Het enige adres dat Tjalling echt betrouwbaar vond, was zijn  
eigen adres. Zo kwam het dat het huis bij tijd en wijle uitpilde  
van angstige maar dankbare lieden, en dat Tjalling bijna al zijn  
tijd besteedde aan het zoeken van adressen om in de Roden-  
burghlaan weer plaats te maken voor de volgende instroom.

Had hij een goede plek gevonden, dan bracht hij de betref-  
fende onderduiker bij voorkeur te voet weg, want auto's en fietsen  
werden nog meer dan voetgangers aangehouden, maar als de af te  
leggen afstand groot was, toch maar met de fiets, de onderduiker  
achterop. Waren het er twee, dan ging er één op de fiets van Arie.  
Was het een kind, dan bracht Tsinegolde het weleens weg, liefst  
samen met haar eigen kinderen. Tsinegolde met kinderen aan de  
wandel, dat was zo'n vertrouwd gezicht in het dorp, dat viel niet  
op. Maar het laatste eindje ging ze alleen met het weg te brengen  
kind. Haar eigen meisjes moesten dan in een park of plantsoentje  
wachten. Want hoe minder mensen een onderduikadres kenden,  
hoe beter. Lang niet alle adressen waren op loop- of fietsafstand.  
Tjalling mocht sinds het vertrek van burgemeester Haspels na-  
tuurlijk geen gebruik meer maken van Josefien, maar voor onop-  
losbare noodgevallen was er Deisselveen met het bestelwagentje.  
Het had maar twee ordentelijke zitplaatsen en een open achter-  
bak. Dat was dus behelpen met stukken zeildoek en bouwmaterialen,  
waar de onderduikers zich onder moesten verstoppelen.

Ook Arie bracht weleens mensen weg, hij had in die eerste  
oorlogsjaren vanwege zijn artsenpasje nog de beschikking over  
een auto. Zijn passagiers kregen dan een verband om hoofd of  
arm waar Chaja haar vingers bij zou aflikken. Ze moesten zich  
misselijk en ziek gedragen, want natuurlijk waren zij in zo'n ge-  
val zeer arische patiënten die dringend naar een ziekenhuis moes-  
ten worden vervoerd.

Nu was het huis in de Rodenburghlaan rekbaar, maar toch niet tot in het oneindige. Het grootste aantal schildpadden dat ooit tegelijk in de tuin woonde was tweeëntwintig (dat was toen er tijdelijk ook vijf onderduik*schildpadden* waren), en het grootste aantal mensen in huis zoiets als vijftien. De schildpadden hadden nog altijd plaats genoeg, maar voor de mensen was het vaak een heel gepuzzel. Er stonden er soms drie in de rij bij de wc boven en nog eens een paar beneden. De wc's doortrekken moest met overleg gebeuren, want die bevonden zich aan de kant van de niet echt betrouwbare burens, en alsmaar dat legen van de stortbakken zou aandacht kunnen trekken. Ook het slapen werd ingewikkeld. Op een gegeven moment waren er een veldbed en twee extra matrassen in de kinderslaapkamer, zodat je om van de deur naar het bed van Hadas te komen – evenals het bed van Chaja was dat uit nood nog altijd een kinderbed – drie reuzenstappen moest maken. Al die losse matrassen moesten iedere morgen op elkaar worden gestapeld en met een zwaar kleed tot een aannemelijke divan worden omgebouwd. Een meisje van acht – Janneke werd ze genoemd – sliep in die dagen een beetje opgekruld in het bed van Chaja. Zij was het dochttertje van Gerdiens oudste zuster, maar dat wisten de Idsinga-kinderen niet. Chaja sliep zolang weer tussen haar ouders in hun bepaald niet erg brede tweepersoonsbed, en Kiki en Fred ('Snip en Snap') en ook Hans Triplex sliepen in Tjallings werkkamer aan de voorkant, waar alledrie klaagden over het gesnurk van de andere twee, vooral tante Snip over dat van oom Snap. Oom Pil had ook niet meer het rijk alleen in het logeerkamertje, want Mauk Gerritsen sliep er sinds enige tijd op een matras op de grond, die overdag boven op het bed van oom Pil werd getild. De extra slaappleaatsen in de kamer van de kinderen waren voor Mauks moeder en twee broertjes.

De Kristenssons die geen kinderen maar wel een onuitputtelijke hoeveelheid logeerbedden hadden, reikten over de rieten afscheiding tussen de twee tuinen steeds weer matrassen en veld-

bedden aan. In het donker, vanwege het mogelijk gluren van de achterburen.

Qua ruimte konden er natuurlijk ook mensen op de begane grond slapen, maar dat gebeurde slechts in uiterste nood, hooguit voor één of twee nachten. Beneden slapen vond Tjalling te link. De risico's waren nooit uit zijn gedachten. Tsinegolde stond achter hem, en ze was hem bovendien zielsdankbaar dat hij er alles aan deed om haar familie uit de gevarenzone te houden, maar vanwege de kinderen uitte ze nu en dan toch bedenkingen. Zoals ze zeker zou hebben gedaan als ze had geweten hoe Tjalling Naomi inschakelde voor het bemachtigen van rookworsten. Maar dat gebeurde pas een half jaar later.

Het was in die periode van overbevolking dat Tjalling's bureau met vereende krachten de trap werd afgedragen om wat meer ruimte voor de slapers in zijn werkkamer te maken.

Op het moment dat Hans klem stond tussen de muur en het bureau, dat Mauk met zijn rug *onder* het bureau zorgde dat het gevaarte niet ongecontroleerd naar beneden denderde, en dat Tjalling boven aan de trap met kromme rug hetzelfde deed maar dan door te trekken in plaats van te duwen, ging de bel. Paniek. Niet alleen was de trap geblokkeerd zodat oom Pil niet naar boven kon, ook mevrouw Gerritsen was met een bloemetjesschort in de keuken de vaat aan het doen. Nou ja, zij kon eventueel doorgaan voor de vrouw des huizes, of voor de hulp in de huishouding. De Idsinga-kinderen waren op school, Janneke en de broertjes Tim en Teun waren boven bij tante Kiki, en Tsinegolde was op zolder met haar wat lawaaiige rode robotje in de weer, opdat ook daar eventueel nog slaappleatsen konden worden ingericht. Wie kon er open doen. Ai. Dit was dan toch een fout in de organisatie.

Tjalling: 'Hans, Mauk, even samen het bureau tegenhouden, zodat ik in de logeerkamer uit het raam kan kijken. Ben direct terug.'

Er stond een onbekende man voor de voordeur. Dat was link. 'Wil, kom eens gauw!' riep Tjalling boven aan de trap met gedempte stem.

Oom Pil, onderduiker of niet, stak altijd keurig in het pak. Hij stond al onder aan de trap, klaar om naar boven te gaan.

‘Haal mijn overall uit de schuur, maar vergeet niet te kijken op de overburen voor het raam staan. Aantrekken alsjeblieft.’

De altijd zo bedaarde oom Pil reageerde als een hazewind. Maar de overall aantrekken was een probleem. Er was geen kijk op dat hij dicht kon. Dan maar open.

‘Je bent de verhuizer, die het bureau van mijn vader hier moet brengen. Mauk, Hans, in plaats van naar beneden, zijn we bezig het bureau naar boven te dragen, begrepen?’

Naar boven is wezenlijk anders dan naar beneden, en dus namen de jongens een net iets andere houding aan. Oom Pil de verhuizer deed open en tot hun verrassing hoorden ze hem in iets wat een Amsterdamse tongval moest verbeelden zeggen: ‘Ken ik de bouwdschap aonneeime? De heer des haèuzes ken effe niet naar beneeie. Me jonges draoge net krek een bereau voor ’m naar boou-ve.’ De verhuisknechten hadden moeite hun lach in te houden.

Het liep goed af. Er werd alleen een pakje afgegeven.

‘Sal ik dan maor effe teeikene for ontvangs?’

Dat was prima, vond de postbode. Oom Pil tekende met een sierlijke verhuizershandtekening. De postbode knikte goedkeurend en vervolgde zijn weg. De bewoners van Rodenburghlaan 25 slaakten een zucht. Het probleem van het klem zittende bureau was ineens een makkie. Even een duwtje terug naar boven was namelijk precies wat nodig was geweest.

Ze hadden dus twee lessen geleerd.

Maar na deze actie was de kamer beneden echt stampvol. Een prettige bijkomstigheid voor de kinderen waren de laadjes in het bureau. De grote bleef voor Tjalling. Zij kregen ieder de beschikking over een kleine voor hun privéspulletjes. (Chaja legde in haar la, onder de doos kleurpotloden die ze van Sheba en Joél had gekregen, het schriftje van Lou Halberstad.) En Tim, Teun en Janneke kregen een laadje in de grote commode boven.

Met zoveel bewoners die niet mochten worden gezien, waren er nog andere kolossale problemen. Hoe kwam je aan eten voor

zo'n groot gezelschap? Eten in de oorlog kostte niet alleen geld en zelfs veel geld, maar er waren voor bijna alle essentiële levensmiddelen bonnen nodig, en onderduikers waren non-existent voor de distributiekantoren. Tjalling had tegenover zijn zusje wel luchtig over zijn financiën gedaan, maar de nood was ook na de verrassing van de duizend gulden wel degelijk hoog. Hij had daarom zijn vader om hulp gevraagd. Hij wist wel dat Jelle alles wat hij niet opmaakte verstandig belegde zodat hij zijn drie kinderen later wat zou kunnen nalaten. En Tjalling had gezegd: 'Vader, later is later, en wie weet halen we "later" helemaal niet. Er kan zoveel gebeuren. Ik heb *nu* geld nodig. We hebben te veel monden die moeten worden gevuld.'

Jelle had het begrepen en niet verder gevraagd, maar hij vond dat zijn twee dochters evenveel rechten hadden als Tjalling, en dus zei hij: 'Goed jongen, je kunt je erfenis nu krijgen.' Dat had weer een poosje geholpen. En het prachtige was dat, toen tien jaar na de oorlog de beide Nijmeegse ouders Idsinga waren overleden, Tjallings zusters zeiden: 'Ben je mal, we delen met z'n drieën het bedrag dat over is.'

Tjalling en Tsinegolde hadden behalve Arie en de Kristenssons nog een paar heel goede vrienden die op de hoogte waren. Vrienden die zelf ook verzet pleegden tegen de Duitse overheersing. De echt betrouwbaren. Het was maar een klein clubje. Tjalling geloofde niet in samenwerken met een grote groep, als het om verzet ging. Ook weer vanwege het risico.

Bij het kleine groepje intimi met wie Tjalling contact had bij het werk voor de onderduikers hoorden Juust van der Klei, tandarts, en meneer Deisselveen van de gemeente. Dan waren er de heel dierbare vrienden, Harry en Joan Romp, nog uit de Amsterdamse jaren, toen Tjalling en Harry daar ook al collega's waren. En natuurlijk het echtpaar Dick Elffers en Emmy Andriesse.

De kinderen wisten precies wie er gewoon binnengelaten mochten worden. Oom Arie had zelfs een sleutel van het huis.

Juust, de tandarts, had twee zwagers, Gob en Gerrit van der Veen. Beiden zeer actief in het verzet. Gerrit hield zich aanvanke-

lijk voornamelijk bezig met het vervalsen van persoonsbewijzen. Hij was een niet onverdienstelijke en niet onbekende beeldhouwer, en hij had zich later ook in de grafische kunst verdiept. Dat kwam hem goed van pas bij zijn verzetsactiviteiten. Maar hij had niet dat bedachtzame van Tjalling.

Samen met Frans Duwaer, een drukker, en Willem Arondeus, een schrijver die als schilder was begonnen, zette Gerrit de *Persoonsbewijzen Centrale* op, kortweg de PBC. Arondeus was homoseksueel. Zijn laatste ontroerende woorden voordat hij werd gefusilleerd waren: *laat het bekend worden dat homoseksuelen geen lafaards zijn.*

Het aantal valse persoonsbewijzen dat ze er, met ook de inspanningen van een heel stel andere moedige mensen, fabriceerden, was enorm. Meer dan 65.000 van hun vervalste persoonsbewijzen zijn in de oorlogsjaren in omloop gekomen. Ze waren niet van echt te onderscheiden.

Later stichtten Gerrit en zijn vrienden brand in het arbeidsbureau, plaatsten explosieven in het bevolkingsregister, stalen bonkaarten uit distributiekantoren en pleegden een overval op de landsdrukkerij in Den Haag. Die laatste actie was zeer succesvol, want ze keerden naar Amsterdam terug met een buit van wel 10.000 blanco persoonsbewijzen. Dat verlichtte het werk in hun eigen PBC natuurlijk aanzienlijk. De acties van deze mensen waren een stuk roekelozier dan die van Tjalling en Arie, hetgeen niet alleen grotere risico's voor henzelf, maar ook voor willekeurige anderen met zich meebracht.

Het roven van bonkaarten verliep minder succesvol dan de overval in Den Haag. Toch kon Tjalling, door Gerrits activiteiten, via Juust en Dora, af en toe aan een paar van die kaarten komen.

Sommige secretarissen-generaal begonnen zich dan toch bezwaard te voelen. De Duitsers hadden namelijk weer een nieuwe gruwelijke maatregel afgekondigd. Ze waren begonnen joden, of om precies te zijn, gemengd-gehuwde joden, te steriliseren. Hoezo gemengd-gehuwden? Kon je daar niet uit afleiden dat ze

het voor joden die met joden gehuwd waren niet nodig vonden? Dat ze daar al die moeite niet voor hoefden te doen? Omdat die sowieso zouden worden vernietigd?

Daar kwam het inderdaad op neer. Nou ja, een aantal van de ‘nog bruikbare exemplaren’ zou in de oorlogsindustrie te werk worden gesteld, want Himmler had bepaald dat de concentratiekampen productiever moesten zijn. Ook werd een groep naar Bergen-Belsen gestuurd, een *Austausch-Lager*, opdat Duitsland over ‘uitwissel-objecten’ beschikte die tegen Rijksduitsers uit overzeese landen konden worden uitgewisseld als die naar Duitsland zouden repatriëren.

De SG's hadden niet geprotesteerd tegen het invoeren van de ster, ze hadden niet geprotesteerd tegen de deportaties, waarschijnlijk omdat ze zich vastklampten aan de illusie dat de gedeporteerden daar in het oosten alleen maar te werk gesteld werden, maar nu zouden mensen worden gesteriliseerd, en dat ging zelfs de secretarissen-generaal te ver. God had immers gezegd: Ga heen en vermenigvuldig u.

Dat wil zeggen: over *deze* maatregel waren de SG van Waterstaat, mr. Spitz, en diegenen van zijn collega's die zijn bericht aan Seyss-Inquart mede ondertekenden, dan toch verontwaardigd. Maar ze lieten het bij het uiten van hun verontwaardiging.

Om die te sussen liet Aus der Fünter weten dat wie gesteriliseerd was geen ster meer hoefde te dragen, en dat het sowieso om een geheel vrijwillige actie ging.

Ook de Joodse Raad verleende zoals gewoonlijk zijn medewerking, al lieten ze natuurlijk – ook als gewoonlijk – weten dat ze er geen verantwoordelijkheid voor namen.

Voor het vergaren van het benodigde instrumentarium voor de operaties lag de oplossing voor de hand: plunderen. Wat kon er allemaal worden geplunderd? Wel, om te beginnen de inventarissen van de gedeporteerde of binnenkort te deporteren joodse artsen en tandartsen.

Om dit alles te organiseren werd Eduard Meyer aangewezen, hoofd van de medische afdeling van de *Waffen-SS* in Nederland. Die was overigens zo'n kwaai niet, bepaald niet. Hij bedacht na-

melijk allerlei manieren om de opdracht niet, of terugdraaibaar, of zelfs alleen maar in schijn uit te voeren.

Het was een mensonterende maatregel, er heerste verontwaardiging alom. Maar er waren mensen die ervoor kozen. Ze wilden desnoods gesteriliseerd worden, om daarna veilig zonder ster op straat te kunnen lopen. Dat waren waarschijnlijk de zeer wanhopigen, degenen die geen schuilplaats konden vinden, of die per se geen anderen in gevaar wilden brengen.

Zo iemand was Gerdien Dobrowitz in Eindhoven. Haar zwager Tjalling had voor elkaar gekregen dat zijn vrouw Tsinegolde nog maar twee joodse grootouders had, en dus had ook haar eigen man Sacha er nog maar twee. Voor haarzelf en haar zusters had Tjalling nog niet de goede papieren om te trachten ze te laten ontsterren. Maar het werk vorderde. Nog even en hij zou drie van haar grootouders hebben 'geariseerd', hetgeen hun kinderen – Pim, Lettie en Sonja – een zelfde graad van joodsheid zou bezorgen als zijn eigen dochttertjes. Maar Gerdien had een bijzonder karakter, en een bijzonder *sterk* karakter. Ze adoorde haar man, een beetje zoals Tsinegolde de hare, en als er een maat voor adoratie bestond, zou Gerdien misschien nog wel hebben gewonnen. Haar aanwezigheid op aarde beschouwde ze als louter te dienen voor twee doelen: Sacha het leven aangenaam maken en alles doen om haar drie kinderen te beschermen en ze niet in gevaar te brengen. Ze wenste dan ook het zekere voor het onzekere te nemen, want moffen waren volstrekt onbetrouwbaar als het om vrijwaring van deportatie naar de vernietiging ergens in het Oosten betrof. Sterilisatie. Dat was de beste garantie.

Sacha was er zo ondersteboven van en ook zo ontroerd, dat zijn passie voor haar hoog oplaaide en dat resulteerde in een vierde zwangerschap. En ja, toen kon dat steriliseren dus even niet.



Farida, de houten pop van Chaja, was weliswaar niet meer stout, ze had zelfs dankzij Tsinegolde van de ene op de andere dag drie beeldige zachtwollen nieuwe staartjes, veel mooier dan de oude, maar verder was ze nog altijd keihard. Vanwege de nieuwe staartjes wilde Chaja haar mee naar bed nemen, al raadde Tsinegolde dat met klem af. In haar slaap had Chaja het onschuldige houten schepseltje, beziel of onbeziel, het bed uitgegoid. Arm gebroken. Tjalling had de verwonde pop met een van zijn speciale lijmsorten geopereerd, en nu mocht ze met een mitellaatje in Tsinegolde's stoel zitten, vlak bij de kachel. Niet dat die brandde, want het was mei. Maar Farida was nog wat rillerig, aldus Chaja, en dus was dit een goed plekje.

Het was woensdag, maar ze gingen niet naar Amsterdam. Behalve dat Farida ziek was, was ook Naomi griepig en Hadas lag met buikpijn in bed. In zulke omstandigheden was het te verwachten dat Chaja zich verveelde, want het was altijd Hadas die bedacht wat ze zouden gaan doen. Indiaantje spelen met Naomi vastgebonden in Tjallings stoel (wel met een boek, en haar handen vrij zodat ze bladzijden kon omslaan) of schipbreukelingetje, met alle dieren uit de boot (een omgekeerd voetenbankje) gevallen, of een aquarel maken van de nonnetjes aan tafel in het klooster of van kasteel Radboud... Vandaag deed het probleem zich niet voor, want Chaja werd in beslag genomen door de zorg voor Farida en haar gebroken arm. Nu ze beneden het rijk alleen had, las ze haar voor uit het schriftje van Lou Halberstad: *Trijn verschijnt blij op de dijk. Trijn verschijnt blij op de dijk.* (Zeven maal). Volgende bladzijde: *De meester snoeit de heesters voor het feest. De meester snoeit de heesters voor het feest...* Volgende bladzijde: *De Scheveningse schipper schildert schoon. De Scheveningse schipper schildert schoon.* Juist toen ook het schilderen achter de rug was, rinkelde de telefoon. Chaja klapte het schriftje dicht en legde haar armen eroverheen. Niet afdoende want er was nog een puntje van het groene kaft te zien. Tsinegolde kwam de kamer in, en nam op.

‘Hallo, met Tsinegolde Idsinga.’ ... ‘Zizi! Waar bel je vandaan? O, bij Groen. Is alles goed bij jullie?’ ... ‘Wat?!’ ... ‘Nee toch?! Hoe erg is het?’ ... ‘Ach, arme. Heeft ze pijn?’ ... ‘O gelukkig maar.’ ... ‘Ja.’ ... ‘O ja?’ (Tsinegolde lachte.) ‘Nee.’ ... ‘Ik denk dat Tjalling morgen wel even komt. Hij moet sowieso in Amsterdam zijn.’

Ze beëindigden het gesprek en Tsinegolde zei tegen Chaja: ‘Arme tante Rosalie heeft ook pijn aan haar arm. Ze is over een drempel gestruikeld.’

‘Is het erg?’ vroeg Chaja.

‘Zizi zegt dat het wel meevalt. Tante Rosalie heeft haar arm nu ook in een mitella, net als Farida. Maar ze is zelfs alweer aan het breien. Zizi zegt dat ze het nog vlugger kan nu ze haar ene arm moet stilhouden.’

‘Wat knap. Ze kan het toch al zo vlug.’

‘Ja, geweldig hè? Ik moet gauw weer naar de keuken. Vindt Farida het verhaal mooi?’

‘Nou!’

Op diezelfde woensdag 26 mei in 1943 was er een grote razzia in Centrum, het centrum van Amsterdam. De schoften gingen zoals altijd wreed en ruw te werk. Ze leken te genieten van het grote leed van hen die werden opgepakt, maar daarnaast ook van klein leed. Er waren misselijke pesterijen. Van een angstig kind werd de dierbare pop weggeschopt, en vervolgens werd om het verdriet van de eigenares hartelijk gelachen, alsof het een cabaretvoorstelling betrof. Toen een man verkoos zijn hoofd om te draaien om zijn belager maar niet te hoeven aanzien, kreeg hij een serie rake klappen.

Dat een oude dame viel, haar arm ernstig bezerde en niet meer overeind kon komen, was blijkbaar ook al een hilarische gebeurtenis.

Tjalling moest de volgende dag in Amsterdam zijn op een adres in de buurt van de Hortus. Hij fietste door de Plantage Middenlaan. Ter hoogte van de Hollandsche Schouwburg zag hij een paar verpleegsters, of in elk geval meisjes in een verpleegsterachtige outfit die de straat overstaken met een hele stoet kinderen.

De verpleegster die achteraan liep, droeg een koffer, vrij zwaar zo te zien. Tjalling stapte af, om de overstekers die vanwege het kleine grut en de juist van beide kanten aankomende trams toch al zo moesten uitkijken, niet nog meer te hinderen, en hij zei tegen het meisje dat met de koffer zeulde: ‘Zal ik hem even voor je dragen?’

Ze keek hem met grote doordringende ogen en zenuwachtig opgetrokken neusvleugels aan, aarzelde, en zei toen zacht: ‘Er zit iets heel kostbaars in. Als u er een goed plekje voor weet...’

Tjalling, die toch in het algemeen vlug van begrip was, had geen idee waar ze het over had. Een of ander kostbaar voorwerp uit een synagoge, een thorarol misschien, of een mooie menora? ‘Wat is het dan? Waar moet het heen?’

Het meisje zei nog zachter, bijna onhoorbaar nu: ‘Het heeft honger. Ik weet niet waarheen. Ik heb geen plek. Help me alstublieft. Mijn adres zit ook in de koffer. Laat me weten waar u het brengt.’ Ze duwde hem de koffer in de hand en liep door zonder om te kijken.

Tjallings mond viel open. Maar hij deed hem meteen weer dicht, zette de koffer achter op zijn fiets, hield hem met één hand vast en reed snel weg. Eerst maar naar de Harmoniehof om de koffer te kunnen openen. Amstelveen was te ver.

Op Sheba’s keukentafel maakte hij hem open. Sheba en Rosa stonden erbij. En ook tante Rosalie, nog een beetje haar arm ontsiend, maar hij zat niet meer in een mitella.

Jawel, een baby. Niet ouder dan een maand zo te zien. Er kwam iets als een lachje om het mondje.

‘Een maand? Kan een kind dan al lachen?’ vroeg Rosa.

‘Ik weet het eigenlijk niet meer,’ zei Tjalling.

‘Kom maar hier, p’tit chou-chou,’ zei Sheba, en ze tilde het mensje uit de koffer. ‘Olala, kletsnat.’ Met het kind in haar ene arm, zocht ze met de andere een theedoek uit de la, verschoonde het jochie, want dat bleek het te zijn, alsof ze het nog dagelijks deed, gaf hem wat lepeltjes verdunde melk met wat suiker, en kreeg er met gemak ook een paar hapjes geprakte appel in. Toen

gaf ze hem aan Rosa die hem heel wat minder handig vasthield, maar even vertederd. Voor Tjalling maakte Sheba een glas thee, met een volle lepel jam. Honing was er helaas niet meer.

Tjalling ging naar Sheba's bureu, het echtpaar Groen, die nog telefoon hadden. Hij mocht er gebruik van maken en belde Tsinegolde op. Na een kwartier wachten bij Liesbeth Groen, belde Tsinegolde terug. Met een positief bericht.

'Geweldig,' zei Tjalling. 'Ik vertrek hier over vijf minuten.'

De baby produceerde nu alleen maar tevreden geluidjes. Tjalling kuste zijn schoonfamilie, die het al moeilijk vond afscheid van het jochie te nemen, en bedankte ze hartelijk. Daarna fietste hij met één hand aan het stuur om de koffer achterop te kunnen vasthouden, maar met nieuwe moed, de rest van de weg naar huis. Hij reed linea recta naar de Kristenssons, en belde er aan. Nel Kristensson nam de koffer een tikje zenuwachtig, maar vooral dankbaar aan.

Tsinegolde had het eten voor de grote meute op tafel staan. In dit volle gezelschap vertelde Tjalling niets over zijn belevenis in de Plantage Middenlaan. En om vragen te vermijden, bracht hij ook nog even niet de groeten van de grootouders en de tantes over. Dat moest wachten tot de kinderen sliepen en hij een plek had gevonden om met Tsinegolde onder vier ogen te spreken om hun verhalen op elkaar af te stemmen.

Toen de meisjes zich de volgende dag aan het aankleden waren, zei Tsinegolde vrolijk: 'Er is zoiets geweldigs gebeurd! Jullie raden het nooit! Bij meneer en mevrouw Kristensson is vannacht een vondeling voor de deur gelegd, een jongetje.'

'Een Mexicaanse vondeling?' wilde Hadas onmiddellijk weten, vanwege Grace Moon's *Nadita* natuurlijk.

'Tja. Wie weet.'

En Naomi zei: 'Van vondelingen weet je toch juist niet waar ze vandaan komen?'

'Zo is dat,' zei Tsinegolde. 'Vanmiddag na school mogen jullie gaan kijken.' Janneke keek sip, want ze wist wel dat zij niet naar buiten mocht. Maar Tsinegolde had daaraan gedacht en ze

had met Hans afgesproken dat hij tijdens het bezoek aan de burenen Janneke zou helpen een minibedje te zagen voor als er een minivondelingetje bij de voordeur van het poppenhuis zou worden neergelegd. Want ze wist dat in haar onuitputtelijke muzieken cadeautjeskast nog een roze poppenhuisbabytje lag met zijn kromme beentjes in de lucht.

Een heuse vondeling bij de burenen! En nog wel bij die burenen die zo graag een kindje wilden. Mevrouw Kristensson had het vaak genoeg gezegd. Hadas kreeg nu een echt grotemensenbed met alweer een matras uit het huis van de Kristenssons. Dat was overigens wel het allerlaatste van hun voorraad. Nu hadden Naomi en Hadas allebei een groot bed (Janneke sliep nog steeds in Chaja's kinderbed, maar dat weerhield Chaja er niet van jaloers op Hadas te zijn, terwijl zij toch de bevoorrechte was die bij haar ouders mocht slapen) en de kleine Bennie, die nu Bennie Kristensson heette, kreeg het kinderbed van Hadas. Reuze spannend allemaal. Ook Chaja was toch vooral opgetogen over het nieuwe buurjongetje. Zo'n klein kindje had ze nog nooit in 't echt gezien. En Nel Kristensson, die het beddenverdriet had opgemerkt, zei dat Chaja als eerste Bennie even mocht vasthouden. De anderen zouden later een keer een beurt krijgen.

Tjalling dacht na. Als de situatie verergerde, als de Duitsers steeds meer joden op transport stuurden, en steeds met minder joodse grootouders, zouden ze het ook van de ene op de andere dag op kinderen van een gemengd-gehuwde-met-maartwee-niet-joodse-grootouders gemunt kunnen hebben. Want zo ver waren ze inmiddels: voor tante Rosalie en Joél was nu met moeite één niet-joodse grootouder in het leven geroepen, nou ja, in het leven... deze fictieve figuur was natuurlijk ook al lang weer overleden, maar broer en zus telden voor de Duitsers helaas nog steeds als *Volljuden*. Sheba had er al twee. De Neurenbergse rekenmethode was moeilijk te volgen. Je raakte er de kluts bij kwijt. Al met al moest Tsinegolde nog steeds een ster dragen. Tjalling sprak zijn zorg uit tegenover Arie.

Nu was het zondag, en Tjalling had ineens een leuk plan.

‘Ik moet even naar oom Arie. Hebben jullie zin om mee te lopen?’

Reken maar. Met papa ergens heen gaan was bijzonder. Als er wat te lopen viel, gebeurde dat bijna altijd met mama. Ook best, maar niet bijzonder. Bovendien was Chaja altijd bang dat ze niet op tijd mama’s rechterhand zou weten te bemachtigen. Hoewel – vreemd eigenlijk – nu ze erover nadacht lukte het altijd. Als ze er aan kwam rennen, had Tsinegolde altijd net haar tas in haar linkerhand, of maakte ze haar jas dicht met haar linkerhand.

Ja-a, nu ze erover nadacht... wist ze ook heel zeker... ze had het beslist gezien... dat een keer toen Hadas eerder bij mama was dan zij, dat mama toen met haar *rechterhand* haar jas aan het dichtmaken was.

Maar nu gingen ze met papa. Dan had je dat probleem niet.

Oom Arie woonde niet ver. Zeker niet voor de getrainde benen van de Idsinga-meisjes.

Ze kregen een glas limonade van tante Loes. Tante Loes kwam nooit mee naar de Rodenburghlaan. Die kenden ze daarom niet zo goed en dus was het bezoek een beetje eng.

Er waren ook twee kinderen, een meisje en een jongen. Maar die waren nog te klein om fijn mee te kunnen spelen. Het jongetje lag op zijn buik in de box. Het meisje gooide blokken in een emmer, en daarna gooide ze de emmer weer leeg. Niks aan.

Gelukkig vroeg oom Arie al gauw na de limonade of ze zin hadden om zijn werkkamer te zien. Daar was het reuze spannend. Het zag er heel anders uit dan in papa’s werkkamer waar nu Snip, Snap en Hans sliepen. Er stonden allemaal instrumenten. Een weegschaal, en een ding dat microscoop heette, waar je in kon kijken, en dan zag je net zoiets als in de kaleidoscoop die ze een keer van oncle Sacha hadden gekregen. En tangetjes en liniaals, en griezelige gebitten, en grote knikkers in potten met bruinig water, en Hadas zei dat het ogen waren, maar dat was natuurlijk onzin, want ze waren veel groter. Maar toch leken ze er wel op. Er was ook een smal hoog bed, met een laken erop, en dat bed kon je met een trapding zoals aan mama’s naaimachine, nog hoger zetten, maar ook lager. Ze mochten het alledrie even pro-

beren, maar Naomi haalde haar schouders op. Ze gaf er niet om.

‘Ach Naomi, mijn vulpen is leeg, wil jij hem alsjeblieft even vullen?’ zei oom Arie, want oom Arie begreep altijd alles. Ook alles van de binnenkant van mensen.

‘Waarom hebt u van die rare tangen, oom Arie?’ vroeg Hadas.

‘Kijk, daarmee kan ik mijn hoofd meten.’

‘Waarom moet u uw hoofd meten?’

‘Oom Arie is toch *antipoloog*, dan moet je van iedereen weten hoe groot zijn hoofd is,’ zei Naomi, die de vulpen weer netjes op het vloeiblاد legde.

‘Dat klopt,’ zei oom Arie. Hij probeerde nu een piepklein lachje bij zijn mondhoek weg te werken. ‘Ik ben antropoloog, en het interesseert me inderdaad hoe groot iemands oren, ogen, neus, handen, vingers zijn, nou ja alles aan een mens.’

‘Wilt u het ook van mij weten?’ vroeg Hadas flirterig.

‘Nou, wat graag,’ lachte oom Arie.

‘Vooruit dan maar, het mag wel.’

En toen waren ze de hele middag bezig met alles te meten wat er maar te meten viel. En oom Arie schreef het allemaal met zijn weer gevulde vulpen in een groot boek. Heel echt. En ten slotte mochten ze ook alledrie nog iets van oom Arie meten. Zijn mond (Naomi, jawel, dat wilde ze wel), zijn oor (Hadas), zijn neus (Chaja). Maar die neus was niet makkelijk want hij was scheef.

‘O ja?’ vroeg oom Arie geschrokken. Of deed hij maar alsof? ‘Even kijken.’ Hij keek in de spiegel boven de wastafel en zei: ‘Ja waarachtig! Helemaal scheef.’

En toen zongen ze met z’n vieren uit volle borst en in meerdere toonaarden: ‘Arie bombarie, je neus staat krom.’

Tjalling niet. Hij lag ergens diep in een enorme fauteuil. Een fauteuil die nou eens echt de goede maat was voor oom Arie, maar magere Tjalling verdween er helemaal in. Terwijl de kinderen in de microscoop keken en het bed maltraiteerden, had hij ineens gevoeld hoe moe hij was. Nog voordat oom Arie ook maar één meting had verricht was hij in slaap gevallen. Zelfs van het lied over de kromme neus werd hij niet wakker.

Thuis vertelden de meisjes hun belevissen in geuren en kleuren en met name in maten aan Tsinegolde. Maar toen ze over het 'Arie bombarie' begonnen, zei ze dat ze dat *nooit* meer wilde horen. 'Het is heel onaardig om grappen te maken over iemands uiterlijk.'

'Maar oom Arie vond het juist zo leuk! Hij zong heel hard mee,' (Chaja).

'En toch wil ik het niet hebben. Oom Arie zong mee, omdat hij heel aardig is.'



Naomi zat nu in de hoogste klas van de lagere school. Ze had op woensdagmiddag een extra uur les. Muziekles. Dat was heel modern van die Amstelveense school. Er was een leraar, meneer Bertels, die er apart voor uit Amsterdam kwam met het boemetje vanaf het station bij het Olympisch Stadion. Naomi moest ('mocht' vond ze zelf) na de les dan in vredesnaam maar alleen naar huis lopen. ('Aan het eind van de dijk niet naar beneden *hollen*.' 'Nee mama.' 'En onderaan, bij de Dijkgravenlaan, goed links-rechts-links kijken.' 'Ja mama.' 'Maar vooral goed rechts, want door de bocht kun je het niet goed zien.' 'Ja mama.')

Toen meneer Bertels eens in de klas allerlei muziekinstrumenten opsomde, vroeg hij bij wie van de kinderen thuis een piano stond. Er waren er een paar die hun vinger opstaken. Ook Naomi. Ze mochten vertellen wie er bij hen thuis muziek maakte, en of ze zelf ook piano of iets anders speelden. Toen het haar beurt was, vertelde Naomi dat haar moeder thuis degene was die musiceerde. En ja, zij en haar jongste zusje hadden pianoles van hun moeder, en Hadas, die in klas vier zat, speelde viool.

'Zo zo, geweldig zeg. En van wie heeft Hadas dan wel les?'

'Ook van mijn moeder. Ze is violiste en ze speelt ook piano.'

De vader van Jet, meneer Oosterbeek, speelde gitaar, en Tineke's broer blokfluit, en Dolf van Sleeswijk z'n vader speelde ook piano (op een vleugel, zei Dolf, maar omdat hij bij *vleu*-bedacht dat het misschien opschepperig klonk, en omdat hij toch al niet zo veel vriendjes had, slikte hij de *-gel* toen een beetje in) en Gerards moeder ook.

De volgende dag zei Dolf in het speelkwartier tegen Naomi: 'Zeg, ik vertelde aan vader dat jouw moeder viool speelt, en hij zou zo graag eens met haar samen spelen. Wil je 't aan haar vragen? Of ze wil?'

Naomi had er een hekel aan dat Dolf haar aansprak. Ze werd er zenuwachtig van, omdat ze met Dolf extra moest uitkijken dat ze niets van het Geheim liet merken, dat begreep ze heel goed. Maar ze was een flink meisje, bepaald geen flapuit, zoals

extroverte Hadas. Hoewel, het moet gezegd, ook Hadas wist zich strikt aan de Geheim-regels te houden. Naomi zei eenvoudig: 'Ja hoor, ik zal het vragen.'

En dat deed ze. Dat wil zeggen, ze bracht de boodschap aan Tsinegolde over, en vroeg wat ze moest antwoorden.

Daar moest haar moeder over nadenken. Bovendien wilde Tsinegolde met Tjalling overleggen. Ze roerde zoals haar gewoonte was liefkozend in Naomi's kroeshaar en zei: 'Prima gedaan, meisje. Ik ben trots op je.'

's Avonds in bed, met slapende Chaja naar de muur geschoven, zodat het echtpaar ook weer eens tegen elkaar aan kon liggen, legde ze het geval voor aan Tjalling.

'Wat vind je? Kan ik zeggen dat ik niet kan, of geen tijd heb? Of dat ik geen zin heb? Of zal ik zeggen dat ik me in mijn vinger heb gesneden?'

Tjalling overwoog de mogelijkheden.

'Vreemd eigenlijk. Weet de man niet dat je een ster draagt?'

'Misschien is dat niet doorgedrongen. Hij vertoont zich nooit bij de school, ik zie hem in elk geval nooit.'

'Maar zijn zoon zal het toch wel hebben gezien? Het beste zou zijn als de man bij zichzelf thuis wil spelen, en dan moest je het misschien maar gewoon doen. Mocht hij al argwaan koesteren jegens ons gezin, dan zal die totaal verdampen, denk je niet?'

'k Heb er ontzettend weinig zin in,' zei Tsinegolde. 'Bovendien, als ik daar aankom met m'n ster, stuurt hij me meteen weer weg. Nou ja, dat is ook een oplossing.' Ze moest lachen bij het idee.

Ook Tjalling moest lachen. 'Eigenlijk zou het juist heel goed zijn. Ik bedoel, als hij hier komt. Dan krijgt hij geen ster te zien.'

'Hm. Trouwens, hij zal wel op zijn eigen instrument willen spelen. Naomi vertelde dat hij een vleugel heeft.'

Maar zo was het niet. Naomi bracht de boodschap over dat haar moeder wilde. 'Graag wou,' zei ze op aanraden van Tjalling. En eveneens op zijn aanraden zei ze niks over de plaats van samenkomst.

'We kunnen beter afwachten. Kijken wat hij erover zegt,' vond Tjalling.

Dolf kwam de volgende dag met zijn vaders voorstel: die en die zondag zou fijn zijn, en of het bij Naomi thuis kon, want twee toetsen van hun vleugel bleven hangen en hun pianostemmer was al twee keer niet op een afspraak verschenen.

‘Ondergedoken, denkt vader,’ zei Dolf. En weer slikte hij het laatste stukje van het woord in.

Naomi reageerde blanco.

Ook deze boodschap van Dolf bracht ze over. Hè jakkes, wat nu. Wat voor smoes konden ze bedenken. Tjalling werkte een compleet plan uit. De heer Van Sleeswijk, notoir NSB'er, hier een hele middag in huis terwijl de onderduikers zich boven stil hielden... Nee, het was echt te link. Er waren sinds een paar dagen overigens maar vijf onderduikers. Als ze nou eens aan de Kristenssons vroegen of ze die zondagmiddag bij hen mochten zijn en als ze dan alles wat op hun verblijf hier in huis kon wijzen wegwerkten? Tante Snip vrolijkte helemaal op bij de gedachte er eens uit te zijn. Misschien mocht ze kleine Bennie wel de fles geven. Janneke vond het een beetje eng bij vreemde mensen, maar Kiki benadrukte de positieve kant van zo'n uitje. Oom Snap verheugde zich op zelfs die paar stappen over straat lopen. Oom Pil vroeg zich af of ze dat wel konden wagen, over straat gaan. Alleen Hans vond het maar niks, want hij had juist bedacht hoe hij een complete kelder ('Joepie! Voor de schildpadden, om te kunnen winterslapen!' had Chaja enthousiast geroepen)... een complete kelder dus, onder zijn triplexhuis zou maken, en dat was zeker een project van meerdere weken. Dus hij had helemaal geen tijd om bij burens op bezoek te gaan.

‘Er is geen sprake van over straat gaan,’ zei Tjalling bedaard. ‘Als de Kristenssons accoord gaan, zal ik een opening in de schutting maken.’ *Schutting* was een groot woord. Het was niet meer dan een eenvoudige rieten afscheiding waar toch altijd al van alles aan stuk ging. ‘Na het muziekmiddagje maak ik dat dan wel weer in orde.’

‘We kunnen ook wel met een trapleertje erover klimmen, hoor,’ zei tante Snip bereidwillig. Tjalling: ‘Nee, dat zal niet gaan. Als de achterburens toevallig door hun bovenraam kijken, krijgen ze meteen achterdocht. Zo'n uittocht van een hele stoet trap op trap af.’

Het geschiedde zoals hij had besloten. Iedereen vond het leuk, en best spannend, en weer eens wat anders, nou ja, iedereen... Behalve Hans dan, vanwege zijn kelderproject, en behalve Tsinegolde, want die moest een middag met die enge Van Sleeswijk doorbrengen. En behalve Tjalling de behoedzame. Die stond ook niet te juichen.

Nel Kristensson, die sinds Bennie's komst puur moederschap uitstraalde, en haar man Ragne zeiden dat de gasten hartelijk welkom zouden zijn. Samen met meneer Deisselveen maakte Tjalling een slimme, makkelijk herstelbare opening in de schutting. Naomi liet aan Dolf weten dat de zondag die zijn vader had genoemd uitstekend was, 'en moeder zei nog dat je vader maar een voorstel moet doen voor wat ze zullen spelen, of anders bedenken ze samen wel iets op de dag zelf'.

De vader van Dolf speelde graag en veel piano. Hij was leraar aardrijkskunde op een gymnasium in Amsterdam, en muziekmaken deed hij in zijn vrije tijd en op best hoog niveau. Hij had veel gemusiceerd met een zangeres, maar de zangeres kwam nooit meer. Bleef ze weg omdat ze niet met een NSB'er wilde omgaan? Of was ze misschien ondergedoken, zoals wellicht ook de pianostemmer? Of was ze uit haar huis gesleurd en weggevoerd, haar ondergang tegemoet, opdat het programma werd uitgevoerd van de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken?

En nu ook nog die twee toetsen die bleven hangen, wat een tegenslag toch. Zo'n oorlog, je moest je zo behelpen, je kon niet eens een pianostemmer vinden als je er een nodig had... kortom, Willem van Sleeswijk had het zwaar en hij had al een tijdlang zijn instrument niet aangeraakt. Maar vastlopende toetsen en vernietigde zangeressen of niet, hij zette zich serieus aan het studeren. Hij bereidde een van de Brahmssonates voor, wat hij overigens vergat aan Tsinegolde te laten weten.

Tsinegolde zat er trouwens niet op te wachten dat de vader van Dolf nu al een voorstel deed, want hoe minder goed het samenspelen hem zou bevallen, hoe groter de kans dat het bij die ene keer zou blijven. Ze rilde als ze aan de gestaag dichterbij komende zondag dacht.

Hij verliep volgens plan, behalve dat Tsinegolde het tegenover Brahms niet over haar hart kon verkrijgen zijn sonate niet zo mooi mogelijk te spelen. En ook was ze de rest van de dag totaal uit haar doen. Zolang Van Sleeswijk in huis was, had ze zich nog onder controle, maar de deur was nog niet achter hem dichtgevallen, of ze stortte in. Ze liet de pan met de gisteren zo moeizaam in elkaar gefantaseerde soep uit haar handen vallen. Vervolgens barstte ze in tranen uit. Niet vanwege de soep, en niet vanwege het bedorven vloerkleed. Toen Tjalling, om de sfeer weer wat op te vijzelen, zong over de bedorven doek die Klompertjes wijfje van haar mans beste broek had gemaakt, kafferde ze hem uit. 'Hou die suffe grappen voor je, kun je nou nooit eens serieus zijn!' En dat was best begrijpelijk, maar zo ongebruikelijk, dat geen van de anderen zijn lachen kon inhouden.

Het was dus goed afgelopen en na een nachtje slapen was Tsinegolde weer haar opgewekte zelf. Tot haar vreugde kwam er geen vervolgvorstel van de heer Van Sleeswijk. Tjalling achtte het niet onmogelijk dat de man een vermoeden had gehad van de anti-Duitse activiteiten in huize Rodenburgh, en eigenlijk alleen met het muziekplan was gekomen om zelf eens poolshoogte te kunnen nemen. Nou, dan had hij buiten de waard gerekend. Buiten Tjalling in dit geval, en buiten zijn uiterste zorgvuldigheid waar het veiligheid betrof.

Op een avond begin juni 1943 belde Harry Romp aan. Hij was een collega en goede vriend van Tjalling, die ook bij de gemeente werkte. ‘Tsinegolde, mag ik even binnen komen? Schikt het?’

Als er iets moest worden besproken over onderduikadressen en aanverwante zaken, deden ze het bij voorkeur niet op het gemeentehuis.

‘Natuurlijk. Ik roep Tjalling. Ik ben eten voor hem aan het opwarmen. Zal ik voor jou ook een bord brengen?’

Tjalling was nog maar net thuis, zijn fiets was twee dagen geleden dan toch door de Duitsers geconfisqueerd en hij had moeten lopen.

‘Nee, lief van je, ik heb thuis al gegeten.’ Even later zaten Tjalling en Harry in de muziekkamer. Tjalling schoof de schuifdeuren dicht, stak z’n hoofd er eerst nog tussen en zei tegen de mensen in de achterkamer: ‘Excuseer. Een privégesprekje.’

Terwijl Tjalling z’n maaltje nuttigde, vertelde Harry op gedempte toon dat hij een mogelijkheid wist om aan bonkaarten te komen. Aan het eind van deze maand zouden er weer nieuwe worden verstrekt, Harry had van zijn buurman die op het distributiekantoor werkte, gehoord dat er van de vorige serie bonkaarten te veel waren gedrukt, dat de niet uitgedeelde vellen morgen zouden worden vernietigd, en wie moest dat doen, dat vernietigen, jawel, Harry’s buurman. De mannen fluisterden nu.

‘Is die buurman te vertrouwen?’

‘Ik vertrouw hem, maar vertrouw *jij* hem ook?’

‘Nou ja, uit mezelf natuurlijk niet. Ik kan alleen op jouw oordeel afgaan. Heb je al gezegd dat je belangstelling hebt?’

‘Niet met zo veel woorden, maar hij heeft het wel door, volgens mij.’

‘En staat er niemand bij als hij die bonnen vernietigt? Of juist niet vernietigt?’

‘Hij zegt dat ze normaliter met z’n tweeën zijn, maar dat z’n maat verslaafd is aan kruiswoordpuzzels en daar ook in werktijd geregeld erg veel aandacht aan geeft.’

‘Denkt je buurman nu dat jij onderduikers hebt?’

‘Nee, hij weet wel zeker dat dat niet zo is. Tussen onze tuinen is geen afscheiding zoals hier, dus hij kan ook achter zo bij ons naar binnen kijken als hij even de keuken uitloopt. Bovendien hebben we al sinds jaar en dag de sleutel van elkaars huis.’

Tsinegolde kwam binnen met koffie.

‘Het eten was lekker, Tsinjotschka,’ zei Tjalling.

En Harry zei: ‘Ha, koffie, wat een luxe.’

‘t Is voornamelijk Buismans hoor,’ lachte Tsinegolde. Ze kwam er even bij zitten.

‘Waarom zou je buurman dan aannemen dat jij belangstelling hebt voor extra bonkaarten?’ vroeg Tjalling.

‘Dat heeft toch zeker iedereen. Daarvoor hoeft je geen onderduikers te hebben.’

‘Ook weer waar. Hij loopt natuurlijk een enorm risico als hij de vellen niet vernietigt. Ik neem aan dat hij zich dat realiseert? Stel dat je tegen hem zegt dat je ze graag wilt hebben, verwacht hij er dan iets voor terug?’

‘O beslist. Hij is niet bepaald een filantroop. Eigenlijk is hij nogal berekenend.’

Tsinegolde zei: ‘Lijkt me onbetrouwbaar, zo iemand.’

‘Mij ook,’ zei Tjalling, ‘maar het is wel verleidelijk. Het is langzamerhand ondoenlijk geworden om aan voedsel te komen.’

‘Als de man geld wil... wij hebben nog een kleine reserve op de bank,’ zei Harry, ‘maar ik weet niet hoeveel hij zal verlangen.’

‘Ik heb hulp van mijn vader gekregen. Wij kunnen daardoor financieel weer even voort. Maar echt veel kunnen we niet missen,’ zei Tjalling. ‘Want hoe lang duurt die rotoorlog nog.’

Op dat moment ging de bel. Zoals altijd schrok iedereen. In voor- en achterkamer. Als de bel ging, sidderde het hele huis, zo meende Chaja het zich later te herinneren. De muren, de meubels, het serviesgoed in de kast.

Naomi kwam via de gang naar de muziekkamer. Ze klopte zoals dat gewoonte was geworden, als de grote mensen in gesprek waren. Ze vroeg vanachter de deur eerst of ze binnen mocht komen.

‘Zal ik opendoen?’

‘Nee kindje, dank je. Laat mij maar even,’ zei Tjalling.

Tsinegolde liet Naomi binnen in de muziekkamer en sloot de deur achter Tjalling. Toen hield ze haar oor ertegen. Het was stil in huis. Alleen Hadas en Chaja in de achterkamer praatten zo gewoon mogelijk met elkaar. Ook dat was deel van de dril. Tsinegolde kon dan ook goed horen wat zich in de gang afspeelde. Het vreemde was dat ze Tjalling niet naar de voordeur maar naar de keuken hoorde lopen. Daarna hoorde ze even niks. Toen ging hij kennelijk toch naar de voordeur. Vervolgens hoorde ze wat er werd gezegd.

Het was kennelijk een Jehova’s getuige. Godzijdank. Niet de Gestapo. Ook deze keer niet. Harry, Tsinegolde en Naomi lieten hun ingehouden adem de vrije loop.

‘Mag ik u *De Wachttoeren* verkopen?’ hoorden ze.

‘Helpt dat?’ vroeg Tjalling. Tsinegolde stelde zich daar een wrang lachje bij voor.

‘Het zijn moeilijke tijden, meneer. Gods woord kan grote troost bieden.’

‘Zo. Meent u dat? Als hij nou nog geld bood,’ hoorde ze Tjalling zeggen. De monden van Tsinegolde en Harry vielen open, en alsof dat hoorbaar was, hielden ze er meteen allebei een hand voor.

Het was even stil, en toen hoorden ze de man zeggen: ‘Neemt u me niet kwalijk dat ik heb gestoord.’ En de deur viel dicht.

Nog net voor spertijd ging de bel opnieuw. Weer de schrik. Weer de ingehouden adem. Tjalling deed weer open. Het was dezelfde man. Hij lichtte even zijn hoed, overhandigde Tjalling een enveloppe, en vertrok zonder iets te zeggen. Er zat tweehonderd gulden in.

Een paar dagen later zei Hadas: ‘Mama, waarom bewaar je de deegroller in het kastje bij de voordeur?’

‘Wat zeg je nou?’ (Tsinegolde).

‘De deegroller! Waarom ligt hij in het gangkastje?’

Tsinegolde zei: ‘Geen idee.’ Op dat moment kreeg ze er een.



Toen Tjalling en zij in bed lagen, vroeg ze of het klopte.

‘Ja,’ zei Tjalling. ‘Iemand gaf... iemand wou me een pistool geven. “Neem het nou maar,” zei hij. “Wie weet heb je het een keer nodig.” Het leek me niks. Gewapend verzet, daar begin ik niet aan. Maar een deegroller bij de hand hebben, leek me geen gek idee.’

Het Brahms-muziekmiddagje met Van Sleeswijk in april was goed afgelopen, maar het had Tjalling en Tsinegolde wel aan het denken gezet over de situatie in huis. Die was zeer precair. De oorlog duurde veel langer dan gevreesd. De kans dat het geheim van de Rodenburghlaan zou uitlekken, werd met de dag groter. Er waren intussen al zoveel mensen die ervan afwisten. De burens en oom Arie en Harry en Tjalling zelf, en alle onderduikers natuurlijk. Allemaal hoogst betrouwbaar, maar als ze ooit gepakt werden, zouden ze dan tegen druk, tegen marteling zijn opgewassen? Zouden ze hun mond blijven houden als hun nagels werden uitgetrokken? Tjalling betwijfelde het. Ook op zijn eigen standvastigheid rekende hij niet. Er hoefde maar een kleinigheidje mis te gaan, of ze gingen er allemaal aan. Als ergens onderduikers werden gevonden, hadden noch de onderduikers noch degenen die hun onderdak hadden verleend ook maar een schijn van kans. De onderduikers werden gedeporteerd. Aan wat daarna met ze zou gebeuren, durfde Tjalling na zijn bezoek aan Lea in Bunnik helemaal niet te denken. En ook de onderdakverleners zouden het niet overleven. Ter plekke gefusilleerd werden ze. Zoals de broer van Dieuwke.

Waar o waar moesten al hun onderduikers zich verstoppen als er hier een razzia kwam? Een huis-aan-huis razzia. En dan die onderneming met Van Sleeswijk op bezoek, en zijn zoontjes in de klas bij Naomi en Hadas. Tjalling nam het zichzelf nu kwalijk dat hij er toch nog zo luchtig over had gedaan. Hoe fout had dat kunnen aflopen.

Samen met Tsinegolde kwam hij tot de conclusie dat er absoluut een deugdelijke schuilplaats moest komen. Een schuilplaats die zo perfect was dat de Duitsers hem niet zouden vinden.

Iets slims verzinnen was vooral een kolfje naar Sacha's hand, maar Tjalling kon er ook wat van.

'Als we nou eens een nieuwe muur maken, precies zoals de muur tussen de zolder van de Kristenssons en onze zolder, maar dan een halve meter ervandaan,' bedacht hij.

Het echtpaar lag in bed. Met z'n drieën, maar Chaja sliep.

Tsinegolde knikte bedachtzaam. 'Klinkt goed. Ik zie het wel voor me. We moeten dan wel een massa bakstenen hebben. En hout.'

'Hout is geen probleem. We hebben in de schuur immers nog die stapel planken.'

'O ja, dat is ook zo. Maar bakstenen. Hoe komen we daaraan?'

Het idee van een zwembad voor de moerasschildpadden was blijven hangen. Dat was hoe de beestjes hun bescheiden bijdrage in het verzet zouden leveren.

Iedere fase van het plan werd doorgenomen.

'Als ze ooit komen,' vroeg Tsinegolde zich af, 'zouden ze het dan echt niet zien? Dat onze zolder smaller is dan de verdieping eronder?'

'Tja. Als iemand iets wil vinden, wanneer houdt hij dan op met zoeken?'

Weer dachten ze na. In stilte.

Ineens wist Tjalling het: 'Ei van Columbus: als ze het gevonden hebben! Weet je wat? We maken nog een tweede schuilhok, maar net iets minder mooi, zodat ze dat met een beetje moeite *wel* kunnen vinden. Dan zoeken ze niet verder. Daar leg ik dan ook wat spullen in, maar niks wat ze absoluut niet mogen vinden. En ook flessen met water en wat crackers en gedroogde appels of zo.'

'Ja ho, dan begrijpen ze onmiddellijk dat we onderduikers hebben, of in ieder geval hebben gehad.'

'Ai. Ook weer waar,' zei Tjalling. 'Weet je, ik leg er een mud aardappels en een zak meel in. Dan denken ze dat we zwarthandelars zijn.'

'Een mud aardappels!' zei Tsinegolde. 'Hadden we die maar, dan konden we voorlopig lekker eten.'

‘Nou ja, ik verzin wel wat.’

‘Hm, zwarte handel. Alsof je daarmee wegkomt,’ zei Tsinegolde.

‘Nou nee, vast niet, maar dan pakken ze alleen mij en niet ook jou en de kinderen en ze zoeken dan niet verder naar onderduikers.’

Tsinegolde zweeg. ‘Goed idee,’ zei ze ten slotte. Ze hoorde zelf hoe vreemd haar stem klonk en dus snoot ze maar gauw haar neus om dat te camoufleren.

Tjalling en Tsinegolde werkten de daaropvolgende nachten de plannen tot in detail uit. In bed, fluisterend, met slapende Chaja in haar hoekje, want dat was zo'n beetje het enige moment dat ze rustig met elkaar konden praten.

Het was een week na hun eerste gesprek over een schuilhok. Janneke was veilig bij mensen in Drenthe ondergebracht waar ze ten minste weer buiten kon spelen. Het babypopje en het onder Hans z'n leiding gemaakte bedje had ze natuurlijk meegekregen. Chaja sliep weer in haar eigen bed.

Zoals iedere avond kwam Tjalling de kinderen ondersteppen. Hij schudde de perrines nog eens extra op. Die perrines – dekbedden zonder stiksels waardoor het net supergrote kussens leken, maar waardoor ook de inhoud de neiging had om naar één kant te kruipen – waren indertijd uit Rusland via België naar Nederland meegekomen.

‘Wat zouden jullie ervan zeggen als we een vijver in de tuin maakten voor de moerasschildpadden?’ Naomi kreeg een kleurkje. Hadas schoof verder onder de perrine. Chaja zei: ‘In de brandweerhelm?’

Tjalling hoorde het niet. Of misschien ook wel. Hij zei: ‘Het is goed voor ze als ze af en toe kunnen zwemmen. Dat zei Jules toch?’

De familie Gerritsen was ook weer vertrokken. Er waren op dat moment vijf onderduikers, tante Kiki, oom Fred, oom Pil, Hans en de nieuwkomer An, een meisje van eenentwintig.

De ouders en het broertje van An waren bij de razzia van 20 juni in Zuid al vroeg in de morgen opgepakt. Als een van de eersten die zondag. Het gezin woonde vlak bij het Olympiaplein, en dat was door Aus der Fünten aangewezen als een van de verzamelpunten. Vanwege de ervaring die hij had opgedaan bij zijn vorige jacht op joden, in Centrum, een maand eerder, op 26 mei, had hij deze grote razzia in alle stilte voorbereid. Te veel mensen, al-

thans naar *zijn* mening, hadden er bijtijds van gehoord zodat ze nog de wijk hadden kunnen nemen. Van de Haagse politieagenten die deze keer ook waren ingezet als jodenjagers, was er dan toch één die had geweigerd mee te werken aan de mensonwaardige, maar inmiddels door velen bijna als normaal geaccepteerde actie. Je zou verwachten dat de bezetter deze weigeraar zwaar liet boeten, eigenlijk dat hij ter plekke werd gefusilleerd, maar – en moge dit voor, god verhoede, een toekomstige soortgelijke gebeurtenis een aanmoediging zijn om het eigen geweten te volgen – er overkwam de Haagse agent *niets*.

Zelf had Vera, want zo heette An eigenlijk, de nacht van zaterdag op zondag elders doorgebracht, omdat ze had zien aankomen dat ze niet vóór spertijd thuis zou kunnen zijn. Toen ze de volgende morgen vroeg op pad was gegaan naar haar ouderlijk huis, merkte ze natuurlijk wat er in Zuid gaande was. In de buurt van het Amsterdams Lyceum had ze staan aarzelen. Er liepen overal Duitsers in grauwbloei en NSB'ers in het gehate zwart rond. Ze durfde met haar ster niet de laatste paar honderd meter naar huis te lopen. Een moedige kennis die in de De Lairessestraat woonde – niet een jood, iemand die dan ook het bevel had ontvangen deze dag binnenshuis te blijven – stond brutaalweg op het punt om met zijn teckel in het Vondelpark zijn gebruikelijke zondagmorgen-ommetje te maken. Hij zag het meisje besluiteloos aan de overkant van de straat staan, stak de straat over, sloeg haar resoluut zijn sjaal om de hals, over de ster heen, greep haar arm en nam haar mee naar zijn eigen huis.

Een dag later was Vera-An via oom Arie bij de Idsinga's beland. Ze zou een blijvertje zijn, want Tjalling was geheel door zijn voorraad onderduikadressen heen.

Tjalling zei het nog maar eens. Een beetje anders: 'Het is goed voor de moerasschildpadden om af en toe te kunnen zwemmen. Een vijver. Wat vinden jullie ervan?'

Nu klonken alom instemmende geluiden.

'Hoi! Dan ga ik er ook in zwemmen,' (Hadas).

'Krijgen we dan een badpak?' (Naomi).

‘Ik vind het wel fijn, hoor. Voor Pythagoras en Zacharias en zo (moerasschildpadden), maar krijgen Penelope en Tagore (landschildpadden) dan ook iets leuks?’ (Chaja).

‘Ja hoor. Die mogen allebei een nacht in je poppenbed slapen,’ (Naomi).

Meneer Deisselveen zou de vijver komen metselen.

‘Maar daar heeft hij wel bakstenen voor nodig,’ zei Tjalling, ‘en die moeten jullie helpen zoeken. In het park liggen vaak bakstenen tussen de struiken, dus als jullie nou elke dag als je uit school komt in het park gaan zoeken en je stopt er een paar in je schooltas... Nou, wat denken jullie ervan?’

‘Ik kan er best tien tegelijk dragen,’ (Hadas).

‘Ik wel honderd,’ (Chaja).

‘Opschepper!’ (Hadas).

‘Als het moet, zal ik wel helpen.’ Naomi voelde zich door de geschiedenis met de brandweerhelm verplicht ook haar diensten aan te bieden, al vond ze zichzelf veel te groot voor speurtochten tussen de rozenbottelstruiken. Ook aan het zoeken van bijzondere kiezels in de tuin van de Harmoniehof deed ze niet meer mee. Tsinegolde en de kinderen gingen er nog altijd heen, niet meer zo vaak als voorheen en natuurlijk altijd lopend, acht kilometer heen en acht kilometer terug. Alleen Chaja mocht toen hij nog over een fiets beschikte soms op de terugweg achterop bij Tjalling.

‘Dan wil ik wel een aparte tas mee, anders worden mijn schriften vies,’ bedong Naomi.

‘Goed zo.’ (vader Tjalling) ‘Mama zal jullie wel laten zien waar lekker veel stenen liggen, maar meer dan drie per kind per keer mag niet. Er moet voor andere mensen ook wat blijven liggen, nietwaar.’

En of het nou een wonder was, of georganiseerde misdaad, de kinderen vonden het doodnormaal dat ze iedere dag als ze ’s middags van school naar huis liepen achter een bepaalde rozenbottelstruik in het park precies vijftien mooie gave rode bakstenen vonden, drie voor ieder kind en zes voor in Tsinegolde’s grootste boodschappentas. Ter bescherming van de schoolboe-

ken, kregen de kinderen ieder een oud kussensloop uit Sheba's rijkgevulde linnenkast. De stenen moesten nu juist niet in een aparte tas.

Een keer, toen de school wat vroeg uit was, riep Hadas: 'Hé, daar loopt meneer Deisselveen. Hij is zeker ook stenen aan het zoeken.' Tsinegolde hoorde het niet. Of wel.

Meneer Deisselveen bouwde op drie locaties: een openbare, een geheime, een half om half. De openbare was in de tuin: de beloofde vijver, heel mooi, zoals een zwembad voor peuters, met een schuinaflopende vloer, zodat de schildpadden makkelijk in en uit konden lopen. Architect: weg- en waterbouwkundig ingenieur Tjalling. De half om half was een veredeld kolenhok in het schuurtje. Dat was snel klaar, want daar ging het alleen om een paar eenvoudige aanpassingen. En dan de geheime. Die was op zolder. De schildpaddenvijver schoot maar een baksteen of twee per week op. Dat was wel merkwaardig. Al die tijd lag de tuin vol bouw materiaal. Er was zelfs een klein model cementmolen, die de kinderen weleens mochten bedienen. Op zichzelf een verrukkelijke speelplaats voor wie niet op straat mocht spelen. Maar meneer Deisselveen had uiteraard alleen maar last van dat nieuwsgierige babbelgrage volkje. Ze liepen in de weg, of ze waren in de weer met zijn gereedschap, bij voorkeur juist met wat hij op dat moment nodig had. Hij zei toch al weinig, en een klacht uiten deed hij helemaal nooit, ook niet toen Chaja zijn duimstok brak. Ze had hem zelf tot een meter uitgevouwen. En duimstokken laten zich nu eenmaal niet graag door onervarenen weer opvouwen.

Toch was het bepaald merkwaardig dat het bouwen van de vijver zoveel meer tijd kostte dan het kolossale project op zolder. Daar metselde en timmerde de grote stille kracht Deisselveen tussen het huis van Tjalling en Tsinegolde en dat van de burens voortvarend maar zo stil mogelijk een complete nieuwe muur op vijftig centimeter afstand van de bestaande. Hij liet nooit een stuk gereedschap vallen, als hij de hamer gebruikte ging er een lap omheen. Een ontwerp was er niet aan te pas gekomen, want het was precies zo'n muur als die er al stond. De huizen in

Elsrijk, de nieuwbouwwijk waar de Rodenburghlaan bij hoorde, hadden schuine daken. Wat de bewoners gewoonlijk hun zolder noemden, was in feite een vliering over de hele bovenverdieping. De muur was er in het midden op z'n hoogst, namelijk tot de nok van het huis.

Tegen de nieuwe muur kwam een kapstok met oude jassen. Dat was tegen de muurhelft aan de tuinkant. En een boekenkast met oude studieboeken uit de Delftse tijd en tijdschriften tegen het voorste deel van de muur. De boekenkast kon je wegdraaien, want die had stiekeme verzonken wieltjes. Achter de jassen was een laag deurtje, niet met een nette deurknop, maar met alleen maar een kromme spijker om aan te trekken. Door dat deurtje kwam je in het achterhok, en achter de draaiboekenkast was een opening naar het voorhok.

In ieder schuilhok konden met gemak twee, en met enige goede wil drie onderduikers. Het was er niet echt comfortabel, maar het moest te doen zijn. Het voorhok was bestemd voor oom Pil en Hans, het achterhok voor Frits en de dames.

Toen er in de laatste oorlogswinter, die van '44-'45, nog maar drie onderduikers continu bij het gezin woonden, tante Kiki, oom Fred en An, eiste Tjalling – en dat was een eis waar niet aan te tornen viel – ‘als er onraad is, gaan Kiki en An in het achterhok en Fred, jij gaat in het voorhok. Kiki en An zijn wat kleiner. Jul- lie kunnen wel door het halve deurtje. Fred, jij kunt makkelijk in je eentje de boekenkast wegdraaien, dus jij in het voorhok. En Fred, als het ooit nodig is, denk er in godsnaam aan op weg naar de zolder het kistje mee te nemen dat op de zoldertrap staat. Dat is jouw verantwoordelijkheid. Afgesproken?’

Het kistje, dat was het kistje met alle papieren die onmisbaar waren om terug te vinden welk kind van welke onderduiker waar was ondergebracht en hoe wie eigenlijk heette. Zoals wie Jan- neke was en dat ze eigenlijk Ruth heette, en dat ze nu bij die en die familie in Drenthe was ondergebracht. En zoals de naam en het adres van het meisje dat op de Plantage Middenlaan de zware koffer aan Tjalling had overgedragen waarin de baby was



vervoerd die nu Bennie Kristensson werd genoemd. Kortom, dat soort zeer gewichtige maar zeer geheime zaken, en ook andere papieren met geheime informatie die Tjalling bijna dagelijks nodig had, zoals de documenten waar Tsinegolde en hij iedere avond aan werkten.

Toen Tjalling het zo meedeelde, was er eerst wat gepruttel van tante Snip, die niet van haar Snap gescheiden wenste te worden, en ook Fred stond op het punt om te protesteren, maar Tjalling snoerde beiden de mond: ‘Geen discussie mogelijk. Zo gebeurt het.’

Echter, nu was het zomer 1943. Wie weet was de oorlog spoedig voorbij en zouden de schuilhokken nooit nodig zijn.

## 29

Eindelijk eindelijk lieten de geallieerden ook in Nederland weer van zich horen. En voelen. Het feit op zichzelf was hoopgevend. De praktijk was ook weer, zacht uitgedrukt, beslist niet voor iedereen prettig.

Op maandag 19 juli, de geboortedag van grootvader Joél Dobrowitz, bombardeerden de Amerikanen de Fokkerfabrieken in Amsterdam-Noord. De fabrieken werden niet geraakt, wel een woonwijk en een klooster (honderd slachtoffers). Zes dagen later deden de Britten een poging, en nog weer drie dagen daarna een tweede poging. De Britten raakten de fabrieken flink, en wel zo dat ze tot het eind van de oorlog op geen stukken na meer konden produceren zoals voorheen. Bij de Britse bombardementen vielen nog eens tachtig doden. Was het een succes? Of geen succes?

Grootvader Joél kreeg dit jaar de gelukwensen van Tsinegolde in een brief die Tjalling hem pas twee dagen later kon overhandigen. Dat was kennelijk niet goed genoeg, want zijn nieuwe jaar bracht hem niet veel geluk.

Op 6 augustus 1943 ging om één uur 's nachts de telefoon in de Rodenburghlaan. Tsinegolde was nog druk aan het kalligraferen en Tjalling typte een ontwerptekst voor een gefantaseerd document op zijn trouwe Olivetti. Ze schrokken. Uiteraard. Tjalling nam de hoorn van de haak. Tsinegolde keek gespannen naar zijn gezicht om zijn reactie te peilen. Ze zag het direct: foute boel. Het was Lodewijk Groen, de buurman van Joél en Sheba.

'Met Groen van de Harmoniehof. Ben jij dat, Idsinga? Mooi dat je nog op bent.'

'Ja.'

'Ze hebben je schoonouders meegenomen.'

Tjallings adem stokte en het bloed trok weg uit zijn gezicht. 'En de Rosa's?'

'Ja, ik geloof ook de oude dame en je schoonzus.'

'O God! Heb je enig idee waarheen?'

'De Hollandsche Schouwburg, zeggen ze. Dat lijkt me ook

het waarschijnlijkst. Ik dacht, ik bel maar even. Ik vind het reuze rot voor je vrouw. Voor jou ook natuurlijk. Is er iets wat ik kan doen? Moet ik in het huis gaan kijken? We hebben een sleutel.'

'Wacht maar even. Ik kom zodra het licht is. Hebben ze alweer een razzia gehouden?'

'Nee, ik geloof dat ze alleen maar hiernaast zijn geweest, op 35, bij de Dobrowitzen.'

'Misschien toch wel goed als je even gaat kijken. Misschien is er gas aan blijven staan of zo. Heb jij enig idee hoe lang ze mensen in de Hollandsche Schouwburg vasthouden? Hoeveel tijd we hebben voordat ze op transport gaan?'

Nee, dat wist Lodewijk Groen niet. Hij nam aan dat ze niet dezelfde nacht nog weg zouden gaan.

'Je weet hoe de moffen zijn. Alles moet genoteerd, geadmistreerd, weet ik veel... Ik denk dat ze er zeker een paar dagen zullen zitten.' Lodewijk was een prima kerel. Hij probeerde waarschijnlijk dit minimale beetje troost te bieden.

Tsinegolde en Tjalling gingen die nacht niet naar bed. Waren ze er bij de *Zentralstelle* achtergekomen dat de papieren voor Sheba vals waren? Of was ineens drie niet-joodse grootouders al niet meer genoeg? Misschien was het omdat ze met de 'nog bijna helemaal' jood Joél getrouwd was? En hoe moest dat met zijn zuster Rosalie?

Ze legden de documenten waar ze mee bezig waren weg, en zorgden in ijltempo voor nog wat stukken – dan maar minder authentiek lijkend – die de Duitsers moesten overtuigen dat ook de vierde grootouder van Sheba echt geen jodin kon zijn, en dat in het voorgeslacht van Rosalie en Joél geen jood te vinden was, laat staan die lange rij rabbijnen. Tsinegolde componeerde een liefdesbrief waarin een essentieel zinnetje het werk moest doen, en Tjalling bedacht een medische verklaring van een verzonnen arts, dat een vermeende voorouder impotent was geweest, en dat die en die dus zeker niet een kind van die en die kon zijn geweest. Voor drie grootouders van Joél en tante Rosalie kregen ze het niet op tijd voor elkaar.

Toen het licht begon te worden, de spertijd was op een paar minuten na voorbij, hulde Tjalling zich in Cees z'n lange leren jas en sprong op Arie's fiets. Die stond nu standaard in de poppenhuisschuur, omdat Arie van mening was dat Tjalling hem harder nodig had dan hij. Zelf kon hij nog steeds over zijn auto beschikken. Tsinegolde keek hem met bange ogen na. De massieve banden daverden brutaal door hun stille wijkje en vervolgens over de lange weg naar Amsterdam.

Om halfzeven was hij in de Plantage Middenlaan, waar het bij de Hollandsche Schouwburg al een drukte was als in betere tijden kort voor een avondvoorstelling. Natuurlijk werd hem in eerste instantie de toegang geweigerd. Maar waarschijnlijk hielp de jas van Cees de Bruïne ook nu weer. En ook de grootte van de stappen die hij nam en Tjallings voor deze gelegenheid uitermate zelfbewuste, autoritaire gelaatstrekken. Heel anders dan bijvoorbeeld om het meededogen van een Alkmaarse non te wekken.

Het zat Tjalling mee. Aus der Fünten, de man van de *Zentralstelle* aan de Euterpestraat, was in persoon aanwezig. Had de man de nacht in de schouwburg doorgebracht? Of ergens met enkele vrienden en vele flessen? Daar zag het naar uit, concludeerde Tjalling na afloop van het onderhoud.

Toen Tjalling binnenstapte, zag hij hem onmiddellijk staan. Hij was in gesprek met Edwin Sluzker. Sluzker was een Oostenrijkse jood die voor de oorlog naar Nederland was gevlucht en nu als baas van de *Expositur* de contactpersoon was tussen de Joodse Raad en Aus der Fünten. Ook hem kende Tjalling wel. Sluzker was in principe de man bij wie je moest zijn voor vrijstelling van deportatie. Aus der Fünten zag Tjalling ook en zo te zien herkende hij hem zelfs. Tjalling was dan ook al meerdere malen met veel bravoure, zo opvallend mogelijk, om maar door iedereen te worden gezien, in het gebouw aan de Euterpestraat geweest.

Tjalling groette even uit de verte met een glimlachje, zonder woorden, alsof ze oude bekenden waren, stak een sigaret tussen zijn droge lippen, stak hem niet aan, maar liet hem nonchalant bungelen, een passend accent aan zijn zelfverzekerde houding,

hoopte hij. Hij wachtte welwillend, maar ook weer niet al te geduldig, tot de heren uitgesproken waren en uit elkaar gingen.

Toen stapte hij snel op de Duitser af. Want in dit geval verwachtte hij van een gesprekje met de aangeschoten Aus der Fünten meer effect dan van praten met Sluzker.

‘Kan ik u spreken, *Herr* Aus der Fünten? Het zal niet veel tijd kosten.’

De Duitser knikte vermoeid. *Augenblick. Setzen wir uns.* ‘Hij zuchtte zwaar. *’s Ist ein schwere Nacht gewesen.*’ En hij wees naar een paar krukjes langs de kant.

*Schwere Nacht*, ammehoela, dacht Tjalling. Ik weet er nog wel een paar die een ongetwijfeld *schwere-re Nacht* achter de rug hebben. Maar hij liep mee, bood Aus der Fünten toen ze zaten ook een sigaret aan, en een vuurtje, spreidde z’n benen, plantte z’n ellebogen op z’n knieën, haakte z’n vingers in elkaar en betoogde vervolgens ontspannen, alsof het om een wisselasje ging, dat er een kleine vergissing was gemaakt. Iets wat even moest worden rechtgezet. Het was achtermekaar in de administratie van de *Zentralstelle* te vinden. Er was immers een onderzoek gaande naar de voorgeschiedenis van de leden van het gezin Dobrowitz uit de Harmoniehof, die hier momenteel werden vastgehouden. Nogmaals: gewoon een vergissing. De vrouw des huizes is immers helemaal geen jodin, daar bent u al van op de hoogte, nietwaar. Maar ook de echtgenoot, die misschien genoteerd was geweest als gemengd gehuwd, waardoor het misverstand kon zijn ontstaan dat hij een jood zou zijn, was zelf helemaal geen jood, blufte Tjalling. Hij manoeuvreerde met zijn onderlip de sigaret richting neuspunt, en greep in zijn tas naar de in ijltempo die nacht gefabriceerde vervalsingen.

‘Deze Dobrowitz heeft ten onrechte een persoonsbewijs met een B ontvangen. Kan gebeuren. Vergissing. Beetje lastig dat dat nog niet is rechtgezet.’ En vol begrip vriendelijk lachend: ‘Het bezorgt u en uw medewerkers allemaal extra werk, nietwaar. Maar ja, het is toch niet de bedoeling dat mensen met een A-persoonsbewijs in Duitsland of elders te werk worden gesteld. Overigens, wat de echtgenoot en diens zuster betreft...’

Zo te zien duizelde het Aus der Fünten. Zijn ogen waren roodomrand en er stonden zweetdruppels op zijn voorhoofd.

‘Komt u even mee,’ zei hij. Hij opende een stuk of wat deuren en vond ten slotte een plek met heuse fauteuils, waar ze in totale privacy konden zitten. Tjalling voelde hoe hij zelf hevig beefde, en hij hoopte maar dat Aus der Fünten te veel door zijn eigen probleem in beslag werd genomen om het op te merken. Het verbaasde Tjalling dat de Duitser hem de tijd gaf zijn verhaal te doen. Eigenlijk had hij alles al op de krukjes in de hal gezegd, maar nu Aus der Fünten zichtbaar genoot van het comfortabel achteroverleunen, nam Tjalling de tijd om zijn relaas nog eens in detail uit de doeken te doen. Het was nu wel duidelijk. De man had evident te veel drank in zijn lijf, vandaar die slappe benen. Mooi zo.

‘Wat de echtgenoot Dobrowitz en zijn zuster betreft, over hen is bekend dat hun overspelige moeder helemaal niet bij haar man in Kiev heeft kunnen zijn in de jaren dat de beide kinderen geconcipieerd werden. Die vrouw was namelijk van hem weggelopen vanwege een relatie met een Italiaan en het stond vast dat ze bij die man was ingetrokken. In Milaan.’

‘In Milaan?’ vroeg Aus der Fünten wazig. Hoezo ging het in eens over Milaan? Hij wreef verdwaasd over zijn voorhoofd.

‘Jazeker, in Milaan,’ zei Tjalling. ‘Dat was al lang bekend, maar nu was er onlangs een brief opgedoken waaruit je dat klip en klaar, zwart op wit, eenduidig, geen twijfel mogelijk, kon afleiden. Jazeker.’ Ai, nu zei hij alweer *jazeker*. Niet goed. Op je woorden passen, Tjalling, vermaande hij zichzelf. Rustig blijven. Overwicht houden.

‘Die brief was een smeekbede van haar echtgenoot. Ja-a, *dat* was een jood, onmiskkenbaar, al lang dood trouwens. Een regelrechte smeekbede. Of ze alsjeblieft naar Kiev wilde terugkomen.’

Aus der Fünten: ‘Een brief? Waar is die brief?’ Hij leek te ontwaken uit zijn roes, of uit zijn apathie.

‘Nee, die brief is nog niet hier. Die is onderweg. Hij kan iedere dag in Nederland zijn.’

Tjalling vreesde zichzelf vast te praten.

Aus der Fünten lachte nu slim en zei: ‘*So eine Menge over-*

spelige dames toch. Die naam Dobrowitz klinkt anders wel heel joods, is het niet?’

‘Jazeker, maar dat is dus de naam van die overleden man die niet de vader is. De vent in Milaan, de echte verwekker, heette Mussolini. Ja, net als de Duce.’ Tjalling verslikte zich in zijn eigen onhandige verzinsels. Ai, nu was hij te ver gegaan. Afleiden, in godsnaam afleiden. ‘Trouwens, daar zal dan wel het misverstand in uw administratie door zijn ontstaan: Dobrowitz is – zoals u misschien weet – gewoon een plaatsje in Tsjecho-Slowakije, niet ver van Praag. Er heten daar zoveel mensen Dobrowitz. Net zoals ik Van der Stad heet.’

En toen zei Tjalling, en hij hoorde onmiddellijk zelf hoe onwaarschijnlijk het klonk: ‘Stad is een dorpje in Nederland, moet u weten.’

Wat stom dat hij hier niet een van zijn andere schuilnamen gebruikte. *Van Lunteren* zou prima zijn geweest. En anders Van Dorp wel. Hij smeekte inwendig dat de man nu niet zou vragen waar Stad dan wel lag.

Dat vroeg Aus der Fünten niet, maar hij haalde wel een wenkbrauw hoog op en zei: ‘Vreemde naam voor een dorp.’

En Tjalling met een onnozel lachje: ‘Ja, nietwaar. Nou ja, voluit is het eigenlijk Stad aan ’t Haringvliet. Zeeland hè.’

Zeeland? Klopte dat? Of was het Zuid-Holland? Daar had je de kramp in zijn handen. Hij bakte er niks van.

Maar de man zei: ‘Hm. Nou, dat echtpaar en hun dochter moeten dan *bis auf Weiteres* maar terug naar huis, maar die ongetrouwde dame, nee, daar gaan we niet op wachten, of daar nog een of andere smeekbede van een of andere dooie jood over komt.’

Tjalling wrong zijn hersenen uit om nog maar iets te verzinnen om ook tante Rosalie te redden. Er prikten tranen achter zijn ogen. De *SS-Hauptsturmführer* zei bars dat het onderhoud ten einde was. Hij haalde een visitekaartje te voorschijn, krabbelde er wat op en overhandigde het aan Tjalling.

‘U kunt u vervoegen bij de tafel bij de uitgang om er een *Sperre* te krijgen voor het echtpaar Dobro... nou ja, zoals dat plaatsje bij Praag.’

Tsinegolde's vader was al meteen de eerste nacht in de Nederlandsche Schouwburg ernstig ziek geworden. Toen Tjalling zijn schoonouders en Zizi maandagmiddag kon komen ophalen, brachten ze Joél rechtstreeks naar het ziekenhuis.

Sheba en haar oudste konden terug naar de Harmoniehof, maar o wat was het kleine huis groot en leeg. Ze waren gebroken van verdriet om tante Rosalie. Ook natuurlijk bezorgd om de zieke Joél, maar dat was van een andere orde.

Ook Tjalling was wanhopig. Voor de ouders van Janneke, die hij overigens nooit had ontmoet, was hij eenvoudigweg te laat geweest. Toch lag hij ook daar vaak wakker van. Maar de ramp die Rosalie nu overkwam, voelde hij als een enorm persoonlijk falen. Hun dierbare tantetje had toch al zoveel tegenslag in haar leven ondervonden.

Toen hij thuis kwam en Tsinegolde het allemaal hoorde, was ook zij natuurlijk intens verdrietig, maar ze gebruikte al haar energie om Tjalling, haar Tjalling, die zich zo voor haar familie en voor wie maar om zijn hulp kwam vragen inspande, te troosten.

Bij wijze van enorme gunst had hij voor Rosalie nog wat spullen voor de nacht mogen brengen. Hij kwam met de Kocotas naar de Harmoniehof, en Zizi en Sheba vulden hem met wat nachtkleding, een warm vest, twee van Rosalie's heel dierbare boeken, een bundeltje van Anatole Schnitzler, en Tsjechovs *Kersentuin*, het laatste zakje bruidssuikers dat Sheba nog bezat, en een groot stuk babka, een speciaal Russisch baksel met sucade en rozijnen. Ook zaten er briefjes tussen de kleren, van Sheba en Rosa II, en ook van Tsinegolde en Tjalling. De tas moest hij bij de ingang van de schouwburg afgeven. Te spreken had hij haar niet meer gekregen.



Chaja lag klaarwakker in bed. Haar beide zusjes sliepen. Waarom zij niet? Was het omdat ze mama weer had zien huilen? Of doordat ze te groot werd voor het kinderbedje, zodat ze haar benen niet kon strekken?

Ze hoorde An de kamer inkomen. Die deed heel stil. Ze dacht zeker dat alledrie de kinderen sliepen. Nou, Chaja mooi niet. Het was best leuk om An bezig te zien. Ze knipte het lichtje boven de wastafel zo voorzichtig aan dat het niet eens een klikje gaf, en in de spiegel kon Chaja goed zien hoe ze haar tanden poetste. Heel uitvoerig. Op en neer, en heen en weer, en tot diep achter in haar mond. Daarna borstelde ze ook nog een hele poos haar mooie donkere haar. Eerst gewoon en daarna met haar hoofd zowat tussen haar knieën. En zoals ze de borstel weglegde. Alles heel stil. Toen deed ze haar broekje naar beneden. Wat nam ze daar nou uit? Een grote witte zakdoek, dacht Chaja, in de lengte opgevouwen. Heel goed kon ze het niet zien, maar wat was dat nou, het leek wel of hij vol *grand baba* zat. Jakkas, An had het in haar broek gedaan. Ze wikkelde de vieze zakdoek in een stuk papier, en toen nam ze een andere opgevouwen zakdoek uit het kastje onder de wastafel, dat mama voor haar had uitgeruimd en waar ze nu haar spulletjes bewaarde. Nu waste An haar billen, heel uitvoerig, eerst haar voorbillen, daarna haar achterbillen. Om beter te kunnen zien, kwam Chaja een eindje overeind. Ai, dat maakte geluid.

An draaide haar hoofd om: ‘Ben je nog wakker, Chaja,’ fluisterde ze. ‘Kun je niet slapen? Wacht, ik zal je héél lekker instoppen. Dan gaat het misschien weer.’

Chaja huiverde. Ze wilde net zeggen: ‘Dan moet je wel eerst je handen héél goed wassen.’ Maar ze aarzelde, want dat klonk misschien niet aardig. Gelukkig zei An het toen zelf: ‘Eerst even m’n handen wassen.’

Tot haar verbazing kwam Chaja er de volgende dag achter dat ook Naomi wakker was geweest. Want ze hoorde haar tegen Tsi-

negolde zeggen: ‘Mama, wat is er toch met An? Die was gisteren zo raar aan het rommelen met haar onderbroek.’

Maar wat mama toen had gezegd, had Chaja niet begrepen. Zoiets als: ‘Ze is ontsteld weet je wel, daar heb ik je laatst toch over verteld. Hoe dat is met meisjes en als baby’s worden geboren en zo?’

En toen had Naomi gezegd: ‘Hm. O ja. Ik begrijp het.’

Heb je ooit, dacht Chaja. Stom kind. Nou moet ze niet doen alsof *zij* het begrijpt. Wat had dat er nou mee te maken: Baby’s... Van die schattige schone baby’tjes, die zo lekker roken, zoals Bennie Kristensson, en dan die vieze zakdoeken van An die het in d’r broek had gedaan. En ineens had Chaja geen respect meer voor Naomi. Ze had haar grote zusje altijd zo wijs gevonden. Ze wist zoveel, ze begreep alles zo vlug. Dat viel dus goed tegen. Dat kind deed maar alsof ze dingen begreep. Nou zeg, daar stonk Chaja een volgende keer mooi niet meer in.

Op dat moment was Hadas er jammer genoeg ook bij gekomen, en die riep altijd van alles erdoorheen, zodat je *nergens* meer een touw aan kon vastknopen.

Nou ja, het zou wel weer te maken hebben met joden, of met ennesbee-ers die wel of niet ingenieur waren, of misschien ook gewoon alleen maar met onderduikers. Toch nog eens vragen aan mama. Maar liever een keer als de anderen er niet bij waren.

Joél werd niet meer beter. Hij kwam nog wel thuis, maar stierf kort daarna onder zijn eigen Russische perrine, in zijn eigen Nederlandse slaapkamer met zijn eigen Belgische bureautje en zijn eigen Hebreeuwse boeken, en met zijn geliefde Sheba en Zizi aan zijn bed.

Hij werd begraven vlak bij de graven van zijn schoonouders, op de Joodse Begraafplaats in Muiderberg. Sacha kon er niet bij zijn. Die liep in Eindhoven bij Philips tegen weer andere problemen op, eveneens door de bezetter veroorzaakt.

De begrafenis van Joél Dobrowitz vond plaats op de dag dat de bezetter besloten had dat er geen gebruik meer mocht worden gemaakt van de Muiderbergse Joodse Begraafplaats. Ze stonden

klaar met hoge hekken en kettingen om de boel af te sluiten nadat de laatste mensen het terrein hadden verlaten. Die aller-aller-laatste mensen waren Sheba, Zizi, Tsinegolde en Tjalling.

Een paar jaar later, toen de rust zo'n beetje aan het terugkeren was in de wereld, kreeg Joéls graf een grafsteen. Daarop is een eik te zien. Met stevige wortels. En met uitbottende eikels eromheen. En op de steen de woorden: *Met heel zijn hart en heel zijn ziel heeft hij zijn volk en land lief gehad.* En nog weer later, toen de Duitsers al lang het land hadden verlaten en de begraafplaats al lang weer in gebruik was, werd zijn Sheba naast hem begraven. Op haar grafsteen schreven Zizi, Tjalling, Sacha en Gerdien: *Heel haar kracht en heel haar wezen heeft zij haar man en kinderen gegeven.*

Hoe anders kwam Joéls zuster Rosalie aan haar einde.

Op een avond was Tjalling erg laat. Het eten was al lang gaar, de pannen stonden op de stoelen in de kamer in dekens gewikkeld te wachten. Iedereen in huis sliep dan wel onder perrines, maar Tjalling had van zijn studententijd zijn dekens bewaard, want iets weggooien wat ooit nog kon worden gebruikt, dat deed hij niet.

Tsinegolde zei: 'Weet je wat, jongens, ga maar vast de schildpadden in de zandbak zetten.'

Dat was een werkje dat ze gewoonlijk na het eten deden.

Het gaas waarmee Tjalling indertijd de schildpaddenren had gemaakt, was fijn genoeg om geen van de dieren door te laten. Maar misschien toch net niet fijn genoeg voor de allerkleinsten.

Het leek in elk geval veiliger om ze voor de nacht in de zandbak te zetten. De familie had kennelijk ten onrechte gedacht dat *dat* goed genoeg was, want hoe de kinderen ook tussen het zevenblad en andere favoriete schildpaddengroeisels speurden, Andromeda-van-Cepheus-en-Cassiopeia en Zarathustra-Spitama waren spoorloos.

Consternatie in Huize Rodenburgh.

Tjalling had in Amsterdam een exemplaar van *Het Parool* van iemand gekregen. Clandestien natuurlijk. Daarin stond het nu.

Zwart op wit. In een betrouwbare krant als *Het Parool* nog wel. Hoe het in Polen toeging. In een concentratiekamp ergens in het zuiden. Details over de gaskamers. Tot nu toe had hij er thuis al die tijd over gezwegen. Alleen met Harry, Dick en Arie had hij het erover gehad. Hij was er nooit helemaal van overtuigd geweest dat het gruwelijke relaas van Tzwi Swaab op waarheid berustte. Waarom zou hij er Tsinegolde en de onderduikers bang mee maken, als hij het niet zeker wist. Maar nu kon hij het niet meer voor zich houden.

Toen hij thuiskwam belaagden de kinderen hem natuurlijk onmiddellijk met het schildpaddendrama, maar dat drong niet tot hem door. Hij zag lijkleek, zijn ogen waren vochtig.

‘Tsinjotschka, kijk toch eens. Zo erg. Nog veel erger dan we dachten. Beesten zijn het! Die... die... Ze zijn dus inderdaad tot alles in staat!’ Hij petste met de krant op de gedekte tafel. Een bord wipte op, een mes vloog door de kamer. Het heft brak van het lemmet. Geen verdere ongelukken. Tjalling wees het artikel aan. De verdwenen schildpadjes kwamen die avond niet meer aan de orde. Ieder dacht aan al die gedeporteerden. An dacht aan haar ouders en haar broertje, Kiki en Fred leefden tussen hoop en vrees over hun Fredje. De Idsinga’s dachten aan hun Rosalie.

Dit was wat in de krant stond:

*‘In de loop van de oorlog heeft men de liquidatie van gevangenen tegenstanders en vijanden nog belangrijk gerationaliseerd. Het “umlegen” zoals de technische term luidt, geschiedt thans reeds geruime tijd in de “Gaskammer”, die in alle kampen gebouwd is. Zo’n gaskamer maakt de indruk een badlokaal te zijn. Een groot aantal mensen wordt er naakt ingebracht... De deuren gaan dicht en de kranen gaan open. Een kwartier later komt het lijkencommando om de slachtoffers weg te halen. In het kamp te Auschwitz zijn op deze wijze vele tienduizenden Polen, Joden en Russen gedood.’*

Tienduizenden zou na de oorlog zeer zeer ver bezijden de waarheid blijken te zijn.

Toen een uur later de pannen dan toch maar uit hun dekens tevoorschijn waren gehaald, was geen van de tafelenoten zich ervan bewust of het eten nu koud of warm was. Niemand proef-

de wat hij at. Ook de kinderen niet. Zij hadden dan wel niet echt begrepen wat er in die krant stond, maar omdat alle volwassenen zo van streek waren, hadden ze heel goed door dat het iets verschrikkelijks moest zijn. Er werd in stilte gegeten.

Twee dagen daarna, op 29 september 1943, vond de laatste razzia in Amsterdam plaats. De laatste? Ja. Niet omdat de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken bij zinnen was gekomen, maar omdat de Nederlandse joden op waren. Zo goed als op.

De mensenjagers meenden dat het werk was gedaan. Voor de Joodse Raad hadden ze geen emplot meer, en dus gingen ook deze mensen met hun gezinnen nu op transport. Eerst naar het veilig gewaande Barneveld, maar ondanks beloften van de moffen, de onbetrouwbaren, gingen ook zij al spoedig gewoon door naar Westerbork, het doorgangskamp waarvandaan iedere dinsdagmorgen een lange rij veewagens, *een schurftige slang* in de terminologie van journalist Philip Mechanicus, naar Polen vertrok, naar een van de vernietigingskampen. Mechanicus, die zelf al sinds begin november 1942 in Westerbork zat, schreef over de aankomst van de trein met leden van de Joodse Raad in zijn dagboek: *Het was deze keer een edeltransport*. En hij legde vast hoe de andere kampbewoners over de nieuwaangekomenen dachten. De meningen waren zo divers als de organismen in de oceaan. Er was minachting en woede, er was begrip, vergoelijking en compassie. Meneer Gerbrandy, de minister-president, in gezelschap van de koningin comfortabel op afstand in Engeland, hield op 21 oktober 1943 een dubieuze toespraak voor Radio Oranje. Hij verwaardigde zich kritiek te uiten op de handelwijze van de Joodse Raad, maar over het zo soepel meewerken door de Nederlandse Spoorwegen aan het deporteren van al die verdoemden zei hij niets en al helemaal niets over het altijd maar weer hand- en spandiensten leveren aan de bezetter door Nederlandse overheidsorganen.

De Europese tak van de eik van het jodendom was dan wel grotendeels ontbladerd, maar er zat nog leven in de wortels en hier

en daar waren ook onder deze tak eikels veilig in de grond achtergebleven, vruchten met nieuw zaad: allen die in Denemarken hadden geleefd en nu een onderkomen in Zweden hadden gekregen, allen in Bulgarije, het land dat ondanks zijn verbond met Duitsland had geweigerd zijn joden uit te leveren, weinigen in Nederland, zoals de medebewoners in de Rodenburghlaan. Een deel was de dodendans ontsprongen. Ondanks zijn vaste voornemen, lukte het de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken niet het joodse volk in Europa *compleet* uit te roeien. Na de ondergang van *Het Derde Rijk* zou het, tegen alle nog komende verdrukking in, weer uitbotten. Al zouden de wonden slecht en heel langzaam of helemaal niet genezen.

En alsmaar waren de geallieerden nog in geen velden of wegen te bespeuren, nou ja af en toe in de lucht, maar niet om vanuit de lucht de gaskamers of de spoorlijnen die erheen leidden onklaar te maken. De Joodse Raad had zich daar danig op verkeken, of wat natuurlijk ook heel goed mogelijk is, zich in zijn machteloosheid een rad voor de ogen laten draaien. Telkens weer bleek dat het op een lijst staan geen garantie was voor veiligheid. Zelfs niet het op de 'Barneveld-lijst' staan van de leden van de Joodse Raad zelf. Garantie? Vergeet het maar. Het adagium van de Duitsers was: '*bis auf Weiteres*'. Dat stond trouwens te lezen in de tekst van iedere stempel.

Sinds begin september 1943 ging Naomi naar de middelbare school. Een mijlpaal. Ook omdat ze nu onder Tsinegolde's hoede vandaan was. Ze liep iedere dag zelfstandig naar het stationnetje van Nieuwer-Amstel. Daar nam ze zelfstandig de trein naar het Haarlemmermeerstation, en vandaar liep ze zelfstandig naar het Amsterdams Lyceum. Een flinke tocht alles met elkaar. Als het zo uitkwam dat Tjalling ook in Amsterdam moest zijn, haalde hij haar van school af. Dan ging ze bij hem achterop mee naar de Euterpestraat of naar Huize Lydia op het Roelof Hartplein. Ze zochten daar dan een geschikt plekje voor Naomi om, tot Tjalling klaar was, alvast wat huiswerk te maken of gewoon lekker te lezen. Een boek had ze altijd bij zich.

De eerste keer in Huize Lydia zagen ze een geschikte bank in de hal, maar de keer daarop zaten daar twee Duitse soldaten, de ene voorover en breeduit, de ander achterover met zijn gelaarsde benen zo ver mogelijk naar voren, alsof het zijn bedoeling was dat er iemand over zou struikelen. Bovendien converseerden ze alsof ze meenden dat hun gesprek voor iedereen interessant was. Vader en dochter keken elkaar met opgetrokken wenkbrauwen aan en gingen op zoek naar een beter plekje. Aan het eind van een gang, net voor hij de bocht om ging, stond een deur op een kier. Tjalling gluurde naar binnen. Niks bijzonders. Een soort keukentje, maar dan alleen voor thee en koffie, niet een ruimte waar echt werd gekookt. Er was een tafel en één rechte stoel. Heel geschikt.

'Ik kom je straks hier weer ophalen. Goed?'

Naomi begon aan haar aardrijkskunde voor de volgende dag. Ze waren met Oost-Indië bezig. Heel wat spannender namen dan Hogezeand, Sappemeer, maar ook moeilijker om te onthouden. Dat eilandenrijtje rechts van Java, lastig hoor. Ze zuchtte en keek eens om zich heen. In de muur waar ook de deur was, zag ze een luikje. Juist op dat moment werd het opengeschoven. Ze verwachtte een hoofd te zien verschijnen en dook een beetje opzij om niet te worden opgemerkt. Vervelend. Mocht ze hier wel zit-

ten? Tot haar verbazing verscheen er geen hoofd, maar een stok met wel tien rookworsten eraan. De stok met worsten draaide een beetje en verdween toen weer. Naomi's maag knorde. Juist toen ze had besloten het luik maar te sluiten zodat ze vanaf de gang niet te zien zou zijn, werd het dichtgeschoven.

Ze boog zich weer over de Gordel van Smaragd, het schitterende land bij de evenaar dat Nederland zich had toegeëigend, zoals Duitsland zich nu ook van alles toeëigende. Alleen Nederland had het al wat langer geleden gedaan, dus daar gebruikten we intussen een wat verhullender term voor: *koloniseren*.

Natuurlijk maakte ze Tjalling deelgenoot van de worstenverschijning. Hij nam aan dat ze bedoeld waren voor de bewoners van de zijvleugel van Huize Lydia, dat waren sexy jongedames (*grijze muizen*, zeiden de Amsterdammers smalend), die uit Duitsland waren overgebracht om al die eenzame Duitse mannen die hier administratief werk verrichtten te vermaken. Want wie op z'n tijd een verzetje heeft, doet zijn werk beter.

De week daarop moest Tjalling weer op donderdag in Amsterdam zijn, maar omdat hij deze keer langer bezig zou zijn en op adressen verder weg, was Naomi alvast met de trein naar huis gegaan. Hoewel hij vandaag eigenlijk niks te zoeken had in Huize Lydia, zorgde hij ervoor daar omstreeks dezelfde tijd als de week tevoren te zijn. Hij ging rechtstreeks naar het keukentje aan het eind van de gang. Net als vorige week was er verder niemand. Mooi zo. Hij ging op Naomi's plekje zitten wachten. Er gebeurde niks. Na twintig minuten vond hij het welletjes en vertrok. Maar op de gang kwam hem een man tegemoet met, jawel, op zijn schouder een lange stok balancerend, met ritsen rookworsten. Tjalling liep onopvallend door in de richting van de uitgang, maar toen hij de worstenman was gepasseerd, keek hij om en zag nog net hoe de man het luikje openschoof, vervolgens doorliep en de hoek omdraaide, maar omdat zijn stok de bocht niet kon maken, stak hij de achterkant ervan door het luik, liep verder, kwam na een paar minuten (die Tjalling benutte om een aanplakbiljet met zulke scheve ogen aan te staren dat ze vooral de bocht in de gang in de gaten konden houden) met een lege stok



verticaal terug, schoof het luikje dicht en liep vervolgens ook richting uitgang.

Sinds die ontdekking ging Tjalling als het maar even kon op donderdag naar het Roelof Hartplein en dan zorgde hij dat hij om kwart voor twee op Naomi's Gordel van Smaragd-plekje zat. Als dan de worstenstok verscheen, nam hij er de laatste drie af, en stopte die in zijn aktetas.

De keren dat Naomi erbij was, pleegde zij de diefstal, en wachtte braaf tot Tjalling haar kwam halen.

Tjalling ging ervan uit dat als Naomi werd gesnapt, ze er met een uitbrander vanaf zou komen, terwijl het waarschijnlijk veel en veel ernstiger gevolgen zou hebben en niet alleen voor hem, als hij zelf werd gepakt. De gestolen worsten gingen naar de door Tjalling her en der ondergebrachte hongerige, want bonloze onderduikers. Ook degenen die gewend waren kosher te eten, maakten er geen bezwaar tegen dat het varkensvlees was. Eerst overleven, pas daarna de kasjroet-wetten in acht nemen.

Naomi daarentegen zat er wel mee. Na haar tweede diefstal zei ze toen ze de Stadionweg indraaiden, tegen zijn rug: 'Papa, stelen mag toch niet?'

'Nee, Naomtschik, stelen mag niet. Maar terugstelen wel, vind ik. Vooral als je het doet om wat je steelt aan anderen te geven, die het meer nodig hebben.'

Naomi dacht daar de hele verdere weg naar de Rodenburghlaan over na. Ze hield Tjalling steviger omklemd dan anders.

Die avond vertelde Tjalling aan de meisjes het verhaal van Robin Hood die stal van de rijken en gaf aan de armen. Bij de do-do-slaap-lekker-kus na het vertellen, zei Naomi zacht in zijn oor: 'Do-do-slaap-lekker, Robin Hood.'

De derde keer dat Naomi de dief was geweest, zongen Tjalling en zij onbezorgd de hele weg naar Nieuwer-Amstel: 'Bali, Lombok, Soembawa, Floris, Timor, Hopsasa'. Naomi haalde een negen voor haar proefwerk topografie. Geen tien, omdat ze *Hopsasa* had opgeschreven in plaats van *Soemba*.

Dat Naomi bij dit niet ongevaarlijke spelletje betrokken was,

hielden Tjalling en zij geheim. Ook voor Tsinegolde. Ze hadden dat niet met elkaar afgesproken.

Bij degenen die de dans waren ontsprongen waren ook zo'n tienduizend joden (in verhouding tot de vernietigden was dat natuurlijk een zeer klein aantal) die niet ondergedoken waren, maar, in termen van de bezetter, gewoon nog los rondliepen.

Dat zij niet ook gepakt werden en op transport naar de gas-kamers gestuurd, was waarschijnlijk te danken aan het feit dat de oorlog voor de geallieerden een wending *ten goede* en voor de Duitsers *ten kwade* had genomen. Waarschijnlijk was het een kwestie van wisselgeld achter de hand houden voor als er onderhandeld zou moeten worden met de overwinnaars.

'Chaja, wil jij alsjeblieft de schildpadden voeren?' Tsinegolde wilde nog gauw een paar bedden verschonen. Ze deed er twee per keer, want zoveel lakens en slopen bezaten ze nou ook weer niet.

Gisteren had ze met An samen gehaktballetjes gedraaid. Kleintjes, maar toch was er voor ieder een geweest, en ze hadden zelfs kans gezien een beetje rauw gehakt achter te houden.

'Kijk maar op de kelderplank, daar staat nog een beetje voor ze, en op de aanrecht liggen wat slablaadjes.' Dat riep ze allemaal naar beneden terwijl ze de trap op liep. Chaja, met Farida in haar armen, was trots dat *zij* nu een keer deze grote verantwoordelijkheid kreeg. Ze huppelde blij door de gang.

Kiki had aan Tsinegolde beloofd dat ze zou proberen of er van de paar rimpelige appeltjes die nog op dezelfde plank boven de keldertrap lagen, wat appelmoes te maken viel.

Zo kwam het dat de twee bij de kelderdeur tegen elkaar opbotsten, waarbij Farida uit Chaja's armen viel – gelukkig niets gebroken deze keer, en geen gemeneriken in de buurt die er om moesten lachen.

Farida zei dus: 'Niks aan de hand,' althans dat hoorde Chaja, maar Kiki zei: 'Au'.

Chaja zei: 'O pardon tante.' De kinderen mochten met schoenen op stoelen staan, maar ze hadden geleerd hun medemens met respect te bejegenen.

Er rolden twee tranen over Kiki's wangen.

'O, tante Kiki, wat erg!' riep Chaja nu geschrokken. 'Heb ik u zo erg pijn gedaan?'

Kiki schudde haar hoofd.

Chaja: 'Zal ik er een kusje op geven?'

Kiki ging alleen maar harder huilen. Ze zei tussen haar snikken door: 'Nee hoor kindje. Ach toe, kom even bij me zitten.' En ze trok het kind mee de keuken in, ging op de stoel zitten en hees Chaja compleet met Farida op haar schoot.

Chaja glibberde er bijna af, zoals dat ook altijd van de schoot van oma Marie-Bets gebeurde. Merkwaardig, want Kiki had een totaal ander model dan de vele maten grotere Marie-Bets. Kiki droeg bovendien juist een kriebelige wollige jurk, maar al had ze gemoedelijke brede heupen, van haar waren nu juist de bovenbenen in verhouding opmerkelijk kort.

Chaja, schuld bewust en vol medelijden vanwege de tranen, klampte zich stevig vast om maar niet tante Kiki ook nog het verdriet te doen van niet op haar schoot te willen zitten.

'Kindje toch, o mijn kindje toch.' Chaja vond het beslist vervelend dat Kiki '*mijn* kindje' zei, maar ook daar protesteerde ze maar niet hardop tegen, ook weer vanwege tante Kiki's grote verdriet. In plaats daarvan zei ze vriendelijk: 'Wilt u zelf ook zo graag een kindje hebben?'

Toen had je de poppen pas goed aan het dansen. Kiki snikte nu voluit. Chaja veegde verwoed met haar mouw over Kiki's wangen. Maar wat ze ook deed, het leek of al haar inspanningen het drama alleen maar verergerden. Tante Kiki's wang vertoonde nu een smal waterstroompje. Om wanhopig van te worden.

'Maar als het dan geen pijn doet, wat is er *dan*, tante Kiki?'

Kiki vertelde het in de derde persoon. 'Chaja-liefje, je tante Kiki heeft een heel groot verdriet. Ze heeft zelf ook een kindje. Kleine Fredje. Maar kleine Fredje...'

'Hij is zeker dood?' knikte Chaja behulpzaam.

'Nee!' gilte Kiki. 'Hij is niet dood, maar hij is zo ver weg. Ik weet niet eens waar hij is.'

'Zal ik vragen of papa hem gaat zoeken? Papa is heel knap.'

‘Ja, je papa is heel knap, maar hij weet ook niet waar Fredje is.’  
Nu stroomden er twee complete Amazones over Kiki’s wangen.

Papa Tjalling wist precies waar Fredje was. Een van de eikeltjes, goed bewaard, waardoor de man van wie Tsinegolde de naam niet wenste uit te spreken er niet in zou slagen het complete jodendom uit te roeien. Naam en adres van het pleeggezin zaten in het kistje op de zoldertrap. Fredje was er veilig en werd naar Tjalling aannam liefdevol verzorgd, maar hij peinsde er niet over de informatie aan Fred en Kiki te geven. Hoe minder je weet hoe minder je kunt verraden.

Vanaf die dag was er van tante Kiki altijd een extra glimlachje voor Chaja. Chaja lachte dan zo lief mogelijk terug. Als ze alleen waren, zei Kiki zachtjes: ‘Later gaan jullie samen trouwen, mijn Fredje en jij.’

Maar Chaja had haar eigen plan getrokken. Dat was trouwen met Lou van het schriftje. En nadat Tsinegolde haar had beloofd dat ze celloles zou krijgen, was er nog een andere optie, voor als die stijfkop alsmaar niet kwam opdagen.

Oom Fred was net als Tsinegolde violist. Hij had een betrekking gehad in het Concertgebouworkest, totdat in mei 1941 joden ook daaruit werden geweerd. Hij had zijn instrument meegebracht naar de Rodenburghlaan, en vaak speelden Tsinegolde en hij 's avonds samen. Hun favoriet was het wonderschone dubbelconcert van Bach. Het feit dat ze het moesten doen zonder orkest hoorde bij de ongemakken van de oorlog, zoals Fred gelaten opmerkte. Wanneer de twee musici het orkest toch wat al te zeer begonnen te missen, werden de vrolijke duo's van Bartok op de *pupitre* gezet.

Als de kinderen hoorden dat er gespeeld werd, slopen ze uit bed en gingen op de bovenste traptreden zitten om beter te kunnen horen. Tjalling had het al de eerste de beste keer gemerkt en toen er weer muziek zou worden gemaakt, legde hij stilletjes twee van de Delftse dekens en een oude winterjas op de trap.

Chaja (onnozel): 'Hé kijk, dekens. Ook toevallig. Ik had het de vorige keer juist zo koud.'

Naomi (spottend): 'En jij dacht dat dat toeval was...'

Hadas (haaibaa): 'Toeval, m'n neus. Die heeft papa daar toch zeker neergelegd. Ik mag de jas. Ik mag de jas!' En ze hulde zich in de jas, die natuurlijk veel te groot voor haar was, waardoor ze bijna viel, maar Naomi greep haar vast, opdat ze geen tweede hersenschudding zou oplopen.

Tsinegolde en Fred speelden met enorm veel plezier. Maar ook voor de anderen was het een vreugdevolle afleiding van de zorgen, de angst, de woede, de verontwaardiging.

Fred was een beetje jaloers op Tsinegolde's instrument, maar vooral op Tjallings vrouw. En Tsinegolde, ook maar een mens, kon dan nog zo dol op haar Tjalling zijn, ze was toch bepaald niet ongevoelig voor de merkbare adoratie van Fred, voor het glinsteren van zijn oog, om in termen van Chaja te spreken.

Dat glinsteren van Freds oog gaf trammelant. Het maakte Tsinegolde zelf een beetje zenuwachtig. Het maakte Tjalling een beetje treurig. Het bezorgde Fred slapeloze nachten. Het maakte

Kiki ronduit knorrig, en dat reageerde ze af op de arme An, die er al helemáál niks aan kon doen.

De kinderen merkten er niet veel van, in elk geval niet zo dat ze het konden benoemen. Wat ze merkten was dat de sfeer in huis vaak niet meer zo ontspannen was.

Eigenlijk was vooral Kiki's humeur een probleem. Ze mopperde dus vooral op An ('nou heb je het zout alweer op de bovenste plank gezet', 'hang je kleren toch niet altijd zo ver uit elkaar, zo hou ik helemaal geen plaats over'), maar alle anderen kregen ook hun portie.

Het was in die periode dat de naam Snip, die voorheen nooit in haar bijzijn was gebruikt, ook als roepnaam werd gebruikt, vaak met een hoorbare b. 'Tante Snib, mag ik de schaar even? Tante Snib, wilt u nog thee?'

De herkomst van de naam met een 'p' had niet met haar humeur te maken. Of misschien toch een beetje. Soms deden enkele van de huisgenoten 's avonds een potje 'zwartepieten'. Zo'n spel waarbij je steeds een kaart van de stapel moet trekken en als je dan twee bij elkaar horende kaarten hebt, roep je 'Snap'. Dat wil zeggen, dat doen de meeste mensen. Zo niet tante Kiki. Zij riep consequent 'Snip'. Akkoord. Kan ook. Maar het hinderlijke was dat ze steevast, als oom Fred 'Snap' riep, hem de les las. 'Zeg toch gewoon "Snip", Fred.'

Op een van die zwartepieten-avondjes had Tjalling er ineens na de honderdste keer keihard doorheen geroepen: 'Mens, waarom? Waarom in vredesnaam?' Heel begrijpelijk, maar dat *mens* was wel *erg* erg geweest. Begon Tjalling op zijn vader te lijken? Hij had niet eens meegespeeld. Dat stomme snip-snap-spel, waar je je verstand bij kon uitschakelen. Hij zat liever bij de kachel te lezen. Althans, dat probeerde hij, maar altijd dat gesnib van Kiki, het leidde hem af.

Nu bracht oom Pil Naomi de beginselen van het schaken bij. Hij had er plezier in dat het meisje zo vlug van begrip was. Oom Pil was van het onverstoorbare soort. Hij sprak niet veel, maar merkte alles op. Hij zag natuurlijk ook dat Fred de laatste tijd met die speciale blik naar Tsinegolde keek, wat hij zich trouwens

heel goed kon voorstellen. Hij zag dat Kiki eigenlijk alleen maar jaloers was, en ook dat begreep hij wel, het leven als onderduiker vergde toch al zoveel van iemands incasseringsvermogen, en hij zag ook dat Tjalling moeite had met hoe Tsinegolde Freds blikken ontving. Hij bedacht dat juist Tjalling een keer, nog voordat Fred en Kiki in huis waren gekomen, tegen hem had gezegd: ‘Ach kerel, bijna alle kwaad in de wereld komt immers voort uit jaloezie.’ En vervolgens bedacht oom Pil dat je goed aan Tjallings treurige blik kon zien dat hij hard tegen zijn jaloezie vocht.

‘Ik wens je succes, jongen,’ had oom Pil gemompeld.

En Naomi, die zich in die periode juist zo heel uitdrukkelijk een meisje voelde, had met een frons van het schaaqbord opgekeken en gezegd: ‘Ik ben toch geen jongen, oom Pil?’

Aan het eind van de zomer, kort voor het begin van het nieuwe schooljaar, kwam er bericht van de rector van Naomi’s school, dat er tot zijn zeer grote spijt geen brandstof meer was om als het straks koud werd de school te kunnen warm stoken. Een ander probleem was dat er nog maar enkele leerkrachten waren. Velen waren in Duitsland te werk gesteld in fabrieken of werkkampen of doorgangskampen. Of ze waren, of waren niet meer, in nog andere kampen. Het bestuur had daarom besloten de school tot nader order te sluiten. Op 17 september staakten de spoorwegen dan toch eindelijk, en dat hielden ze vol tot het einde van de oorlog. Maar ja, voor de transporten naar Westerbork hielp het niet meer. Er reed geen treintje meer tussen Amstelveen en Amsterdam, dus het zou ook heel lastig zijn geweest voor Naomi om op school te komen.

Zo kwam het dat ze ook na de zomervakantie hele dagen thuis was. Zonde van haar perfecte hersentjes, vond Tjalling, om ze op deze leeftijd, nu ze juist zo soepel waren, niet in training te houden. En dus regelde hij lessen Latijn en Grieks van oom Arie, en meetkunde en algebra van zichzelf. Tsinegolde bood aan met Nederlands te helpen, maar daar werd door alle aanwezigen hartelijk om gelachen. Een extra pianoles was daarentegen een welkome aanvulling op het rooster.

Uit woede over het staken van de spoorwegen blokkeerden de Duitsers de toevoer van levensmiddelen en andere noodzakelijkheden. Er was ineens een enorme schaarste aan ongeveer alles, voedsel, brandstof, elektriciteit...

De schaarste aan elektriciteit werd met het korten der dagen een steeds groter probleem. Tjalling had twee carbidlampen op de kop weten te tikken. Als carbid in aanraking komt met water, ontstaat er gas, dat bij verbranding licht geeft. Carbid was nog wel te krijgen. Een andere oplossing om nog wat licht te maken, was om menselijke energie in beweging om te zetten en beweging in licht. Idee dynamo. Om te koken en om wat warmte in huis te brengen kwam er een potkachel of kookbus. Dat was eenvoudig een pot in een pot, en daarin kon je alles wat brandbaar was verstoppen, hout, papier, turf, takken, lappen, trapleuningen, stoelpoten, ombouw van bedden (matras op de grond ging tenslotte ook wel), kortom, alles wat brandbaar was. De knijpkat van oncle Sacha kwam in omloop. Met de knijpbeweging dreef je een dynamo aan. Natuurlijk kon dat ook door de trappers van een fiets te laten draaien. En dus, als Naomi 's avonds nog huiswerk moest maken, hadden Hadas en Chaja om de beurt fietscorvee. Tjalling zette de nog steeds niet geconfisqueerde fiets van oom Arie in de huiskamer op een standaard. Vervolgens tilde hij een dochter op het verlaagde zadel, en dan trappen maar. Geen gevaar voor hersenschuddingen en zelfs Chaja beheerste deze techniek. Naomi zat dan op een voetenbankje vóór het voorwiel en maakte haar algebrasommen en Latijnse thema's.

Tjalling kwam op de damesfiets van Arie terug uit Amsterdam. Herenfietsen zag je al helemaal niet meer op straat. Achter de fiets had hij een eenvoudig karretje bevestigd, gemonteerd op de wieltjes van de blauwe autoped en de twee iets grotere van het ongebruikte hersenschuddingfietsje dat Karel de pianist had teruggebracht toen ook de benen van zijn jongste zoon er te lang voor waren geworden.

Tjalling had een worst (van de bevoorrading van de grijze



muizen), wat appels en brood en een pannetje zuurkoolstampot (opgewarmd en in een oude trui gewikkeld) naar een onderduiker gebracht, die in zijn eentje, en al sinds meerdere dagen zonder enige verzorging van buiten af, op een achterkamer in een grachtenhuis bivakkeerde. De vrouw die hem tot nu toe steeds had gefourageerd, was ineens in het ziekenhuis opgenomen. Acute blindedarmontsteking. Dat had ze aan Tjalling weten door te geven. De kamer van de onderduiker was best groot. Er was ook een fonteintje, met een kraan waar een dun straaltje water uit kwam. Maar er was geen enkele voorziening om iets te koken, en hoe het met naar de wc gaan moest, was ook niet duidelijk.

‘Ik red me,’ zei de man.

De oude heer was in 1938 met zijn zoon naar Nederland gevlucht. In Duitsland was hij in een provinciestad opticien geweest, maar in Nederland had hij om aan de kost te komen het sigarenwinkeltje naast Comèstiblès overgenomen. Het was de bedoeling geweest dat zijn vrouw en dochter zouden volgen, maar zij vielen in handen van de nazi's en werden nog voordat hijzelf was ondergedoken gedeporteerd naar Polen. Niets had hij meer van ze vernomen. Hij vreesde het ergste. En Tjalling vreesde hetzelfde: in een gaskamer *umgelegt* zoals in *Het Parool* had gestaan. Tegen elkaar bleven Tjalling en meneer Davidson zeggen dat er nog altijd hoop op een weerzien was. Zijn zoon was al begin 1940 naar Palestina vertrokken en zelf was hij als een van de eersten, niet lang na de *razzia's* in 1941, ondergedoken. Zijn ervaringen in Duitsland in de jaren dertig hadden hem ieder vertrouwen in de nazi's ontnomen. Hij had zijn sigarenwinkel redelijk gunstig kunnen verkopen, en het was Tjalling die hem aan dit adres had geholpen. De plek was uitstekend, maar het ontbrak de man dus wel aan een mogelijkheid om bijvoorbeeld water te koken. De dame die hem tot nu toe van het meest noodzakelijke had voorzien, was trouw en altijd voorzichtig geweest.

Nu zijn beschermengel in het ziekenhuis lag, bracht Tjalling om de paar dagen wat eetbaars en verse lectuur. Het was haast geen doen. Het adres in Amsterdam was onhandig ver van de Amstelveense Rodenburghlaan. Als mevrouw Loman niet gauw

opknapte, moest er beslist een andere oplossing worden gevonden. Iemand die dichterbij woonde.

Tjalling keek uit het raam. Driehoog was het. Nergens zag hij een regenpijp of iets soortgelijks waarlangs je zou kunnen ontsnappen.

‘Als ze komen, zit u lelijk in de val, meneer Davidson.’

‘Dat komt wel goed,’ zei de man olijk.

‘Blij dat u er zo luchtig over denkt, maar ik vind het maar niks.’

‘Let dan maar eens op.’

Meneer Davidson, die ondanks zijn sobere dieet nog niet bepaald een lichtgewicht was, klom op de tafel die midden in de kamer stond, gaf een scheef rukje aan een lang touw dat van het plafond naar beneden hing, en liet het vervolgens langzaam vieren. De reusachtige plafonnière van gevlochten metaal zeilde statig naar beneden tot op de tafel. Davidson senior stapte erin en hees zichzelf als een soort baron van Münchhausen weer omhoog. Het touw schortte hij al stijgende op en een ogenblik later zat de lamp weer op zijn plaats. Noch van de man, noch van het touw was iets te zien.

Op de terugweg naar huis, schoot Tjalling steeds in de lach als hij aan de opticien-sigarendelelaar op zijn lamp dacht.

Het schemerde al toen hij over de De Ruyschlaan fietste. Daardoor zag hij wel dat er iets langs de kant van de weg lag, net voorbij het grasveldje tussen de rozenbottelstruiken, maar niet *wat* het was. Dichterbij gekomen hoorde hij gepieuw. Hij onderscheidde een kind dat op z'n knieën zat. Over iets heen gebogen, zo te zien. Tjalling stapte af. Jazeker, een jongen, tien, twaalf jaar, en het klagelijk pieuwen kwam van een grote hond.

‘Heb je een probleem?’ vroeg Tjalling vriendelijk.

De jongen knikte. ‘Laddie kan niet lopen. Ik heb hem een eind gedragen, maar hij is zo zwaar.’

‘Ben je ver van huis? Waar moeten jullie naartoe?’

‘Naar de dierenarts. Maar ’t is veel verder dan ik dacht. M’n vader zou ons met de auto brengen. Maar hij is nog niet thuis. Ik denk dat hij het is vergeten.’

‘Dat jullie nog een auto hebben! Is je vader arts?’

‘Nee, aardrijkskundeleraar.’

Er ging een belletje rinkelen bij Tjalling. Aardrijkskundeleraar. Wie was ook weer aardrijkskundeleraar?

Dolf z’n vader. Van Sleeswijk. De Brahms-muziekmiddag! Verdomme. Zat hij hier gezellig in de schemer met het kind van een NSB’er. Tjalling moest even slikken. Maar ja, kind in nood is kind in nood, en hond in nood net zo.

‘Kom, samen krijgen we het wel voor elkaar. Mooi dat ik m’n karretje juist achter de fiets heb.’

Terwijl Dolf de fiets vasthield, tilde Tjalling de hond in het karretje, inderdaad best zwaar. Vervolgens gingen ze te voet naar de dierenarts, inderdaad best ver. Tjalling stuurde de fiets, Dolf wees de weg en zorgde dat Laddie zich rustig hield.

De dierenarts had de vorige dag tegen meneer Van Sleeswijk via de telefoon gezegd dat hij op dit uur nog kon komen met de hond. Terwijl hij de zieke poot behandelde, keek Dolf nieuwsgierig rond, en piekerde Tjalling over een vervanger voor mevrouw

Loman. Dolf zag een poes met een verband over een oog, en een teckel met een verbonden staart. Verder was er een konijn. Het was niet duidelijk wat er mis was met het dier. In het laatste hok zag hij drie schildpadjes.

‘Zijn die ook ziek?’ vroeg hij aan de dierenarts.

‘De schildpadden, bedoel je?’

Het woord *schildpadden* rukte Tjalling uit zijn gepeins. De dierenarts vertelde dat iemand de schildpadjes had gevonden, niet wist wat hij ermee aan moest, en ze toen maar hier naartoe had gebracht.

‘Nee hoor, ze zijn niet ziek. Ik zoek een huis voor ze.’

Aha, een huis voor schildpadden. Heel wat makkelijker dan een huis voor onderduikers.

‘Als u ze kwijt wilt? Ik kan ze wel meenemen. We hebben thuis een complete kolonie. Ik ben de tel kwijt.’

‘O, dat zou prachtig zijn. Ja, ik wil ze zeker graag kwijt. Ze nemen tenslotte een hele ziekenboeg in beslag.’ De schildpadjes gingen in een schoendoos. De man reikte hem Dolf aan.

‘Die wil jij wel dragen, hè?’ En tegen Tjalling zei hij dat hij en zijn zoon moesten zorgen dat Laddie de eerste dagen zo veel mogelijk in zijn mand bleef. Desnoods vastbinden.

Dolf zei beleefd: ‘Dank u wel, meneer.’

Tjalling vroeg: ‘Hoe gaat het met de betaling?’

Dolf schrok.

De dierenarts zei: ‘Ach, het makkelijkste is contant. Ik schrijf wel even een ontvangstbewijs.’

Tjalling, die bepaald geen gierigaard was, maar met al die onderduikers altijd in geldnood zat, en er dus niet happig op was ook nog eens een rekening voor de zieke hond van een NSB’er te betalen, maar anderzijds ook Dolf z’n schrik had gezien, zei zacht: ‘Heb je geen portemonnee bij je?’

Dolf schudde gegeneerd zijn hoofd en Tjalling betaalde.

‘Dank u wel meneer Idsinga,’ zei de jongen.

En Tjalling dacht: Kan zo’n kind het helpen dat z’n vader NSB’er is. Erg genoeg voor hem.

De dierenarts zei: ‘O, ik dacht dat u Van Sleeswijk was.’

En toen zei Tjalling tot z'n eigen stomme verbazing: 'Nee hoor, ik heet Van der Stad.'

Waarom, waardoor in vredesnaam? Moe? Niet geconcentreerd? Niet voor een NSB'er willen worden aangezien?

Dolf zei niks.

Op de terugweg probeerde Tjalling zijn vergissing te verdoezelen door de conversatie gaande te houden. Hij informeerde naar Laddie's wond, en hoe het gekomen was. Toen ze bij Dolf z'n NSB-huis waren, gaf de jongen de schoenendoos aan Tjalling en zei: 'Ik vraag even of moeder u het geld geeft.'

Tjalling wachtte niet tot de deur opening, hij groette Dolf en fietste snel weg. Dolf riep hem na: 'Nog reuze bedankt. Dag meneer... (en toen veel zachter)... Van der Stad.'

Tjalling hoorde het toch. Hij, de voorzichtigheid in eigen persoon, de man die van iedereen verlangde dat hij op z'n woorden paste, dat hij niets zei zonder erover te hebben nagedacht, hij, stommerd, had tegenover de zoon van een NSB'er en zonder enige noodzaak de namen *Van der Stad* en *Idsinga* aan elkaar gekoppeld.

Hij gromde kwaad tegen zichzelf: 'Zet een wachter voor mijn haag van tanden.'

Toen hij thuis vertelde dat hij onderweg Diogenes-van-dinges, Andromeda-van-huppelepup, en Zarathustra-hoe-was-het-ook-weer over straat had zien lopen, was iedereen stomverbaasd. Hadas en Chaja keken in de schoenendoos, en gierden het uit.

Hadas: 'Ten eerste zit Diogenes van Sinope veilig in de zandbak.'

Chaja: 'Hij is wel heel zielig hoor, omdat zijn beste vriendin, Andromeda van Cepheus-en-Cassiopeia weg is.'

Hadas: 'Ja, en ook zijn vriend Zarathustra Spitama.'

Chaja: 'Natuurlijk. Maar dat wist je ook wel, hè papa.'

Hadas: 'Ten tweede zijn dit drie schildpadden en niet twee. Tellen kan papa ook al niet.'

Chaja: 'Echt niet? Toch zeker wel tot tien? Dat kon ik al voordat ik naar school ging.'

Ze keek nog eens in de doos. 'Maar papa, hoe kan dat nou?'

Dat ziet toch *iedereen!* Dat dit Andromeda en Zarathustra niet zijn? Kijk maar naar de oogjes. Hoe ze kijken. Maar deze zijn ook wel lief, hoor.’

‘Ja,’ zuchtte Tjalling. ‘Zo zie je maar weer eens: ik ben niet *iedereen.*’

Zijn onwetendheid over de schildpadden had tot gevolg dat de kudde, roedel, zwerm of school nu over de twintig dieren telde. De vijf onderduikschildpadden waren gebleven, toen voor hun eigenaren een ander adres was gevonden. Zijn stommitieit over de naam Van der Stad had voor zover hij kon nagaan geen gevolgen. Tjalling vroeg zich nog dagenlang af of Dolf iets over het voorval tegen zijn vader had gezegd. En hij werd nóg voorzichtiger.

Zo bedacht hij dat het misschien niet verstandig was dat hun kinderen in tegenstelling tot bijna alle andere kinderen van school niet naar catechisatie gingen. Dat kon opvallen. En nu Tsinegolde geen ster meer droeg en Tjalling hoopte dat ze ondanks haar geringe lengte doorging voor een zuiver arische dame, was het goed om dat te accentueren met een drietal naar godsdienstles gaande en dus waarschijnlijk ook heel zuiver arische kinderen.

Tsinegolde vond het maar niks. Ze dacht aan het bed in Alkmaar met de grote blote man. Maar voor zover het hun onderduikersactiviteiten betrof, gaf ze in veiligheidszaken Tjalling het laatste woord, dus toe maar. Bovendien wilde ze graag ruimdenkender zijn dan ze eigenlijk was.

Tjalling bracht een verkennend bezoek aan de dichtstbijzijnde kerk, een waar de meisjes zonder begeleiding naartoe zouden kunnen lopen (geen enge oversteekmomenten en geen gevaarlijke waterkant). Het bleek een doopsgezinde kerk te zijn. Of misschien remonstrants. Het was hem om het even. Voor zover hij wist was het in elk geval geen loodzware richting. Hij gaf Noortje, Sophie en Charlotte Idsinga op voor een cursus godsdienstonderwijs.

Dat werd tweemaal in de week na school naar het gebouwtje naast de kerk lopen. Nog eens een wandeling van tweemaal

een kwartier. Ze zouden onderricht krijgen in bijbelkennis, godsdienstkennis, Heidelberger catechismus, dat soort zaken. Althans, zo stond het in het foldertje dat Tjalling had meegekregen.

Vanzelfsprekend bracht Tsinegolde ze de eerste keer weg. Ze wilde de route wel met eigen ogen controleren. Toen ze bij de kerk aankwamen, stapte daar juist een reusachtige in zwart leer gehulde motorrijder van zijn vervaarlijk uitziende voertuig. Geen Duitser. Hoe kon dat, nu de Duitsers zo'n beetje alles wat gemotoriseerd was al lang hadden geconfisqueerd?

De zwartleren man zag de moeder en de meisjes, maakte een soort buiging, en zei vriendelijk, zacht, beleefd, niet passend bij zijn uitstraling: 'U bent zeker mevrouw Idsinga, en zijn dat mijn nieuwe leerlingetjes? Hartelijk welkom. Mijn naam is Molenman.'

Tsinegolde knikte verbluft en zei aarzelend: 'Dag meneer Motorman.'

De kinderen waren te zeer onder de indruk van al dat zwart en van die zware motor, om de kennismakingsceremonie letterlijk te volgen. Ze zouden de man nooit anders aanspreken dan met dominee Motorman, hetgeen dus puur te wijten was aan Tsinegolde.

Van het oude testament bleken ze meer te weten dan de meeste catechisatie-klantjes. Dat kwam doordat vader Tjalling, toen hij *Alleen op de wereld* tweemaal van kaft tot kaft had voorgelezen en *De kleine Johannes* éénmaal (met minder succes, zeker voor wat betreft Chaja), de bijbel ter hand had genomen, nou ja, een kinderbijbel. Aanvankelijk was hij door beide ouders meestal *tenach* genoemd, maar sinds de Nederlandse Neurenberger wetten voorzichtigheidshalve bijbel. Tjalling las daaruit de verrukkelijkste verhalen voor. Het nieuwe testament bleef voor Noor, Sophie en Charlotte onontgonnen terrein.

Daar kwam, anders dan verwacht, geen verandering in, omdat de dominee, die altijd aan de late kant kwam aanzetten op zijn motorfiets (niet geconfisqueerd, hoorden ze later, omdat dominees ook een soort dokters waren, maar dan voor de ziel), omdat dominee Motorman na het verhaal over Noach en zijn twee-aan-twee de ark betredende dieren te hebben behandeld,

de bijbel terzijde had gelegd en in zijn zwartleren motortas een ander boek had gevonden. Dat heette *Razende Roeltje*.

Naomi vertelde thuis opgetogen dat catechisatie hartstikke leuk was. Chaja zei dat er in de bijbel nog veel meer spannende verhalen stonden. Over een Roel uit Australië, die allemaal dingen deed die niet mochten. En Hadas zei:

‘Ach sufferd, dat staat niet in de bijbel. Dat staat in een boek.’

Waarop Naomi zei: ‘Je bent zelf een sufferd. De bijbel is ook een boek.’

Waarop Hadas zei: ‘Welnee. De bijbel is... nou ja... iets anders.’

Waarop Tsinegolde zei: ‘Het woord bijbel betekent wel degelijk *boek*, hoor Hadas.’

Waarop Hadas zei: ‘Ja, maar de bijbel is niet geschreven door Diet Kramer. En *Razende Roeltje* wel.’

Waarmee zij het laatste woord had over dit onderwerp.

Oom Fred riep boven aan de trap: ‘Tsinegolde, mag ik even in je muziekkast? Iets opzoeken?’

‘Is goed, maar wacht even, dan schuif ik het gordijn een eindje dicht.’ Tsinegolde, die met An in de keuken aan het overleggen was hoe ze vanavond nog iets van een maaltijd op tafel konden krijgen, liep de gang in, naar de muziekkamer. Net toen ze er naar binnen wilde gaan, ging de bel. Dus riep ze gedempt naar boven: ‘Even niet, Fred. De bel.’

Maar Fred, die op de bovengeang de muziek neuriede die hij hoopte te vinden in de netjes gesorteerde stapels van Tsinegolde, hoorde het niet en kwam de trap af, over de leuning kijkend of hij al naar beneden mocht. Intussen was Tsinegolde niet de muziekkamer ingelopen, maar door de klapdeur de kleine vestibule ingegaan. Ze deed open en een onbekende dame stond op de stoep. De klapdeur viel weer dicht, waarna Fred, halverwege de trap nu, ervan uitging dat Tsinegolde in de muziekkamer was en het gordijn inmiddels wel ver genoeg had dichtgeschoven. De muziekkast was een ingebouwde kast, zoals zich in dat type huizen gewoonlijk aan weerszijden van de schuifdeuren tussen voor- en achterkamer bevonden.



Fred keerde zich direct bij binnenkomst rechtsom naar de kast, en het viel hem daardoor niet op dat Tsinegolde helemaal niet in de kamer was. Hij praatte dan ook tegen niemand.

‘Ik bedacht dat er nog een andere uitgave bestaat van die Bartok duo’s. Weet jij toevallig of je die ook bezit? Daarin staan namelijk niet die ongelukkige streken voorgedrukt. Volgens mij *zijn* die ook helemaal niet van Bartok.’ Nu pas keek hij om. ‘Hé? Tsinegolde? Waar ben je?’

De dame op de stoep had zich aan Tsinegolde voorgesteld: ‘Ik ben Erna van Sleeswijk. Ik wil uw man nog bedanken voor wat hij voor onze Dolf heeft gedaan. Ik vond het zo vervelend dat ik dat die avond niet meteen kon doen. Hij had kennelijk haast. Alstublieft, dit is het bedrag dat hij heeft voorgesloten voor de veearts. En ik heb wat meegebracht uit onze voorraadkast. Had ik bewaard, voor een bijzondere gelegenheid.’ Ze nam een pak echte koffie uit haar tas. Tsinegolde’s mond viel open.

‘O, wat heerlijk. Dank u wel! Wilt u... wilt u niet even... binnenkomen.’ Tsinegolde keek schichtig om zich heen, duwde met haar hak de tochtdeur een eindje open, en gluurde de gang in. Niemand te zien. Als ze nu een beetje hard sprak, en met de gast in de muziekkamer ging zitten... De schuifdeuren waren dicht, wist ze. Dan zou het hopelijk goed gaan, zelfs als oom Pil of Kiki in de achterkamer waren. En An had vast wel gehoord dat de bel was gegaan. Dus babbelde Tsinegolde er met veel meer stemgeluid dan haar gewoonte was op los.

‘Reuze aardig! Komt u even binnen, mevrouw Van Sleeswijk!’

En pats, daar botsten Tsinegolde en Fred natuurlijk frontaal tegen elkaar in de deuropening van de muziekkamer.

Fred kon mooi vioolspelen, ook mooi improviseren op zijn instrument, maar improviseren in een benarde situatie als deze ging hem niet zo goed af. An daarentegen was een natuurtalent. Om te beginnen had ze direct door gehad wat er aan de hand was. Ze had onmiddellijk haar hoofd door het bijna nooit gebruikte doorgeefluikje tussen keuken en achterkamer gestoken en tegen oom Pil gesist: ‘Weg! Door de tuin. Naar de keuken!’ En nu kwam ze zelf met een dienstmeisjesachtig schortje uit de

keuken tevoorschijn. Ze droeg een dienblaadje met daarop een kopje met thee en een suikerpotje. Weliswaar was het suikerpotje leeg, en was de thee een koud restant van de vorige dag, maar het zag er heel echt uit. Ze zei tegen Tsinegolde: ‘Ik dacht zo dat u het wel goed vond dat ik de pianostemmer even een kopje thee breng.’ En met een beleefd knikje naar mevrouw Van Sleswijk: ‘Zal ik voor mevrouw even lekkere verse zetten? Zeker liever in de achterkamer, nu de pianostemmer vóór bezig is? De dokter is zojuist vertrokken, hoor mevrouw.’

En mevrouw Van Sleswijk geschrokken: ‘De dokter? Hebt u een zieke? Ik kom kennelijk heel ongelegen.’

Fred, wel wat trager dan An, maar ook niet *helemaal* gek, was nu in de muziekkamer energiek bezig pianostemmer te zijn. Het klonk echt.

En ook Tsinegolde deed een duit in ’t zakje: ‘Nee hoor, ’t is niets. Een van de kinderen was van de week niet lekker, en toen heeft hij hier zijn bril laten liggen. Vandaar.’

Maar mevrouw Van Sleswijk voelde zich te veel, en bovendien had ze zelf ervaring met pianostemmers, hoewel, dat was al wel een poos geleden, maar goed, als die er waren kon je nu eenmaal geen behoorlijk gesprek voeren.

Ze bedankte vriendelijk voor het aanbod maar nee, ze moest nodig naar huis. De jongens zouden zo uit school komen, en ze moest ook nog boodschappen doen.

Dat de jongens zo zouden komen was lariekoek. Het was net twee uur, en Tsinegolde ging pas over anderhalf uur haar kinderen halen.

Toen ze weg was, grepen Fred, oom Pil, An en Tsinegolde elkaar vast, zenuwachtig lachend. An kreeg een dikke klapzoen van Tsinegolde en daarna van Fred. En juist toen hij het jonge meisje stijf in zijn armen sloot, kwam Kiki binnen. Ai.

Wat gek, mama gaf haar kinderen 's morgens altijd eerst een kus en ging daarna pas de gordijnen opendoen. Nu hoorde Chaja de gordijnen al opengaan, maar een kus had ze nog niet gehad. Of had ze het niet gemerkt omdat ze nog sliep?

Ze deed haar ogen open en zag papa staan.

‘Goeiemorgen grote dochters van me. Goed geslapen? Mama is niet zo lekker, dus ik kom vandaag eens kijken hoe goed jullie jezelf al kunnen aankleden.’

Mama had buikpijn. Papa zette met aanwijzingen van, en samen met de kinderen de ontbijtspullen klaar. Snip, Snap en An ontbeten meestal wat later. Naomi maakte de pap, maar omdat Tsinegolde haar kinderen nooit iets aan het fornuis liet doen, kwamen er klonten in. Papa zei: ‘Eigenlijk best lekker, die klontjes.’

Chaja wist zeker, ja heel zeker, dat ze oma Marie-Bets tegen tante Tine had horen zeggen: ‘En pap kan ze natuurlijk ook niet maken, terwijl Tjalling zo gruwet van klonten erin.’ Ze keek nu dus strak naar de mond van haar vader om te zien of hij gruwde. En nee, hij gruwde niet, maar hij rilde wel een beetje bij sommige happen. Hadas mocht gaan vragen of mama ook iets wilde. Een glas thee misschien.

‘Zachtjes hoor, want slapen is het beste medicijn als je ziek bent.’

Ja, dat was bekend met een moeder als Tsinegolde.

‘Mag ik ook wat doen, papa?’ vroeg Chaja.

‘Wat zou je dan graag willen doen?’

‘Mag ik je de pap voeren?’

‘De pap voeren?’

‘Ja, dat kan ik heel goed hoor.’

Tjalling lachte, en zei: ‘Nou, toe maar. Het lijkt me wel wat.’

Chaja schoof steeds voordat ze de lepel vulde, de klontjes opzij, en Tjalling zei: ‘Hm heerlijk, die pap van Naomi en Chaja,’ en hij rilde niet.

En toen Naomi even niet keek, gaven hij en Chaja elkaar zo'n knipoog waar je hele wang bij omhoog gaat.

Tjalling bracht de twee jongsten naar school. Dat was niet anders dan anders. Hij tilde Chaja op de stang die meneer Deisselveen inventief en stevig had bevestigd tussen zadel en stuur van oom Arie's damesfiets, en Hadas klom achterop. Naomi zou de ontbijtboel opruimen en ze kon mooi op de bel letten.

'We moesten mama maar lekker laten slapen,' zei Tjalling, 'dan kom *ik* jullie om twaalf uur weer ophalen. Tot straks.' Hij wachtte niet tot de bel ging en de klassen een voor een in nette rijen net als de moffen de school in liepen, want hij moest snel naar het gemeentehuis.

Om twaalf uur was Tjalling niet op het schoolplein. Vreemd. Hadas en Chaja keken rond of hij misschien op een ander plekje stond dan het gewone van mama, tussen de twee speelplaatsen. Maar nee. Het werd al stil rond de school. Bijna alle kinderen waren vertrokken. Alleen de Van Sleeswijk-broertjes Dolf en Adolf, en drie kinderen die ze niet goed kenden waren er nog. Dat waren de overblijvers. Die kregen altijd boterhammen mee naar school en aten ze dan op in wat die week het overblijflokaal was. Dat hing af van welke onderwijzer de beurt had. Deze week was dat meneer Van der Paardt van de vierde. Hij kwam naar Hadas en Chaja toe lopen en zei: 'Jullie vader heeft opgebeld. Hij kan niet komen. En Naomi moet thuis blijven om voor de dokter de deur open te doen. Maar jullie buurvrouw komt zo boterhammen brengen. Zoek maar vast een plekje in mijn klas. Daar is het lekker warm.'

Beetje spannend, beetje naar, vond Chaja. Spannend om ook eens over te blijven, en nog wel bij haar meester van vorig jaar. Dat was de fijnste, maar naar dat de dingen niet waren zoals ze hoorden te zijn. Hadas vond het geweldig, want niet alleen was meneer Van der Paardt ook volgens haar de liefste meester, voor *haar* was hij zelfs nog altijd de favoriete huwelijkskandidaat.

Mevrouw Kristensson kwam met Bennie in de wagen en met boterhammen. De boterhammen waren dunner, je moest ze met twee handen vasthouden, anders vielen ze uit elkaar. En het beleg was anders. Appelstroop, en een zelfgebakken koekje als beleg, best lekker. Maar, ai, er was ook een boterham met kaas. Me-

vrouw Kristensson kampte ook met voedselproblemen, want er was inmiddels ernstige schaarste alom, en het was buitengewoon lief van haar dat ze alle boterhammen had belegd, zelfs met het zo heel moeilijk verkrijgbare product kaas. Natuurlijk wist zij niet dat kaas en Chaja echt niet samengingen. Ze had ook twee flesjes meegebracht met zelfgemaakte limonade van rozenbottels.

De kinderen bedankten haar beleefd en ze zei: ‘Eet maar lekker. Papa komt jullie om vier uur halen, hoor.’

Hadas en Chaja trokken even gekke gezichten tegen Bennie, die hun als dank een glimlach schonk, en Hadas ontfermde zich over alle kaas. Zelfs over de boterham die nu zonder kaas was, maar waar wel kaas op had gelegen, want ook konden Chaja en de geur van kaas beslist niet in elkaars nabijheid verkeren.

Tsinegolde bleef ziek. Tjalling vond dat de kinderen langzamerhand echt groot genoeg waren om alleen naar school te gaan. Tsinegolde werd echter zo onrustig bij het idee alleen al, dat Tjalling besloot om hulp van buiten in te roepen. Een torenhoog risico. Wie kwam daarvoor in aanmerking? Het probleem moest met uiterste zorgvuldigheid worden opgelost. De keus viel ten slotte op een collega van Diet: zuster Neus. Ze heette Meurs, maar ook nu weer ontstond naamsverwarring. In dit geval alleen bij Chaja. Ze had het die eerste dag anders verstaan, misschien doordat de dame een opvallende wipneus had, zo zeer dat als je kleiner was dan zij – en dat was bijna iedereen – je diep in haar neusgaten keek. En zonder te beseffen dat ze de vrouw daarmee pijnlijk trof, zei Chaja dus consequent *zuster Neus*. Iedereen in huis was druk met alle werkjes die Tsinegolde anders allemaal zo *onuitdrukkelijk* deed, dus het *zuster Neus* van Chaja viel niemand op, behalve dan de arme Titia Meurs zelf. Anders hadden ze het beslist gezegd, want zuster Meurs-Neus was dan wel raar streng, er mocht van alles niet wat eigenlijk best mocht, maar ze was toch ook wel aardig, tenminste dat zei papa, en bovendien had hij zijn kinderen dringend gevraagd aardig tegen haar te zijn, ook als ze eens raar streng was.

Hadas en Chaja bleven die novembermaand iedere dag dat

ze naar school gingen over. Met Dolf en Adolf en de andere drie kinderen. En dat was niet fijn.

Tante Kiki en An kookten gezusterlijk, met maar heel af en toe gesnib, en eigenlijk nooit van An, maar vooral met maar heel weinig voedingsmiddelen. Soms waren er echte zelfgekookte aardappels. Per niet ondergedoken persoon had je namelijk recht op één kilo per week en ook kreeg iedereen die officieel bestond één brood per week, alles tegen inlevering van bonnen die je van bonkaarten afknipte, waarvan er in het Rodenburghlaanhuis dus vijf waren voor tien mensen, en na het vertrek van Hans Triplex en daarna van oom Pil, voor acht mensen. Toch zei nooit iemand: ‘Wat handig, dat er nu een mond minder te vullen is.’ Alleen tante Kiki zei kort na het vertrek van oom Pil een keer: ‘Wat gek, het lijkt wel of we een bonkaart meer hebben,’ maar daar schrok ze toen zelf vreselijk van. Want ook zij was verdrietig dat de geduldige, vriendelijke gast was vertrokken. En dan was er eten van de gaarkeuken. Daar kreeg je soms een soort prut, die stampot heette, maar die meer op dikke soep leek. Dat was toch nog het lekkerste wat je er kreeg. Het was de taak van Hadas en Chaja om naar de gaarkeuken te gaan. Ze hielden dan ieder een handvat van Sheba’s pan vast, die zich nog altijd in Nieuwer-Amstel bevond. En soms was er iets wat officieel voor soep doorging, maar wat nergens naar smaakte, hooguit naar aardappelschillen, en daar was het brouwsel waarschijnlijk ook van gemaakt. Dat was dan juist een heel *dunne* soep.

‘Net afwaswater na de afwas,’ zei tante Kiki. En toen griezelde pietlut Chaja er bijna net zo van als van kaas. En o ja, *dat* was nou zo prettig aan de oorlog, er was bijna nooit meer kaas.

Oom Fred zorgde dat de kachel bleef branden. Hij wilde ook best met zijn slanke witte vioolhanden kolen scheppen in de schuur, in dat deel van het kolenhok dat nog echt kolenhok was, en niet het hou-de-Duitsers-voor-de-gek-gedeelte, maar nee, ‘geen sprake van,’ zei Tjalling. Niet vanwege de handen, maar omdat de tuin nu eenmaal verboden terrein bleef voor de onderduikers. Kolen scheppen deed Tjalling daarom voor het naar bed gaan nog gauw zelf met zijn rafelige blauwe sjaal om

en zowel zijn onafscheidelijke polswarmers van tante Rosalie als een paar heel dikke wanten. De berg eierkolen slonk schrikbarend, dus zei hij soms: 'Fred, beetje kalm aan met de kolen.' Maar daar was oom Fred niet zo handig in.

Naomi kocht om de paar dagen twee flessen melk en soms wat bonen of een groene kool, bij boer Roeterink en zijn vrouw Miti, die anders dan later werd gezegd van boeren in het westen van het land, heel gul waren en hun hongerige klanten niet overvroegen. Roeterink had zelfs een keer tegen Naomi gezegd: 'Jullie hebben toch zo'n groot gezin, hier, ik doe er nog een schep bovenop.'

En Naomi had geantwoord, heel geroutineerd, ze had er zelfs geen kleur bij gekregen: 'Nou, zo'n groot gezin..., we zijn maar met z'n vijven, hoor. En m'n moeder is ziek. Die eet nu bijna niks.'

Maar boer Roeterink had met een knipoog gezegd: 'Als je moeder ziek is, moet ze juist veel eten. Dus, weet je wat, ik doe er *nog* een schep bij.'

In december gingen Hadas en Chaja alleen nog maar 's morgens naar school, omdat ook meneer Verbeek zijn kolenberg zag slinken. Ze brachten om de beurt een warmwaterzakje naar mama, want Tsinegolde had het boven in de kleine slaapkamer altijd koud, hoeveel kruiken Hadas en Chaja ook brachten. Tante Kiki zette er steeds weer een nieuwe ketel water voor op het kachelkje.

'Hè, Fred-lieverd, stook 'm eens een beetje op,' zei ze dan, en Fred-lieverd zei: 'Nee Kiki-schat, we moeten kalm aan doen met de kolen.'

Nu Tsinegolde ziek was, waren niet alleen de onderduikers altijd heel stil, maar ook de kinderen. En papa Tjalling keek altijd maar zo treurig. Het was niet fijn.

Oom Pil was er dus sinds oktober niet meer. Dat was ook al zo naar. Het was een afscheid met veel tranen geweest. Hadas had haar armen om zijn middel geslagen en gezegd dat ze van hem hield, en of hij nog eens op bezoek kwam. En Naomi had gevraagd of hij nu naar een fijner huis ging.

‘Misschien is daar wat meer plaats. Misschien krijgt u nu wel een kamer die altijd voor uzelf is.’ Oom Pil sliep weliswaar in het logeerkamertje, maar nog altijd kwam het voor dat een plotselinge gast er ook de nacht moest doorbrengen op de extra matras. Een kamertje helemaal voor jezelf, dat was Naomi’s eigen hartewens. Vorig jaar had ze dat een paar weken gehad, toen ze roodvonk had en helemaal alleen in het logeerkamertje moest/mocht liggen. Alleen papa en mama mochten erbij, maar dan moesten ze eerst een speciaal schort voordoen, met mouwen en tot bovenaan dichtgeknoopt. Ook papa, en dat stond hem nog gekker dan de puttees en het soldatenhoedje. Oom Pil en meneer Kees en zijn zoon Jaap, onderduikers in die periode, moesten toen beneden in de achterkamer slapen. En de matrassen en al het beddengoed moesten overdag naar boven, naar de grote slaapkamer.

Oom Pil had gezegd: ‘Een fijner huis, nee mijn kind, dat is onmogelijk. Nee, ik...’

En Chaja had een hand tegen zijn mond gehouden en geroepen: ‘Niet zeggen, niet zeggen oom Pil, waar u naartoe gaat. Als de Duitsers komen, is het heus beter dat we het niet weten.’

Toen kwam de dag dat de dokter zei: ‘Meneer Idsinga, het gaat niet goed zo. Ik vind dat uw vrouw naar het ziekenhuis moet. Die nieren van haar hebben echt continu medische zorg nodig.’

En zo gek, het werd ineens *nog* stiller in huis. Terwijl Tsinegolde al die tijd boven in bed toch niet bepaald veel lawaai had gemaakt.

Tjalling ging zo vaak mogelijk naar het ziekenhuis in Amsterdam, en dan bracht hij lieve woordjes en groeten mee terug, en soms voor alledrie de kinderen een ansichtkaart waar voor ieder kind iets speciaals op stond.

Voor Hadas bijvoorbeeld: ‘Wat fijn dat oom Snap je nu vioolles geeft. Ik hoor dat je geen ruzie maakt met Chaja en dat jullie samen naar de gaarkeuken gaan. Wat fijn, daar word ik vast gauw beter van. Ja, hij heeft mooie dunne vingers, maar wees maar blij dat die van jou wat dikker zijn. Veel violisten



met mollige handen kunnen hun instrument juist zo warm laten klinken.’

Voor Naomi: ‘Ik ben zo trots en blij dat je altijd melk gaat halen. Je bent echt onze oudste. Ik heb al met papa afgesproken dat je als de oorlog voorbij is, het logeerkamertje mag hebben.’

Voor Chaja: ‘Mijn lieve Chajoutschka. Eet je wel alles wat tante Snip en An klaarmaken? Anders word je ziek hoor. Dat zou ik vreselijk vinden. En speel je nog weleens piano? Probeer dan om niet met je duim je ringetje aan te raken. Weet je nog dat je wou dat ik je duim bij het spelen vasthield? Je bent nu al bijna tien, dus nu kun je er vast wel zelf aan denken. Dank je wel voor je mooie tekening van de giraffenfamilie. De zuster heeft hem naast mijn bed gehangen.’

Dat soort briefjes. Nooit een klacht.

Toen Tjalling haar had verteld dat Chaja met enorme tegenzin naar juffrouw Helberg ging die, nu Tsinegolde het niet kon doen, de pianolessen aan Naomi en Chaja waarnam, en dat hun jongste er meestal zowel huilend naartoe ging als er vandaan kwam, schreef Tsinegolde: ‘Als ik weer beter ben, kopen papa en ik voor jou een cello, en dan leer jij net zo mooi spelen als Pablo Casals.’

Op slag zette Chaja haar trouwplannen met Lou Halberstad op een laag pitje om de weg vrij te maken voor haar nieuwe held, Pablo Casals. Iemand die zo prachtig kon spelen (ze had hem nog nooit gehoord) en die zo’n mooie naam had, dat was pas een geschikte huwelijkskandidaat.

Nieuwe onderduikers kwamen er niet meer, hoogstens voor één of twee nachten. Soms moest voor iemand van wie het adres onveilig was geworden een nieuwe plek worden geregeld. Het viel de kinderen wel op, maar de oorzaak, die natuurlijk te vinden was in de effectiviteit van het in gaskamers *umleggen*, drong niet tot de kinderen door. Ze namen aan dat het was omdat Tsinegolde in het ziekenhuis lag.

Het werd in huis allemaal zo vreselijk moeilijk, vooral voor Tjalling. De vele uren die het gaan naar het ziekenhuis kostte,

het voedselprobleem, het kolenprobleem, het elektriciteitsprobleem, het elke avond ook nog voor de carbidlampen zorgen, want geen van de andere huisgenoten kon ermee omgaan, en vooral de zorg om Tsinegolde. Toen Ans en Her Mertens, de ouders van de klasgenootjes Jes en Ien, aanboden de twee jongsten bij zich in huis te nemen, nam Tjalling het aanbod met beide handen aan. Zuster Meurs hoefde daarom niet meer te komen om ze naar school te begeleiden. Op de bel kon Naomi natuurlijk letten en ook kon zij voor de buitenwereld doorgaan voor degene die alle geluiden in huis veroorzaakte.

De kinderen van Ans en Her waren elf en negen, Hadas en Chaja bijna twaalf en tien. Mijn klasje van vier, zei oom Her. Het leven in het gezin aan de Machineweg, halverwege Rodenburghlaan en school, was heel anders dan thuis. Er was een oma in huis (die door iedereen, zelfs door tante Ans, die toch haar dochter was, *oma* werd genoemd, en niet *maman*, zoals grootmoeder Sheba). Er waren geen onderduikers, waardoor Hadas en Chaja – hoe vreemd – niet continu verschrikkelijk goed op de bel hoefden te letten, en waardoor niet iedere ochtend met matrassen hoefde te worden gesleept. Er waren kippen en bijen, maar geen schildpadden. Er waren dekens, en geen perrines. Er waren heel veel planten, maar er was geen piano en geen viool. De planten moesten iedere dag water hebben, maar niet allemaal evenveel. Tante Ans leerde Chaja heel precies welke plant hoeveel water moest hebben. Het begieten werd haar taak in het logeershuis. Hadas moest met Jessie, het oudste meisje, afwassen, wat nu ineens ‘de vaat doen’ heette. Terwijl Tsinegolde dat altijd had verbeterd, omdat ‘de vaat doen’ volgens haar zo Frans klonk. En Ineke, de jongste, moest de kippen verzorgen. Voor de bijen zorgde oom Her, en wat oom Her vooral deed, was ’s avonds na het eten vertellen over zijn werk. Dat was niet, gewoon zoals Tjalling en meneer Cornelissen, en meneer Hofman en oom Harry, bij de gemeente werken. En hij was ook niet ingenieur, zoals zo’n beetje alle vrienden van Tjalling.

Chaja zei: ‘Is hij dan ennesbee’er?’

‘Nee, heel zeker niet! Hij is te vertrouwen.’

Maar toch moesten Hadas en Chaja nooit iets zeggen over de onderduikers. Oom Her was restaurateur. Dat betekende dat hij schilderijen repareerde. Hij had dozen vol grote foto's van schilderijen. Iedere avond gaf hij daarover les, en dan mochten de kinderen ieder een foto uitzoeken uit zijn voorraad. Het was niet fijn dat Tsinegolde ziek was, niet fijn dat ze in het ziekenhuis lag, niet fijn om niet thuis te wonen, maar heel fijn, voor Chaja dan, dat er nooit kaas was en heel fijn om die mooie verhalen over de schilderijen en de schilders te horen.

Iedere woensdag om twaalf uur, ging Hadas vanuit school eerst naar de Rodenburghlaan voor de vioolles van oom Fred. Dan dekte tante Ans met Jessie en Chaja een beetje later dan anders de tafel voor de boterham. Dat was een stukje hard brood, waar je haast geen hap vanaf kreeg. Ieder had in de kast zijn eigen schoteltje met de wekelijkse portie boter om erop te smeren. Oom Her, Jessie en de twee Idsinga-meisjes hadden hun klontje de eerste weekdag meteen al op en aten de rest van de week het brood dan maar droog. De andere bewoners, dat waren oma, tante Ans en Ien, schraapten flinterdunne plakjes van hun privéklont, zodat ze op ieder stukje brood althans het gebaar van smeren konden maken. De discussie aan tafel ging dan ook vaker over de boterklont dan over of mensen te vertrouwen waren, of over hoe erg het was om ongeduldig te zijn.

Op een woensdag aan het eind van januari was Hadas er om één uur nog niet, en om kwart over één ook nog niet. Chaja werd ongerust.

‘Mag ik gaan kijken waar ze blijft?’

Dat mocht. Ze liep de gewone weg, ze kende niet eens een andere weg, Hadas ook niet, dus elkaar mislopen was ondenkbaar.

Hoe dichter ze de Rodenburghlaan naderde, hoe ongeruster ze werd. Waar bleef dat kind nou! Ze sloeg hun straat in, liep het paadje over naar de voordeur en aarzelde. Er was iets vreemds. Wat eigenlijk. Alles zag er toch gewoon uit. Of het nou de geluiden waren, of de niet-geluiden. Of de geur? Hingen de gordijnen anders? Ze keek door het zijraampje van de erker, en zag in de vensterbank een afgescheurd stuk papier. Erop stond met slordige grote letters: *niet binnenkomen wa*.

Niet binnenkomen wa? Ze had niet eens een sleutel. En de onderduikers mochten niet opendoen als er werd gebeld.

Ineens wist ze het zeker, de moffen waren er. *Dat* rook ze. *Dat* hoorde ze, nee dat hoorde ze juist niet. Ze deinsde achteruit, het voortuintje uit, ze keek om zich heen en bedacht toen dat ze

naar de Kristenssons kon gaan. Betrouwbaar. Meneer Kristensson deed open. Chaja, alsof ze de marathon had gelopen, hijgde: 'Er is iets, ik weet niet, ik weet niet wat, ik geloof dat de moffen er zijn.'

En meneer Kristensson zei een beetje tot haar verbazing, maar ook tot haar geruststelling, omdat ze nu een compagnon had, een medestander, omdat ze er niet meer alleen voor stond: 'Nou Chaja, dat geloof ik ook. Ik hoorde stemmen, en ik zag mensen die ik niet kende naar binnen gaan.'

'Duitsers?' vroeg Chaja angstig.

'Dat vrees ik.'

'Dan moet ik papa opbellen. Dan moet ik hem meteen opbellen. Mag ik bij u opbellen?'

'We hebben geen telefoon meer,' zei meneer Kristensson, 'maar kom, we gaan naar meneer Hofman. Zij hebben nog wel telefoon en ik vind sowieso dat hij het ook moet weten. Je kent hem wel, hè? Hij werkt immers wel met je vader samen?'

Ja. Chaja wist het. Betrouwbaar.

De familie Hofman woonde vlakbij, de hoek om en dan het derde huis. Mevrouw Hofman deed open. Ze riep naar boven: 'Henk, kom eens, Kristensson is er met een van de Franse meisjes.'

Meneer Kristensson vertelde kort wat er aan de hand was. Chaja stond erbij te stampvoeten. Ze huilde zowat.

'Laat me nou toch eerst papa opbellen!' riep ze.

'Ze heeft gelijk,' zei meneer Hofman. 'Hij moet zo gauw mogelijk gewaarschuwd worden.'

'Weet je dan waar hij is?' vroeg meneer Kristensson.

'Bij mama natuurlijk. In het ziekenhuis.'

Het telefoonnummer werd opgezocht en meneer Hofman draaide het. Hij gaf de hoorn aan Chaja.

Een vrouwenstem zei: 'Met het Prinsengrachtziekenhuis, wat kan ik voor u doen?'

'Met Chaja! Chaja Idsinga, ik moet mijn vader hebben. Alstublieft, het is heel dringend.'

'Idsinga? Zei je Idsinga?'

'Ja!' Chaja gilte zowat. 'Nee! Meneer Van der Stad.'

‘O, Van der Stad. Wacht, die liep net de deur uit. Ik kijk even of ik hem nog zie.’

Chaja’s ogen werden groot van schrik. ‘Hij is net weggegaan,’ zei ze tegen de twee mannen. Ze voelde zich als een papieren zak met lucht waar iemand een harde klap op had gegeven, maar ze had de hoorn nog in haar hand, en toen hoorde ze een stem. Papa’s stem.

Tjalling was al bijna bij de hoek geweest toen de telefoniste van het ziekenhuis hem riep: ‘Meneer Van der Stad! Telefoon!’

Zijn gedachten waren nog bij Tsinegolde geweest. Het was niet direct tot hem doorgedrongen dat de telefoniste *hem* riep.

‘Ben jij dat, Chaja? Wat is er gebeurd?’ Hij hijgde ook.

‘Ik... oo, ik... O papa, je moet niet thuiskomen. Kom niet thuis. De moffen zijn er.’

‘Nog eens, zeg het nog eens. Rustig, weet je wel? Diep ademhalen. Dan kun je beter nadenken.’

Jaja, Chaja wist het, maar hoe kon ze nou toch rustig zijn. Ze haalde vlug drie keer adem en zei toen nog steeds helemaal niet rustig: ‘Papa, je moet niet thuiskomen. De moffen zijn er. En Hadas is er ook.’

Tjalling moest natuurlijk het naadje van de kous weten, dus ze vertelde nog eens alles wat ze wist, maar dat was niet veel. Wel nog van het papier in de vensterbank, en dat ze nu in het huis van meneer en mevrouw Hofman was.

Tjalling zei dat ze heel goed had gehandeld. En dat ze nu gewoon, alsof er niets aan de hand was, naar de Machineweg moest gaan. Jawel, ze mocht wel tegen tante Ans zeggen waarom Hadas niet was gekomen. En hij zou proberen alles in orde te maken. En ja, hij zou zo gauw mogelijk opbellen naar tante Ans, maar daarvoor moest hij naar het gemeentehuis. Het kon wel nog even duren. En mocht hij nu nog even met meneer Hofman spreken.

Hadas was vanuit school naar de Rodenburghlaan gelopen, en had les gehad boven in papa’s werkkamer, die nu van oom Fred en tante Kiki was. Wel fijn, maar toch niet zo fijn als les van Tsinegolde, zei ze elke woensdag weer tegen Chaja, want oom

Fred was zo serieus, een beetje saai, en hij vond dat haar vingers te mollig waren. Met mama kon je altijd lachen, ook als het om zoiets serieus ging als viool spelen.

Naomi, die van de gelegenheid gebruik maakte dat Hadas in huis was, zodat zij in geval van nood kon opendoen, was naar Roeterink voor melk.

Hadas was naar beneden gegaan, had haar instrument opgeborgen en wachtte nu op Naomi. Tante Kiki kwam uit de keuken. Ze zei dat Tjalling gisteren van grootmoeder Sheba bruine bonen had gekregen. Vannacht had ze die te weken gezet en vanmorgen had ze van de geweekte bonen en een paar tulpenbollen soep gemaakt. 'Hij is echt heerlijk geworden. Wacht, ik warm een beetje voor je op.'

Hadas ging aan de grote ronde tafel zitten. Vreemd zo alleen. Niemand van het eigen gezin in huis. Ze begon haar rekenschrift schoon te gummen. Je mocht op school al een tijdlang alleen nog maar met potlood schrijven, en als je schrift dan vol was, moest je alles uitgummen. Er was niet alleen tekort aan eten en kolen, nee, aan alles, ook aan schoolschriften.

Ze had net een bladzijde gedaan toen de bel ging. Heel hard. Ze liep vlug naar de keuken, stak haar hoofd om de deur en zei zacht: 'Oom Fred en An zijn boven hè? Gaat u ook gauw?'

'Ja, even het petroleumstel uitdoen.'

Weer ging de bel. Hadas liep naar de muziekkamer en zag zonder zelf gezien te worden dat er drie mannen in uniform op de stoep stonden, twee blauwgrijze en één zwarte. Twee Duitsers en een NSB'er. Ze schrok zich lam. Dit was het dan. Dit was wat ze zo vaak hadden besproken. Haar hart bonkte in haar hals, maar ze was helemaal helder. Ze wist precies wat haar nu te doen stond. Eerst sloop ze weer naar de gang. Gelukkig, tante Kiki was weg. Toen drukte ze op het knopje vlak achter de tochtdeur, waardoor er in papa's werkkamer een belletje ging rinkelen en een lampje ging branden. Dat was voor de onderduikers het sein dat ze naar het hok moesten. De tochtdeur tussen halletje en gang was altijd dicht. Door de twee smalle raampjes naast de voordeur kon je dan ook met geen mogelijkheid de gang inkij-

ken. Daarna ging Hadas weer in de kamer zitten en gumde een hele tweede bladzijde uit. Ze vroeg zich af of dat genoeg was voor de onderduikers om zich te verbergen. Dat was het, maar die arme oom Fred vergat in de consternatie het kistje op de zoldertrap. Dat wist Hadas natuurlijk niet. De bel ging nog een keer, maar zij ging stug door met gummen, nog een halve bladzijde, besloot ze. Voor de zekerheid. Het beukte intussen in haar hals, alsof ze daar met hamers aan de gang waren.

Uit haar ooghoek zag ze door het voorkamerraam dat een van de mannen wegliep, richting Van IJsselsteinlaan.

Na nog drie regels gummen ging weer de bel. Nu moest ze toch maar gaan open doen.

Toen hoorde ze hard bonken op het poortje achter. O, help, dat was toch zeker op slot? Gauw de keukendeur op slot draaien.

Degene die waarschijnlijk zo had staan bonken stond ineens achter in de tuin. Het was het zwarte uniform. De NSB'er. Hij was kennelijk over de muur gesprongen en klopte nu zijn zwarte broek af. Hadas greep de pollepel en begon om zich een houding te geven ijverig in de halfwarme soep te roeren. Net had ze nog zo'n honger gehad, nu helemaal niet meer.

De man kwam op de keukendeur aflopen. Hoewel ze haar gezicht strak richting soep hield, zag ze dat natuurlijk precies. Pas toen hij op de keukendeur tikte, keek ze op, hoogst verbaasd en met haar allervriendelijkste glimlach.

'O hallo,' zei ze. 'Wacht, ik doe even open.'

Ze veegde haar handen heel huishoudelijk aan een theedoek af en draaide de sleutel om.

'Hoorde je de bel niet?'

'De bel? U kwam toch achterom? Daar is helemaal geen bel.'

'We hebben alsmaar voor gebeld.'

'O ja? Heb ik niet gehoord. Maar ja, ik ben soep aan het maken, en dat vergt de hele mens, nietwaar?' zei ze Tsinegolde na. 'Wilt u een beetje?'

'Nee,' zei de man. Hij liep de gang door naar voren om zijn metgezellen binnen te laten.

'*Ist sie alleine?*' hoorde Hadas een van de nieuwkomers zeggen.



Een Duitser dus.

En de derde man zei: *‘Es riecht wenigstens gut.’*

Twee Duitsers, en een NSB’er. Jawel.

Ze verstond ze best maar was vastbesloten om te doen alsof ze geen woord Duits begreep. Tijd rekken hoorde bij de instructies.

Toen Fred de boekenkast aan het wegdraaien was, bedacht hij met schrik dat hij het kistje had laten staan. ‘Het kistje,’ siste hij. Kiki was weliswaar de snibbigste, maar ook de kordaatste. Ze trok pijlsnel haar hoofd terug uit het achterhok en rende op haar sokken de trap weer af. In een mum van tijd was ze terug met het kistje.

De NSB’er, beneden, meende iets te horen. Hij zei: ‘Wie is er nog meer in huis?’

Hadas: ‘Nog meer? Ik ben maar alleen hoor. Daarom heb ik soep gemaakt.’

*‘Oben suchen,’* zei Duitser nummer één. *‘Sie und Sie. Ich gucke hier.’*

Hij ging zonder te vragen of het mocht de muziekkamer in en sloeg een paar toetsen van de piano aan. Het geluid klonk schrill door het huis.

Toen marcheerde hij naar de achterkamer, greep het schrift dat op tafel lag, kwam ermee naar de keuken, wees wantrouwig op de al best ingewikkelde zesdeklas-sommen, waarvan er een heel stel uitgegumd waren, waarop Hadas een vrolijk lachje produceerde en vertrouwelijk zei: ‘U dacht zeker dat het geheimschrift was.’

*‘Was? Was sagst du?’*

‘Geheimschrift,’ en nog eens met een Duitsige uitspraak en een wijsvinger op haar mond: ‘Gehaimschrift,’ met ook nog een grote knipoog.

De man sloeg het schriftje geërgerd dicht, rook eens aan de soep, trok de wc-deur en de kelderdeur open, stak z’n hoofd daar naar binnen, en Hadas, die overmoedig begon te worden, zei: ‘Ratten, muizen, mousen... brr.’

De man lachte smalend. Hij bang voor muizen? Wat dacht dat onderkruipfel wel, maar hij klapte de kelderdeur dicht en ging –

laarzen ver voor zich uit, onderbenen over, en vingertoppen tegen elkaar, in Tjallings stoel zitten wachten op de andere twee.

Hadas kwam met haar schrift en een kop soep die ze dan maar voor zichzelf had ingeschonken, naar de kamer. Ook tegen de Duitser zei ze, wijzend op haar soep: 'Wilt u ook een beetje?'

De man schudde van nee, maar toch leek het of hij liever ja had gezegd.

'*Wo ist dein Vater?*' vroeg hij onverwacht, toen Hadas een derde lepel vol halverwege de soepkop en haar mond had. Ze schrok zo, dat er spetters op haar schoolschrift kwamen. En ze vergat dat ze had besloten hem niet te verstaan.

'Ik weet het niet.'

'*Also, du verstehst mich schon.*'

Daar reageerde Hadas niet op.

Toen klonk er boven een woest geschreeuw. Hadas kromp in elkaar. Ze wist het zeker: ze hadden de onderduikers gevonden. De Duitser vloog met drie treden tegelijk de trappen op, maar even later werd het weer rustig. Misschien viel het mee. Woest schreeuwen was iets dat Duitsers nu eenmaal graag deden, zo stelde Hadas zichzelf gerust. Nu hoorde ze gemorrel bij de voordeur. Naomi zeker. Gauw liep ze erheen. Ja, het was Naomi, die met de boodschappen thuis kwam. Hadas trok haar zusje de muziekkamer in en had maar net tijd om de situatie uit te leggen, want daar kwam de NSB'er alweer naar beneden. Hij vroeg wat dat moest met dat nieuwe meisje. Hadas zei: 'Dat is mijn zusje.'

NSB'er: 'En je zei dat je hier alleen woonde.'

Hadas: 'Nee-ee, ik *woon* hier niet alleen. Ik *was* daarnet alleen.'

'Zijn hier fotoalbums?'

De Idsinga-fotoalbums werden bewaard in de muziekkamer. De kamer dus waar ze zich op dat moment alledrie bevonden.

Hadas zei: 'Fotoalbums? Niet dat ik weet.'

Naomi was iets minder handig in rechtstreeks onwaarheid spreken. Ze zei synchroon met het *niet dat ik weet* van Hadas: 'Ik geloof het niet, niet hier in elk geval.'

En dus trok de NSB'er de eerste de beste kast in de muziekkamer open. Hij had onmiddellijk beet. Boven op een stapel blad-

muziek lag een klein albumpje met van alle medewerkers van de gemeente een pasfoto. Hij bladerde het door, en Hadas wist zeker dat hij nu de foto van Tjalling zou vinden. Want bij alle foto's stond met keurige inktlettertjes de naam en voorletter van de betreffende persoon, maar bij het fotootje van Tjalling stond met potlood *Tjalloush*, en ten overvloede daarvoor en daarachter een klein girafje. Dat wist Hadas. Dat wist ook Naomi. Ze stonden te beven op hun benen, zo erg, dat ze zich niet konden voorstellen dat de NSB'er het niet zag.

Maar ook dit liep goed af. De man bladerde net iets te haastig, waardoor het bewuste fotootje hem niet opviel.

Hij zei: 'Ik ga nu weer naar boven, maar denk eraan dat jullie in deze kamer blijven en geen verboden dingen doen. En niemand opbellen.'

Toen hij weg was, zei Naomi, die niet alleen bang was dat het bewuste fotootje alsnog werd ontdekt, maar wier passie voor vuur niet was gedoofd door het opvoedkundig bedoelde in de fik steken van een bevolkingsregistertje: 'Hier met dat fotoalbum. We scheuren papa's foto eruit. Die verbranden we.'

'Ben je gek! We doen helemaal niks,' zei Hadas. 'Hij *heeft* toch al gekeken. Verbranden! Dan wordt 'ie pas goed achterdochtig.'

'Hm,' zei Naomi, die inzag dat Hadas waarschijnlijk gelijk had. 'Laten we dan een papier tegen het raam plakken met: *De Duitsers zijn er. Kom niet thuis*. En ze had al een blaadje uit haar pianoschrift gescheurd en was aan het schrijven: *Niet binnenkomen wa...*

'Nee, ook niet goed,' zei Hadas. 'Papa is nog in Amsterdam. We letten gewoon goed op of er iemand langskomt. Mevrouw Kristensson of zo, of mevrouw Cornelissen. En dan laten we merken dat het hier niet in orde is.'

Ze hoorden alweer stappen op de trap. Hadas griste het papier uit Naomi's handen en had nog maar net tijd om met haar handen op de rug en met haar rug naar het raam te gaan staan.

'Wat zit er in die kist?'

'Een viool,' zei Hadas.

'Maak maar open.'

Hadas moest het papier kwijt en schoof het achter het gordijn. Ze liet de viool zien.

‘Wie speelt daarop?’

‘Ik,’ zei Hadas, best een beetje trots.

De man bulderde van het lachen. ‘En jij dacht zeker dat ik dat zou geloven. Laat me niet lachen.’

Hadas haalde haar schouders op, draaide de haren van haar strijkstok strak en speelde een paar noten. De losse D-snaar en toen met haar ringvinger de snaar indrukkelijk en haar stok heen en terug, en daarna de volgende losse snaar en haar wijsvinger en middelvinger, steeds heen en weer met de strijkstok. Ze had het echt niet bedoeld, maar het klonk net als de eerste tonen van het Wilhelmus. Ze schrok ervan. De ogen van de man schoten vuur.

‘Wat krijgen we nou! Jij onderdeurtje, mij een beetje op stang jagen. Geef hier!’ En hij griste de viool onder haar kin vandaan, rammelde er eens flink aan en zei: ‘Wat heb je daarin verstoppt?’

Ze had er niks in verstoppt, maar de man had zo hard geschud dat de stapel was losgeraakt en nu door het gemaltraiteerde instrument ratelde.

Naomi en Hadas bedachten allebei dat het maar goed was dat de Teccler veilig bij An was. Die moest *zij* namelijk meenemen in het hok, als het ooit zover zou komen, en op An kon je rekenen.

De twee Duitsers kwamen naar beneden en overlegden. Voor zover Naomi en Hadas begrepen wat er werd gezegd, waren ze van plan te wachten tot Tjalling thuiskwam, want om hem was het ze te doen. Van onderduikers in huis hadden ze blijkbaar zelfs geen vermoeden.

De telefoon ging.

Naomi en Hadas hadden allebei het gevoel dat het geluid door hun eigen lichaam heen rinkelde.

Duitser nummer één gebaarde dat Naomi moest opnemen. Ze liep er heen, en Duitser nummer twee liep mee. Hij haalde zijn pistool tevoorschijn en hield het op Naomi gericht. In Chaja’s ogen was haar oudste zusje dan wel reuze groot, maar ze was toch echt pas dertien. De NSB’er zei: ‘Denk eraan, als je ook maar met één woord laat merken dat jullie niet alleen zijn...’ en om

zijn dreigement kracht bij te zetten, legde hij zijn hand ook nog eens op de holster met zijn politiewapen. Naomi struikelde van angst over de rail van de schuifdeuren, maar ze bleef overeind.

‘Drie keer ademhalen,’ zei Hadas zachtjes en ze knikte haar zusje bemoedigend toe. Ze had medelijden met Naomi. Met al haar zelfverzekerdheid en overtuiging dat zij deze klus en eigenlijk iedere klus beter kon klaren, was ze toch blij dat zij niet hoefde.

Naomi nam op. Haar handen waren nat alsof ze ze onder de kraan had gehouden. De hoorn glibberde ratelend tegen de haakjes. Ze hoorde: ‘Met een vriend van Van Dorp. Kan ik je vader spreken? Kan het *en français?*’

Naomi had meteen door dat het Tjalling was. Dat laatste had hij snel en zacht gezegd. Ze had ook meteen door hoe ze dit gesprek moest voeren.

Naomi: ‘Nee.’

Tjalling: ‘Hoe laat denk je dat hij thuiskomt?’

Naomi: ‘Hij komt helemaal niet thuis.’

Tjalling: ‘Aha. Kunnen jullie het wel redden, zo zonder je ouders?’

Naomi (heel vrolijk en opgewekt): ‘Ja hoor, dat gaat prima. *Faut pas rentrer*. Hadas en ik zijn hier met z’n tweetjes.’ Nu had zij het *faut pas rentrer* snel tussen de andere woorden gefriemeld.

‘Is er verder niemand?’ Tjalling wist natuurlijk precies dat de drie onderduikers er ook moesten zijn. En wel in de schuilhokken, hoopte hij, als er inderdaad Duitsers in huis waren.

‘Nee hoor, *les boches, trois*, wie zou er moeten zijn? Hadas heeft bruinebonensoep gemaakt en viool gespeeld. En ik heb boodschappen gedaan.’

Tjalling: ‘Mooi zo. Nou, dan bel ik van de week, *ce soir chez Ans*, of zo nog weleens op om te horen of jullie vader thuis is. Dag Noor.’

De gewapende mannen hadden nauwkeurig meegeluisterd, de NSB’er met zijn oor dicht bij de hoorn, maar het zag ernaar uit dat ze toch niks in de gaten hadden.

‘Zo, je vader komt dus niet thuis, hè?’

Beide kinderen schudden hun hoofd.

‘En je moeder, waar is die dan?’

‘In het ziekenhuis,’ zei Naomi.

‘In welk ziekenhuis?’

Ja, en toen ging Naomi, die het telefoongesprek zo verstandig en volwassen had gevoerd, de fout in, net als bij de fotoalbums.

‘Dat weet ik niet, maar ze ligt in elk geval niet in het Prinsengrachtziekenhuis.’

En net als bij de fotoalbums ging toen de NSB’er natuurlijk in het telefoonboek het nummer van het Prinsengrachtziekenhuis zoeken. Hij belde, en vroeg naar Van der Stad. Niet naar Idsinga.

Gelukkig was Tjalling daar al niet meer, en de telefoniste zei dan ook: ‘Het spijt me, die is al lang weer vertrokken.’

Naomi kreeg een harde mep tegen haar oor.

‘En nou zitten hier. Aan tafel. Monden dicht. Alleen spreken als je wat gevraagd wordt.’

De kinderen waren muisstil en bang, maar ze waren blij dat Tjalling had opgebeld en nu vast en zeker door had dat het hier helemaal foute boel was. Hij zou niet in de val lopen. Hij begreep immers altijd alles. En toen ze bedachten wat een lieve en verstandige vader ze hadden, moest eerst Naomi, en meteen daarna ook Hadas huilen. Maar ze deden het zachtjes, om geen aandacht te trekken. De mannen bleven nog lang zoeken in de kamers boven. Ze zochten nog in de schuur, waar ze de aardappels vonden waar het gezin met zoveel zelfbeheersing steeds van afgebleven was, en in de kelder vonden ze een zakje meel, dat Tjalling vorige week op de kop had getikt, en een grote kist met bladeren. Waar dat nou toe diende... ‘*Die Holländer sind total verrückt,*’ zei Duitser Twee tegen Duitser Een.

Hadas vertelde op fluisterton aan Naomi over het schreeuwen op zolder en Naomi zei dat de moffen zeker hadden gedacht dat er wijn in papa’s grote watervat zat, en dat ze van enthousiasme zo hadden gejuicht.

Om halfzes zei Naomi zo vriendelijk mogelijk dat Hadas en zij bij een vriendinnetje zouden eten vanavond en of ze daar nu heen mochten. Ze kreeg geen antwoord. Maar om zes uur waren de indringers het wachten op Tjalling beu. Ze stuurden Naomi

en Hadas weg, ‘naar het vriendinnetje’, verzegelden het huis, voordeur, keukendeur, poortje. En vertrokken zelf ook. Naomi, die goed het ‘*ce soir chez Ans*’ van Tjalling had gehoord, ging met Hadas mee naar de Machineweg. De zon was al onder, maar gelukkig was er een bijna volle maan en het was nog geen spertijd. Bij oom Her en tante Ans vertelden ze wat er was gebeurd, nou ja, niets over de onderduikers natuurlijk. Iedereen was vol medeleven en er werd direct een bord extra op tafel gezet.

Vanaf kwart voor zes had Tjalling met Deisselveen en twee andere vertrouwelingen op de uitkijk gestaan. Die twee beschikten over een *Ausweis*, een vals *Ausweis* wel te verstaan, en een valse band om hun mouw van de LBS, de luchtbeschermingsdienst. Dat hield in dat ze in spertijd op straat konden zijn. De mensen van de LBS moesten natuurlijk juist 's avonds kunnen controleren of men zich aan de verduisteringsvoorschriften hield. Alle vier hielden ze vanaf een hoek van het huizenblok waarvan de Rondenburghlaan een zijde vormde nummer 25 in de gaten. De twee mannen die de voordeur in het oog hielden, hadden waargenomen hoe Hadas en Naomi waren vertrokken, richting Meester Bardeslaan. Zo te zien ongedeerd. Een van de twee mannen was dat direct aan Tjalling komen melden.

‘Mooi zo, die zijn tenminste veilig.’

‘Zo in het donker?’

‘Valt wel mee. Er is wat maanlicht.’

‘Zal ik ze niet achterna gaan?’

‘Doe maar niet. Het zijn verstandige meisjes. Ze redden zich wel. Ze gaan beslist rechtstreeks naar de Machineweg en dan zijn ze op tijd binnen. Ik heb liever dat jullie allebei op de voordeur blijven letten.’

Alle mogelijke scenario's van een eventuele inval waren vaak terdege besproken, en daar hoorde de instructie bij dat als de onderduikers veilig in hun hokken waren, iedereen verder als het maar even kon het huis moest verlaten, opdat Tjalling ze zou kunnen bevrijden zonder anderen in gevaar te brengen.

Zelf hield hij het voetpad achter de tuinen in het oog. Het werd inderdaad al flink donker, maar er was genoeg maanlicht om te zien dat even na zessen de NSB-agent uit de tuin van nummer 25 kwam. De man verzegelde de poort. Met een strook doorzichtig papier, zo te zien. Vervolgens liep hij achter de tuinen langs naar de Van IJsselsteinlaan. Tjalling zorgde er natuurlijk voor op tijd uit zicht te zijn. De twee vrienden aan de voorkant zagen de Duitsers het huis verlaten, en ook hoe hier boven en onder aan



de deur iets werd geplakt. Zeker om te kunnen controleren of iemand zich toegang tot het huis zou verschaffen. Daarna liepen ze door de Rodenburghlaan ook naar de Van IJsselsteinlaan. Daar stapte het drietal in een auto en die reed weg.

Toen kwamen de vier bevridders in actie. Ze klommen net als de NSB'er een paar uur tevoren achter over de muur. De keukendeur zat zoals verwacht op slot. Ook deze deur was voorzien van een strook plakband. De NSB'er had de sleutel ongetwijfeld meegenomen en Tjalling had zijn eigen keukendeursleutel jammergenoeg niet bij zich. Die lag in de bovenste keukenla. Deiselveen wist met zijn gereedschappen het ventilatieraampje open te wrikken, de kleinste van het viertal wurmde zich erdoor en maakte probleemloos met de sleutel uit de la van binnenuit de keukendeur open, waarbij het plakband natuurlijk losliet.

Nu konden oom Fred, tante Kiki en An plus het kistje plus de Teccler plus de viool van Fred die nog in Tjallings werkkamer had gelegen, het huis uitgesmokkeld worden. Gewoon via de keukendeur. Tjalling draaide hem van buiten weer op slot, duwde het papier waar nog wat plaksel aan zat weer zo goed mogelijk op z'n plaats, en stak de sleutel in zijn zak. Alleen Kiki moest op de muur worden getild en aan de andere kant er weer af. De maan ging achter een wolk schuil. Het was nu echt donker. Ze moesten er maar op vertrouwen dat de burens het niet konden zien. De anderen klommen er zelf over. An als een professionele turnster, Fred met enige hulp. Aan de schildpadden in de kelder dacht Tjalling niet. Na de telefoontjes 's middags met Chaja en Naomi had hij links en rechts geïnformeerd om nieuwe adressen te vinden, voor de onderduikers, voor Naomi en voor zichzelf. Ze moesten ieder naar een andere plek, niets aan te doen. De eerste die werd afgeleverd was Kiki.

Ze huilde bij het afscheid en klampte zich vast aan Fred. Tjalling probeerde geduld te hebben, maar hij was ook maar een mens.

'Opschieten Kiki, ik zorg dat je binnenkort nieuws krijgt van Fred. Ga nu maar.'

De volgende was Fred.

‘Zorg goed voor de viool van Tsinegolde. Je weet dat ze van hem houdt alsof het haar vierde kind is.’

Fred knikte. Hij hield zijn eigen vioolkist gewoon vast aan het handvat, maar die van Tsinegolde klemde hij zo stijf tegen zich aan, dat als de kist van karton was geweest, de Teccler nu beslist geplet zou zijn. Hij zou hem overigens nooit meer afstaan.

Toen ze bij het huis waren aangekomen waar An werd verwacht, zei Tjalling: ‘An, meidje, je was een geweldige onderduiker voor ons. Ik heb je niet één keer horen klagen. Je hebt ons gezin alleen maar vreugde gebracht. Wil jij je vannacht over het kistje ontfermen? Ik hoop het morgen te kunnen ophalen.’ Hij omhelsde het meisje en beiden kregen tranen in hun ogen.

Het was zo lang goed gegaan, en nu zouden ze de bevrijding dus niet met elkaar vieren. Maar godzijdank zouden zowel Fred en Kiki als ook An en de meeste vroegere onderduikers van de Idsinga’s wel het einde van de oorlog beleven.

‘Kop op, we zijn er nog. Tot gauw, hoop ik,’ zei Tjalling. Hij bedankte de drie mannen voor het willen nemen van zo’n groot risico om hem te helpen en ieder ging zijns weegs, hopen dat ze alle vier, ook de twee *Ausweis*-lozen, veilig binnen zouden komen.

Tjalling ging nu snel naar de Machineweg, om zijn meisjes en het gastgezin op de hoogte te brengen. En om daar Naomi op te halen, voor wie hij ook een plek had gevonden. Hij omhelsde zijn kinderen, zielsdankbaar dat ze ongedeerd waren. Van Naomi en Hadas kreeg hij een uitgebreid verslag van de middag. Hij prees zijn twee oudsten voor hun kordate en verstandige optreden, en ook Chaja. Maar die zag zelf niet in wat zij nou voor moedigs had gedaan, en dwars door alle veel belangrijker zaken van de laatste uren heen, voelde ze de jaloezie weer omhoogkruipen. Ze had nu een leeftijd bereikt om zichzelf dat kwalijk te nemen, maar dat maakte het niet minder naar. Integendeel.

Tante Ans Mertens bracht een bord opgewarmd eten voor Tjalling.

‘Je zult niet veel hebben binnengekregen vandaag. Het is maar

van de gaarkeuken, hoor, maar ik heb er wat snijbonen van onszelf doorheengedaan. Ik heb van de zomer gelukkig veel kunnen inmaken.'

Tjalling had inderdaad een rammelende honger. 'Heerlijk, Ans.'

En oom Her zei: 'Jij en Naomi kunnen vannacht ook gerust hier slapen. We vinden wel een plek voor jullie. Hier op de bank bijvoorbeeld. Daar lig je best goed.'

Maar Tjalling wilde liever vanavond nog Naomi naar de familie Cornelissen brengen en naar zijn eigen onderkomen gaan. Voor zichzelf had hij een bed aangeboden gekregen voor zolang het maar nodig zou zijn bij Juust van der Klei, de tandarts aan de Amsterdamsche weg en zijn vrouw Dora. Dora's broer Gerrit was, na de mislukte poging gevangenen te bevrijden uit het Huis van Bewaring, gefusilleerd. De Duitsers waren kennelijk door iemand gewaarschuwd. Er was een vuurgevecht geweest. Gerrit was daarbij in zijn rug geraakt. Hij had nog weten te ontkomen, maar was kort daarna gearresteerd. En in juni was hij in de duinen bij Overveen geëxecuteerd.

Vanzelfsprekend was zijn zusje nog altijd woedend en diep bedroefd. Dat weerhield haar er niet van, of eigenlijk spoorde dat haar en haar man extra aan om zich ook zelf in te spannen voor wie maar verzet pleegde tegen de moffen. In dit geval voor Tjalling. En ook voor een oudere broer van Dora, Gob.

Tegenover het echtpaar Mertens noemde Tjalling zijn nieuwe adres natuurlijk niet. Wel zei hij: 'Ook prima mensen. En ze rekenen vanavond op me.'

Ans zei: 'We weten niks van wat jullie daar allemaal in de Rodenburghlaan bekokstoven. We moeten het ook niet weten, maar we hebben zo onze vermoedens. Ik heb er grote bewondering voor.'

'Doe maar niet, Ans. Niet bewonderen. Wij kunnen toevallig een paar dingetjes doen. En daar zijn we heel dankbaar voor. Lang niet iedereen heeft die mogelijkheid. Het *is* tenslotte heel gevaarlijk. Niet alleen voor jezelf. Ook voor je dierbaren. Altijd dat afwegen van risico's. Hoe ver kun je gaan? Maar weet je, als

je er eenmaal ingerold bent, is het bijna geen doen om een noodkreet te negeren.'

Ze waren even stil.

Kom. Ik moet nu eerst een paar dagen helemaal onderduiken. Daarna hoop ik weer wat eten voor jullie te kunnen verzorgen. Aardappels zal denk ik wel lukken, en heel misschien kan ik aan wat meel komen. Gisteren kreeg ik van iemand een adresje.'

'Hoe is het met Tsinegolde?' vroeg Ans.

Tjalling keek over z'n schouder om te zien wat de kinderen aan het doen waren. Met z'n vijven een spelletje halma in een andere hoek van de grote kamer. Ze letten helemaal niet op de volwassenen. Hij zei niks, maar aan de uitdrukking op zijn gezicht, de mond iets naar voren, de mondhoeken iets naar beneden, zagen Her en Ans wel dat het niet zo best was.

'Naomi, meisje, we moesten maar eens gaan. Kun je je losrukken van het spel?'

Naomi vond het wel best. Ze was bekaf van de doorstane emoties, en verlangde naar een bed, waar dan ook.

Tjalling zei: 'Reuze bedankt voor al jullie hartelijkheid en hulp. Ik hoop snel van me te kunnen laten horen.'

Tegen Hadas en Chaja zei hij: 'Ik zou willen, Hadas, dat jij voorlopig niet in de buurt van de Rodenburghlaan komt. Die indringers kennen jou veel te goed, na zo'n hele middag. Maar Chaja kan morgen weleens door de straat lopen, niet blijven staan, alleen even poolshoogte nemen, zien wat daar aan de hand is. Maar wel zo gewoon mogelijk doorlopen. Denk maar dat je naar de Van IJsselsteinlaan moet, en dat je helemaal niemand kent in de Rodenburghlaan. Kun je dat?'

Chaja was blij en trots dat zij zo'n heel speciale opdracht kreeg.

Tjalling en Naomi gingen de nacht in. Weer wolken voor de maan. Donker en koud was het. Naomi, die voor één dag wel genoeg spanning te verduren had gekregen, rilde en drukte zich tegen haar vader aan.

Tjalling maakte zich klein, zat op z'n hurken voor zijn grote kleine dochter, wreef haar stevig met z'n ene hand over haar

schouder, en met z'n andere over een wang, en voelde dat die nat was.

'Kijk eens wat ik heb! We zijn toch zulke bofferds, met zo'n knappe oncle Sacha,' en hij goochelde zijn knijpkat te voorschijn.

Spertijd. Maar wel het vertrouwenwekkende zovende mini-lichtje. Op hoop van zegen.

Chaja deed het precies zoals Tjalling had opgedragen. Het ging bijna mis.

Wat ze zag greep haar flink aan. Er stond een verhuishagen voor de deur, en het hele huis, *hun* hele huis, werd leeggehaald. De piano stond midden op straat, en daar bovenop stond zomaar Sheba's soeppan! En ook hun lieve ronde tafel zag ze, waaraan ze altijd aten, en waaronder Hadas en zij zo vaak *buurvrouw-tje* of *indiaantje* of *arkje van Noach* speelden rondom de dikke geribbelde poot. Ook papa's bureau met voor ieder de eigen la stond er, en o wat verschrikkelijk, in Chaja's laadje zat het school-schriftje van Lou. In de openstaande verhuishagen zag ze mama's naaimeubeltje staan, en – dat kon toch niet waar zijn – daar lag de vioolkist van Hadas. Zomaar op de stoep. Moest ze die nu echt laten liggen. Dat kon toch niet. Maar papa had het heel dringend gezegd: gewoon doorlopen, alleen maar kijken. En net toen ze bijna niet de volgende stap had gezet, zag ze tot haar verbijstering dat daar ook de schildpaddenkist stond. Op slag vergat ze de viool en het schriftje van Lou. In haar poging om tegelijk *rechtdoor* haar vader te gehoorzamen en *rechtsaf* de schildpadden te redden, struikelde ze natuurlijk. Terwijl ze overeind kwam, zag ze twee mannen naar buiten komen, uit *hun* huis. Ze tilden de zware kist op alsof hij van karton was en kwakten hem in de vrachtwagen.

Aan het eind van de middag belde Tjalling op naar tante Ans. Vanuit het gemeentehuis. Met de telefoon van het gezin Mertens kon alleen worden gebeld van en naar het gemeentehuis. Het had iets te maken met het elektriciteitshuisje op de Machineweg. Daar moest oom Her toezicht op houden, omdat er verder geen

huizen in de buurt waren. Tjalling vroeg speciaal naar Chaja. Dat was natuurlijk fijn, maar toen ze vertelde wat ze had gezien, kon ze zich haast niet inhouden. Toen ze toe was aan het naaimeubeltje, lukte het niet meer, en bij de schildpadden kon Tjalling haar niet meer verstaan. Hij hoorde alleen nog lange gierende uithalen. Over Lou's schriftje zei Chaja niks.

Tien dagen lang liet Tjalling niets van zich horen. Ja, één keer nog belde hij kort.

Tjalling vroeg of ze allemaal gezond waren, en of er iets bijzonders te melden was. Toen Ans *ja* en *nee* had gezegd: ja, iedereen was gezond, nee, er was niets bijzonders te melden, dat wil zeggen niet over de situatie op de Machineweg. Maar had Tjalling wel gehoord van de gevangenen uit Bergen-Belsen? Ja, dat schokkende bericht had ook hem bereikt. De Zwitserse officieren, geharde mannen, waren in snikken uitgebarsten bij het zien van de groep van honderddertig die uit Bergen-Belsen in Zwitserland was aangekomen. De toestand waarin ze verkeerden was onzegbaar, onvoorstelbaar.

Het zuiden van Nederland was al sinds september bevrijd. Dus al vóór de vreselijke honger en kou benoorden de rivieren was begonnen. Die honger was overigens rechtstreeks te wijten aan de bezetter. Uit woede over de spoorwegstaking hadden ze immers alle voedselvoorziening naar het bezette gebied stopgezet.

‘Wat denk jij?’ vroeg Ans. ‘Hoe lang moeten *wij* nog wachten voordat het zover is?’

Dat wist Tjalling natuurlijk ook niet. Hij hing snel weer op.

De volgende morgen om kwart over acht, toen Hadas en Chaja in de sneeuw en ijzige kou het huis aan de Machineweg nog maar net hadden verlaten om naar school te gaan – de Mertens-meisjes hadden op dinsdagen de tweede helft van de ochtend les, er waren niet genoeg kolen om alle klaslokalen alle ochtenden te verwarmen – kwam hun een fietser tegemoet. Al toen hij nog ver weg was, keek hij ze strak aan. Het was griezelig. Op de hele Machineweg was verder geen hond te bekennen. De man had een boerenpet op, een grote donkere bril, vanwege de sneeuw waarschijnlijk, hij was vies, hij had een slordig borstelig baardje, en een rafelige jas waarvan de mouwen te kort waren. Ook zijn broekspijpen waren te kort, en aan de linkerpijp zat een klemmetje zodat de broek niet tussen de spaken zou komen.

Vlak voor de kinderen remde hij en zette het been met het akelige klemmetje op de grond.

‘Foute boel,’ zei Hadas. ‘Niet goed.’ Het was bepaald eng. Ze voelden het pompen van hun hart.

‘Zo meisjes, kunnen jullie me vertellen waar de familie Mertens woont?’

‘Papa,’ riepen ze tegelijk en dolgelukkig, maar de twee harten lieten zich nog een hele poos voelen.

‘Mooi,’ zei Tjalling. ‘Jullie herkenden me dus niet.’

‘Jawel, jawel!’ gilden ze opgewonden, en een beetje beschaamd. ‘Natuurlijk wel!’

‘Ja, maar niet direct. Pas toen ik wat zei.’

En zo was het, hoewel ze zich dat na een minuut al niet meer konden voorstellen, want natuurlijk was het hun eigen lieve papa. Hij was het helemaal. Al moest Chaja zich er wel van overtuigen dat onder die rare borstel nog steeds papa’s eigen kin zat.

‘Ik heb wat meegebracht, kom, we gaan gauw naar tante Ans.’

‘Maar we moeten naar school.’

‘Ai, dat is ook zo. Weet je wat, jullie gaan vandaag een beetje later. We vragen of tante Ans een briefje schrijft.’

Tjalling had aardappels, en warempel een zak met wel twee kilo meel, en nog iets in een stuk vetvrij papier.

Hadas keek verwachtingsvol: ‘Wat is dat, papa? Iets lekkers?’

Maar Chaja had het al geroken.

‘Nou-ou,’ zei Tjalling, ‘dat vindt Chaja niet, maar jij en de hele familie Mertens wel, geloof ik.’

‘Hoi kaas!’ riep Jessie die er net zo dol op was als Naomi.

Chaja zei niks.

Toen Tjalling weer weg moest, zei hij tegen Chaja: ‘Wil jij me even uitlaten? Je zou me nog de planten van tante Ans laten zien, weet je nog?’

De gang van de familie Mertens was heel bijzonder. Hij was lang, maar ook heel breed. Aan de ene kant waren de deuren naar de slaapkamers, maar aan de andere kant waren allemaal ramen,



eigenlijk was die hele andere kant van de gang een en al raam, en voor dat heel lange raam stonden alle planten. Het was bijna een tuin in huis.

Tjalling omhelsde Hadas in de kamer en zei zacht en met een knipoog van verstandhouding: 'Blijf jij liever even hier.'

In de gang begon Chaja te vertellen over de varens en de begonia's, en Tjalling luisterde eerst zo aandachtig mogelijk, maar hij had iets anders te bespreken. Hij ging op zijn hurken op het kleurige oosterse tapijt zitten en zei: 'Chaja, mama heeft me gevraagd of ik speciaal iets tegen jou wou zeggen. Ze is heel ziek, dat weet je wel, en ze probeert heel hard om beter te worden. En ze zegt dat ze denkt dat ze zich veel beter zou voelen als ze wist dat jij goed eet. Nu heb ik dat stuk kaas meegebracht, en kaas is nou juist zo goed en gezond voor kinderen die zo hard groeien als jij. Zou je nou niet, omdat mama dat zo graag wil, er een klein stukje, een heel klein stukje van willen proberen?'

Chaja schrok zich wild. Moest ze dat nu echt doen, dat heel vieze, heel enge in haar mond stoppen? En doorslikken? Dat kon toch niet. Maar omdat papa haar zo bedroefd aankeek, knikte ze langzaam ja.

'Dat zou geweldig zijn, Chaja. Ik hoop dat het lukt. Je bent een flinke meid, dus ik heb er alle vertrouwen in.' En hij knuffelde en kustte haar, en ze vond het lekker in die kriebelende baardharen, en ze wuifde hem de hele Machineweg lang uit, met zijn gekke pet, en het gemene klemmetje aan zijn broekspijp.

En Chaja at een kubusje kaas. Ze kokhalsde, maar slikte het toch door.

Ze mocht in de kaartendoos van tante Ans een mooie ansicht uitzoeken, dat werd er een met krokussen, paarse en witte, en daarop schreef ze: *Lieve mama, ik heb kaas gegeten. Het was heel vies, maar niet zo vies als ik dacht. Word je nu gauw beter? Papa zegt dat het helpt als ik kaas eet. Ik zal morgen weer een stukje nemen. En ik ben heel blij dat ik van meneer Pablo Casals mag leren cello spelen als de oorlog voorbij is. Tien kusjes op je buik van Chaja.'*

Een paar dagen later bracht Tjalling een kaart speciaal voor Chaja. Op de ene kant stond een heel lieve landschildpad, en op de andere kant stond, een beetje slordig geschreven, vond Chaja: *'Lieve Chajoushka, Dank je wel dat je van de kaas eet. Ik voel me al veel beter. Ik kom vast gauw uit het ziekenhuis. Je bent over een paar dagen jarig. Ik zal geen taart kunnen bakken, maar volgend jaar, als je elf wordt, is de oorlog vast voorbij en dan bak ik er twee. Mama Tsinegolde.'*

Het kaas eten hielp niet.

De maandag daarop was Chaja dus jarig en omdat er geen partijtje kon zijn, had oom Her de kinderen 's avonds op een extra fijne schilderijenles getrakteerd met voor ieder deze keer twee reproducties, en Chaja mocht als eerste kiezen. Oom Her's les was over Johannes Vermeer geweest, de schilder die in Delft had gewoond, net als Tjalling toen hij Tsinegolde leerde kennen. Ze koos het portret van een meisje met een blauwe en gouden doek op haar hoofd. Chaja dacht dat *haar* moeder ook wel in het ziekenhuis zou liggen, want ze keek zo verdrietig.

*'Het meisje met de parel,'* zei oom Her, 'kijk maar, ze heeft een parel in haar oor.'

Dat was nou jammer, want dan had ze natuurlijk een gaatje in haar oorlel, jakkes. De andere foto die ze koos was van het schilderij dat *Gezicht op Delft* heette, want daarop kon je het huis zien, zo besloot Chaja voor zichzelf, waar papa verliefd op mama was geworden.

*'Het huis precies midden tussen de twee torens. Daar.'*

Tante Ans had van Tjallings meel en de helft van het rantsoen boter van die week koekjes gebakken en op ieder koekje een klompje ruwe honing gelegd van oom Her's bijen. Alle vier de meisjes gingen tevreden naar bed. Ineke bij Jes in de kamer en de twee loegetjes in Ineke's kamer.

Hadas en Chaja babbelden nog lang over Delft en het huis tussen de torens, en Hadas zei dat ze later ook schilder zou worden. Ze kon ook werkelijk erg goed tekenen.

‘Of violist, zoals mama en oom Fred,’ zei ze.

‘Dan word ik cello-ist, zoals Pablo Casals.’

‘Cellist, sufferd,’ zei Hadas.

‘Cellist,’ zei Chaja berustend.

Toen hoorden ze praten in de gang en het gezoem van een knijpkat. De deur ging open. Tjalling kwam binnen. Hij zag er heel vreemd uit. Niet door de baard, niet door het weinige licht, niet door een pet of een te korte broek, nee, het was de vorm van zijn gezicht. Zijn oogleden waren gezwollen. Het zoemen hield op en hij stak de kaars aan die op Ineke’s boekenplank stond.

Toen zei hij iets heel verschrikkelijks. Chaja wilde meteen achterstevoren leven, zodat hij het maar niet gezegd zou hebben. Hij zei dat Tsinegolde was overleden. Dat ze vanmorgen nog allemaal lieve dingen had gezegd voor de kinderen en voor Tjalling, maar ’s middags had ze niets meer gezegd, en twee uur geleden was ze heel stilletjes doodgegaan.

Nu was niet alleen het schildpadloze tijdperk ingegaan, maar ook het Tsinegolde-loze tijdperk, en dat was honderd, nee duizend, nee miljoen keer erger.

In de dagen die volgden was het leven zoals wanneer je hoge koorts had. De gedachten zwommen door elkaar. Ze wilden maar niet in de juiste volgorde komen. Ze waren ook niet netjes omlijnd. Alsof je iets had geveerd en er toen per ongeluk druppels verfwater op waren gevallen. Iedereen was ontzettend lief. De kinderen tegen elkaar, en Tjalling tegen de kinderen. Nou was hij dat eigenlijk altijd, maar nu was het toch anders. Hij was zo *lief* lief. Tante Ans, oom Her, oma Hermans, iedereen deed alles om het in huis zo prettig mogelijk te maken. Ineke gaf de ochtend na Chaja's verjaardag haar restant boter van die week aan Chaja, een heel klein klontje, want de helft zat in de verjaardagskoekjes. Wat gek dat Chaja daar steeds zo hardnekkig aan moest denken. Eigenlijk wist ze wel waarom dat was. Dan hoefde ze even niet, nou ja... daarom. En Jessie, die haar boter al op had, gaf haar mooiste ansichtkaart aan Hadas. Een slak was het – Jessie was dol op slakken. Tante Ans nodigde Naomi uit om ook op de Machineweg te komen logeren, zodat de drie kinderen Idsinga ten minste bij elkaar konden zijn, en hoewel Naomi zich bij het Cornelissen-echtpaar minder thuis voelde dan haar zusjes op de Machineweg, zei ze dat ze toch maar bij meneer en mevrouw Cornelissen bleef, want die waren echt ook heel extra lief nu voor Naomi. En dat was dus ook weer zo lief van Naomi.

Dan was er de begrafenis. Niet in Muiderberg, waar grootvader Joël was begraven. De Joodse Begraafplaats daar was immers meteen daarna door de Duitsers gesloten. Nee, op Zorgvlied aan de Amstel. De dag van de begrafenis zou in de hoofden van Tjalling en alledrie zijn dochters gegrift blijven, juist met heel duidelijke lijnen om iedere gebeurtenis.

Eerst gingen ze met z'n vieren naar het ziekenhuis. De uitdrukking *met z'n vieren* was op zich zelf al niet te verdragen. *Met-z'n-vijven*, dat was het woord. Ja, dat was hun hele leven samen geweest. Het leven dat ze zo eenvoudig, gewoon recht-vooruit, hadden geleefd. *Met-z'n-vijven*.

Ze gingen even naar binnen in de kamer waar Tsinegolde lag. Maar ze leek helemaal niet op Tsinegolde, er was zo helemaal geen krinkeltje beweeg in haar gezicht. De persoon die daar in bed lag, leek meer op pop Josefien van Naomi met haar gladde bruinroze harde kopje.

Toen moesten de kinderen met een zuster naar beneden. Daar kregen ze een glas limonade en twee droge crackers. Het duurde lang. En het rook raar. Naar ziekenhuis, zei Naomi, die al een paar keer met Tjalling mee bij Tsinegolde op bezoek had gemoegen, en dus wat meer verstand had van ziekenhuizen. Hadas en Chaja waren maar één keer geweest. Met meneer Deisselveen, in de auto van de gemeente. Ze hadden toen heel opgepropt voorin naast hem mogen zitten, want er was geen achterbank. Ook meneer Deisselveen was heel aardig geweest, maar hij rook een beetje vreemd. Misschien was hun daarom de ziekenhuisgeur niet opgevallen. Wel herinnerden ze zich de bedden in de ziekenhuisgang met die ontzettend magere mensen. Ja en natuurlijk ook Tsinegolde, heel bleek was ze toen geweest, maar toch nog echt mama, met haar gewone lieve woordjes en grapjes.

Tjalling kwam hen nu in de hal van het ziekenhuis halen, hij hielp ze in de langzamerhand werkelijk te krappe eendere blauwe jasjes 'voor netjes', met de glimmend geworden fluwelen kraagjes. Ze kregen een zwarte band om hun mouw. En ook papa deed er een om. Dat was afschuwelijk. Nog veel griezeliger dan de gele ster aan Tsinegolde's linkerkant lang geleden. Maar het moest toch. Voor de veiligheid, zei papa. Wat bedoelde hij nou toch? Chaja begreep er niks van. Hij nam ze mee naar buiten. Op de smalle stoep van de Prinsengracht stond Emmy Andriess bij Tjallings fietskarretje. En nog iets verderop zagen ze oom Gob. Het karretje was vorige week nog zo kaal, zo afgebladderd geweest. Nu was het prachtig glanzend donkerrood geschilderd, ook de wielen van de autoped. Dat had Tjalling de vorige dag gedaan.

Hadas dacht: *Mama hield meer van blauw. Arme papa. Hij had vast geen blauwe verf.*

Het achterschot van het karretje was eraf. Op het karretje

stond een grote kist, donkerbruin. Alledrie begrepen ze dat Tsinegolde in die kist lag, maar tegelijk was dat onvoorstelbaar.

Chaja dacht: *Hij is nog groter dan de schildpaddenkist. Ik denk niet dat papa en Naomi hem samen kunnen dragen. Tralala.* Dat tralala was nodig om maar niet te hoeven denken aan waar ze steeds aan moest denken, want dan moest ze weer huilen.

Naomi voelde in haar jaszak. Daar zat een schone zakdoek in. Voor als iemand moest huilen. Net als vijf jaar geleden toen die nare oorlog nog helemaal moest beginnen. Ze dacht: *Ik wou maar dat hij weer helemaal opnieuw moest beginnen, dan was mama er tenminste nog.*

Ook Tjalling dacht zeker van alles. En Emmy, iets verderop, en oom Gob, nog iets verder weg, maar niemand zei iets. Wel had Emmy alledrie de kinderen hartelijk over het hoofd geaaid, voordat ze een paar meter was weggelopen. En ook dat was een reden om te huilen. *Tralala.*

Ze liepen met z'n allen helemaal van de Prinsengracht naar Zorgvlied. Wat een vreemde stoet. Een stoet van zes personen, vier met de kar en de kist en dan een opening, dan Emmy, dan een opening, dan Gob. Tjalling had erop gestaan dat Sheba en Rosa thuisbleven. Te gevaarlijk. Echt veel te gevaarlijk. 'We zijn een begrafenisstoet, tralala,' fluisterde Chaja.

Tjalling met Hadas trokken de kar aan de stang, en Naomi en Chaja duwden achter, ieder tegen een zijkant, maar Chaja deed af en toe haar want uit en raakte heel voorzichtig met zo dun mogelijke vingers de bruine kist aan. *Tralala.* De straten waren vreselijk glad. Dat het ook ijzig koud was, merkten ze geen van allen. Maar die gladheid wel. De kar gleed steeds weg en dan schoof de kist tegen de zijkant. Bonk. Dat was vreselijk. Verschrikkelijk.

Emmy en Gob zagen ze niet meer, maar ze waren er wel.

Halverwege de tocht kwamen twee kerels op hun groepje af. Ze waren niet dik, maar zeker niet zo mager als bijna iedereen. De dikste riep: 'Hé, jullie daar! Wat hè' je daar voor lekkers in je kar? Slim bedacht hoor. Ha! Net doen of je met een lijk loopt. Laat Piet maar eens kijken. Hè' je aardappels? Meel? Bonen?

Misschien hè' je wel kippen! Ja kippen hé. En wou je dat allemaal voor jezelf houwen? Daar komt niks van in. Eerlijk delen.' En zijn maat riep opgetogen: 't Is vast een heel varken!'

Gob, de reusachtige Gob, was in een mum van tijd bij de kar. Hij liet op geen enkele manier merken dat hij bij de groep hoorde, schold de mannen de huid vol, en sprak er schande van dat ze een rouwend gezin lastigvielen. De mannen dropen af. Tjalling had hem alleen even dankbaar aangekeken, maar ook hij gedroeg zich alsof Gob en hij vreemden voor elkaar waren. De kinderen waren zich natuurlijk lam geschrokken, maar ze zeiden toch al niks en zagen toch al wit.

Toen de kleine stoet de begraafplaats opreed, veranderde het geluid, want de voeten en de wielen gingen nu over grind. En zo vreemd. Dat was toch altijd het geluid dat zei dat alles goed was, maar er was juist helemaal niks goed.

Tjalling had aan Emmy een pistool gegeven. Het was het pistool dat hij een jaar geleden van een van de onderduikers had gekregen, die niets anders meer had om bij te dragen aan zijn eigen onderhoud, geen geld, geen boek, geen ring, geen horloge. Alleen dat pistool. Tjalling had indertijd gearzeld.

'Neem het nu maar,' had de man gezegd. 'Wie weet heb je het een keer nodig.'

Op het bezit van wapens stond de doodstraf. Maar Tjalling had het aangenomen en opgeborgen in het kistje op de zoldertrap. Hij had het tegen helemaal niemand gezegd. Bijna tegen Tsinegolde, maar nog net niet. Het had er tot gisteravond in gelegen.

Tegen Emmy had hij gezegd: 'Als de Duitsers me komen oppakken terwijl ik Tsinegolde aan het begraven ben, zal ik mezelf doodschieten en dan wil ik dat jij of Gob de kinderen naar Sheba en Rosa brengen. Want als ze me gaan martelen, verraad ik alles. Ik weet veel en veel te veel.'

'Tjalling man, je kunt toch niet je vrouw begraven met een pistool op zak. Dat kan niet. Dat vind ik zo'n gotspe.'

Tjalling had smalend gezegd: 'Er is in deze oorlog wel meer een gotspe. Ik weet geen andere oplossing.'

‘Laat mij het voor je dragen, dan blijf ik er ver van Tsinegolde mee.’

‘Heel lief van je, Emmy, maar dan heb ik het niet als ik het nodig heb.’

‘Dan zal ik je doodschieten.’

‘Dat doe je vast niet.’

‘Vertrouw op me,’ zei Emmy.

Dat had ze gezegd. Maar ze was er op hetzelfde moment vreemd van geschrokken. Ze had gebeden dat er niks zou gebeuren, dat het – o god, alsjeblieft alsjeblieft – niet nodig zou zijn.

En haar gebed tegen wie dan ook, tegen de goede fee van de familie Idsinga dan maar weer, was om zo te zeggen verhoord. Terwijl Tjalling en de kinderen hun vrouw en moeder zelf begroeven, tot en met de allerlaatste schep aarde, zaten Emmy en haar Leica stil en bang op een muurtje wat verderop, en Gob stond aan de andere kant zogenaamd bij een graf te treuren, maar in werkelijkheid hield hij de situatie bij Tsinegolde’s graf scherp in de gaten. Emmy zag een doodgraver met een hoge hoed en tressen op zijn doodgraversjas, die moe en uitgedoofd op een bakfiets was gaan zitten. Misschien had eerder op de dag iemand daarin *zijn* dierbare naar de begraafplaats vervoerd, zoals zojuist de vier Idsinga’s het lichaam van *hun* dierbare Tsinegolde. Emmy was nu eenmaal fotografe in hart en nieren, en ondanks haar zorg om het moeten gebruiken van het pistool, had ze grote moeite de drang te weerstaan om het beeld van die uitgebluste man in zijn deftige maar versleten kleren die de ontredde van de wereld juist zo benadrukten, met haar Leica vast te leggen. De omstandigheden, haar vriendin Tsinegolde, het pistool van de lieve, moedige Tjalling in haar tas, en zijn drie dochttertjes in hun kale krappe jasjes, dat alles vormde een barrière. Maar uiteindelijk kon ze het toch niet laten.

Er gebeurden tussen Zorgvlied en de bevrijding nog allerlei dingen. Tenminste, dat moest je wel aannemen. Maar echt goed kon geen van de vier overgebleven Idsinga’s zich die later herinneren. In elk geval kon geen van hen ze goed in het gelid krijgen.



Er waren witte broden uit Zweden, nou ja, meel uit Zweden waar de Nederlandse bakkers broden van bakten. Daar werden ze 's nachts allemaal ziek van.

De geallieerden maakten vorderingen. In Limburg werden Venlo en Roermond bevrijd. Maar in het Westen maakte het geen verschil, er was nog altijd honger. En de Duitsers waren nog altijd de baas. Wel was er enige versoepeling te merken van sommige maatregelen. Seyss-Inquart zag ongetwijfeld aankomen dat Duitsland het onderspit ging delven. Een beetje goodwill kweken bij degenen die aan de winnende hand waren, kon geen kwaad, moet hij hebben gedacht, zoals hij ook tegenover zijn Duitse meerderen had gedaan alsof hij niet wist dat er nog 'loslopende joden' waren. Natuurlijk, de Duitsers werden onzeker en bang. Een ander gevolg was dat ze juist extra harde represailles namen. Toen Rauter, de hoogste SS'er in Nederland en baas van de politie, ergens tussen Apeldoorn en Arnhem in een niet tegen hem bedoelde schietpartij door een verzetsgroep, zwaar gewond raakte, fusilleerden ze in één klap 263 mensen die op hun doodvonnis wachtten, zogenaamde *Todeskandidaten*.

Meneer Bertels, Naomi's muzikleraar van de lagere school, woonde ineens in Nieuwer-Amstel, en wel op nummer 25 in de Rodenburghlaan. Hoezo eigenlijk? Was dat dan niet meer het huis van de Idsinga's? Hadas had ineens een mandoline. Hoezo eigenlijk? O ja, ze had geen viool meer. En die van haar moeder, die er nooit meer op zou spelen, was bij oom Fred, als hij hem tenminste nog niet had fijngeknepen. En Chaja had plotseling een glanzende zwarte blokfluit, en ook een borsteltje met gekleurde wolletjes aan een geribbeld ijzeren stangetje, om de fluit van binnen schoon te maken. Schoon te maken? Jazeker, van het spuug van iedereen die vóór Chaja de blokfluit had bespeeld. Brr. Waar kwam de mandoline vandaan? En de blokfluit? O ja, die kwam van gulle tante Diet, die evenals haar zuster Tine nu niet ophield nuttige cadeautjes te regelen in haar onmacht het leed om Tsinogolde te verzachten.

Ze kregen muzikles met een heel groepje van de best aardige meneer Bertels, maar hij woonde wel in *hun* huis! Ook

Jessie en Ineke deden mee in het muziekgroepje. In *hun* eigen Rodenburgh-huis! Op een heel akelige manier was het hun huis niet meer. Alleen van buiten nog een beetje. Niet meer de zware ronde tafel, niet meer het leunstoeltje van Tsinegolde, met de bergen verstelgoed eromheen en de bolletjes stopwol. Het was allemaal zo vreemd.

Wat was er van de schildpadden geworden? Hadas vertelde aan Chaja dat ze oom Her had horen zeggen – hij wist natuurlijk niet dat Hadas het kon horen – dat die zeker waren opgegeten door de NSB'ers. In de soep gedaan. Waar waren alle boeken? En alle muziek? De liedjes, de Franse en de Nederlandse? Gelukkig waren de poppen en beesten allemaal mee uit logeren gegaan. Die waren veilig in Ineke's kamertje. Maar waar was de zwarte piano? Nu stond er een rare bruine, een halve, alsof er van boven een stuk afgezaagd was. O ja, ze zongen onder leiding van meneer Bertels aan dat rare pianootje *Die winter is vergangen*. Op z'n Middelnederlands. Met wel vier verschillende stemmen, en ze leerden dat Mozart op het wijsje van *Kortjakje* allemaal prachtige variaties had gemaakt, en ook die zongen ze nu allemaal met meerdere stemmen. Ach, meneer Bertels deed beslist zijn best, maar Kortjakje's variaties haalden het niet bij *Biquette*, *Biquette, ah tu sortiras de ce chou-là*. Ze konden niet tippen aan het ongetwijfeld voor geen enkele Rus verstaanbare, maar o zo dierbare *Tshizjik, tshizjik, gdje tu bil?, waar ben je gebleven?*, dat ze duizendmaal met Tsinegolde hadden gezongen.

En als Tjalling op de Machineweg kwam, keek hij altijd zo treurig.

Tjalling vond het hoog tijd de gezinnen Mertens en Cornelissen te ontlasten. Naomi had het bovendien minder getroffen dan Hadas en Chaja. Weliswaar had ze nu een kamertje voor zichzelf – het oudste zoontje Cornelissen had het zijne aan haar moeten afstaan – waarschijnlijk was dat de reden dat hij Naomi nogal eens dwars zat. Als er door zijn eigen toedoen iets was gebroken of zoek geraakt of vuil gemaakt, loog hij ongegeneerd tegen zijn ouders dat Naomi de schuldige was.

Ze mocht nu in Amsterdam bij een vriendin van Emmy lo-

geren, in een appartement op de achtste verdieping van de Amsterdamse Wolkenkrabber, en Hadas en Chaja werden met open armen, namelijk die van de ook zo intens verdrietige Sheba en Rosa II, op de Harmoniehof ontvangen. Natuurlijk hadden moeder en dochter gezegd dat Naomi ook meer dan welkom was, maar Tjalling had het aanbod afgeslagen. Twee logees vond hij al best zwaar voor ze.

Hadas en Chaja gingen een paar dagen per week naar de Montessorischool in de Corellistraat – aangepast rooster vanwege brandstofgebrek – best een fijne school, maar met natuurlijk geen van hun vriendinnen van de Amstelveense traditionele recht-toe-recht-aan Michiel de Ruyterschool en geen Jules en geen altijd opgewekte meneer Van der Paardt, en geen juf Neckerman, van wie je – bij haar geen malligheid – poppensjaaltjes van roze katoen leerde breien maar geen braille, zoals Naomi aan Tsinegolde, *tralala*, had moeten uitleggen. Het was heerlijk dat het grootouderlijk huis ook altijd een thuishuis was geweest, maar nu, zo zonder grootvader en tante Rosalie was het dat toch niet meer helemaal.

Tsinegolde had een paar dagen voor haar dood gezegd: ‘Ik geloof dat ik het niet red, Tjalloush. Mocht Berthe Gomez terugkomen, vraag haar dan of ze wil helpen. Ik ben ervan overtuigd dat ze heel lief zal zijn voor jullie allevier.’

Eindelijk, tweeënhalve maand later, op 5 mei, was dan toch heel Nederland bevrijd.

Het restant van het Idsinga-gezin vierde mee, en vierde niet. Heel dubbel was het. En heel leeg.

Op 8 mei was er de feestelijke intocht van de Canadezen over de Berlagebrug. De Idsinga's mochten *met-z'n-vieren*, samen met Emmy's vriendin, vanaf het dak van de Wolkenkrabber, zien hoe ze de stad binnentrokken.

Iedereen hoste en danste en zwaaide met vlaggetjes en had zo veel mogelijk rood-wit-blauw aangetrokken. Tjalling had de cocardes die Tsinegolde voor de verjaardag van Wilhelmina had gemaakt – honderd jaar geleden – tevoorschijn gehaald. Ook die had hij in zijn onderduikkistje bewaard, dus ze waren gespaard gebleven voor het leegroven van het Rodenburghhuis. Zijn dochters mochten er nu ieder een op hun jurk spelden, zodat ze er ook een beetje feestelijk uitzagen.

Ze mochten wel twee maanden lang, die hele zomervakantie, alledrie logeren in Eindhoven bij tante Gerdien, die haar zwager Tjalling haar hele verdere leven dankbaar zou blijven. Gerdien was dolgelukkig dat haar gezin gespaard was, maar ze had wel degelijk haar persoonlijke verdriet. Om het jongetje van het niet-gesteriliseerd zijn, het kind dat met zoveel hartstocht was geconcipieerd, maar een paar maanden na zijn geboorte al was gestorven, en om haar oudste zuster, de moeder van Janneke, die al naar Sobibor was getransporteerd voordat Tjalling ook maar had kunnen nadenken over een reddende vervalsing. Nu liep Gerdien achterover van weer een heel dikke buik, met daarin het mensje dat dan toch hun vierde kind zou worden. Ze zouden hem Joél noemen, naar zijn grootvader.

De meisjes van Tjalling realiseerden zich toen natuurlijk niet hoe zwaar hun aanwezigheid in het gezin voor tante Gerdien-in-haar-achtste-maand moest zijn. (Chaja dacht trouwens dat tante Gerdien gewoon veel te veel had gegeten, nu er weer wat meer te koop was. Dat kwam doordat Tsinegolde niet meer genoeg

tijd van leven had gehad om ook haar jongste seksueel voor te lichten.) Maar later, toen hun eigen gezinnen aan het ontstaan waren, dachten ze er alledrie vaak aan als ze zelf eens een paar logeetjes hadden, al was het maar voor twee nachten.

Oncle Sacha leerde ze fietsen en zwemmen. Nou ja, Naomi had al een keer met goed succes gefietst, Hadas met kwalijk succes. Ze kregen ieder een beeldig zwempak, geen afdankertjes, nee gloednieuw. De allermooiste die te koop waren. Donkergroen, donkerblauw en lichtblauw. Blauw, de lievelingskleur van Tsinegolde, herinnerde tante Gerdien zich, donkergroen haar eigen lievelingskleur.

Ze kregen iedere dag op iedere boterham boter, en op iedere boterham beleg, de ene dag pindakaas en hagelslag, de andere dag marmite en hagelslag. Zo was het regime in het Eindhovense gezin Dobrowitz: gezond (naar de maatstaf van Gerdiens voedingsmiddelenkennis), daar ging het om, en als het ook nog lekker kon, was dat mooi meegenomen.

In september kwam Berthe Gomez terug. Dat was een wonder. En ook haar zusje Heleen en Heleens man Dries en hun zoontje Jaap. Ze behoorden tot de weinigen. De Russen hadden het kamp Theresienstadt bevrijd. Voor hen net op tijd. Als de bevrijders een paar dagen later waren gekomen, zouden alle nog overgebleven gevangenen hals over kop toch nog naar Auschwitz zijn gestuurd en aldaar vergast. De bevrijden waren eerst een aantal maanden in Zwitserland opgevangen. Toch nog naar het *beloofde* Zwitserland, had Berthe met een verdrietige glimlach opgemerkt.

Het vervolgens terugkomen in Nederland was voor de overlevenden van de kampen, die daar natuurlijk zo hartstochtelijk naar hadden uitgezien, in veel gevallen een bittere deceptie. Om te beginnen was ieder van hen dierbaren kwijtgeraakt. Het normale was: *al* hun dierbaren. Voor sommigen was er nog een neef in Amerika, of een oude schoolvriendin in Zweden. Als iemand tegen Berthe over de kampen begon, kapte ze het gesprek gewoonlijk af met: 'Ik ben de koning te rijk. Ik heb een zusje, een zwager, een schat van een neefje.' De overlevenden hadden zulke

verschrikkingen doorgemaakt dat ze er niet over wilden of zelfs niet over konden praten. Ook kwam voor dat ze er juist onafgebroken over *moesten* praten, tot zelfs hardop in hun slaap. Andere onderwerpen bestonden niet meer voor hen. Er kwam bij dat ze niet met blijdschap werden binnengehaald, en dat is een eufemisme. Er waren gunstige uitzonderingen, maar vaker kwam het voor dat de ‘achtergeblevenen’, die het beslist ook moeilijk hadden gehad, met name gedurende de laatste winter, maar van wie de meesten, vergeleken met de concentratiekampbewoners, een comfortabel leven hadden geleid, hun teleurstelling niet onder stoelen of banken staken als hun vroegere burens in de straat verschenen. Hun zo abrupt verlaten huis was er door vreemden in beslag genomen, niet zelden met inboedel en al.

De weinigen die een kamp hadden overleefd, zochten nu een dak boven hun hoofd. En natuurlijk bood Tjalling waar hij maar kon weer de helpende hand.

Voor Berthe, de pianiste, vond hij een kamer aan de Vijzelgracht, groot genoeg voor een vleugel. En ook die wist hij haar te bezorgen. Voor het gezin van haar zusje Heleen vond hij een geschikt huis in de buurt van Leiden.

In het grote gebouw aan het Roelof Hartplein, Huize Lydia, waar in de oorlog de bezetter zich comfortabel had geïnstalleerd met zijn secretariaten, zijn ambtenarij, zijn onovertroffen systematiek, zijn grijze-muizen-voor-vermaak en zijn worsten, stonden nu de restanten meubels en huisraad van de vernietigde medemens, de niet-teruggekomenen, maar ook van de weinige teruggekomenen. Die stonden daar te koop voor niet veel geld. De revenuen gingen naar de nieuw opgerichte stichting '40-'45.

Al speurend naar een geschikt instrument voor Berthe – met een redelijk goede, eenvoudige piano zou ze ook al gelukkig zijn, maar wie weet stond ergens haar eigen ingerekende Bechstein – en ook, een verdieping hoger, naar bedden voor het gezin van Heleen, stond hij ineens bij wijze van spreken oog in oog met zijn eigen dierbare zware zwarte ronde tafel, waar het *met-z'n-vijven-gezin* zulke gelukkige avonden aan had doorgebracht. Er zat een etiketje opgeplakt: 818. De man die de zaakjes in Huize

Lydia regelde zat op de benedenverdieping achter een schitterend cilinderbureau, nummer 678, op een met gobelin beklede stoel, nummer 96. Voor twaalf gulden vijftig kon Tjalling nummer 818 opnieuw zijn eigendom noemen. Het veroorzaakte een wrang lachje op zijn inmiddels weer baardloze wangen. De tafel moest voorlopig op het Roelof Hartplein blijven staan, want een huis had hij nog niet. Het gezin Bertels had zich stevig in de Rodenburghlaan genesteld.

Vóór Tjalling was bij het cilinderbureau een jong meisje aan de beurt geweest. Ze had gevraagd of er ook schilderijen waren, en op welke verdieping dan, ze zocht een schilderijtje waar haar moeder zo dol op was geweest, een stilleven, niks bijzonders hoor, maar ja, haar moeder had het zo mooi gevonden. Ze wees met haar armen hoe groot ongeveer, en daardoor schoof de lange mouw van haar bloes een beetje op en werden er cijfers zichtbaar.

Wie treurt er om verloren geraakte stoelen, kasten, een plek om te wonen, als hij zijn aanbeden Tsinegolde heeft verloren. Wie treurt om een verloren geraakt naimeubeltje als hij geregeld wordt opgevrolijkt door een veerkrachtige jonge vrouw als Berthe Gomez. Wie ergert zich aan een etiketje met nummer 818 op zijn teruggevonden tafel, als hij op de arm van een jong meisje, die zelf kennelijk haar moeder en waarschijnlijk nog veel andere dierbaren is kwijtgeraakt, een zoveel langer nummer ziet staan.

Zelfs grootmoeder Sheba, die zo in en in bedroefd was om wie zij had verloren, fleurde elke keer op als Berthe aan de telefoon was. Die was dan overduidelijk op zoek naar Tjalling.

En als iemand anders opbelde, en Sheba zoals ze dat altijd gewend was geweest, had gezegd: 'met het huis van Joél Dobrowitz', en degene die opbelde vervolgens naar de niet aanwezige Tjalling vroeg, zei ze guldig: 'Probeert u nummer 37771 maar.' Het telefoonnummer van Berthe.

Die eerste jaren na de oorlog besteedde Tjalling dus nogal wat tijd aan het zoeken van woonruimte voor mensen die een concentratiekamp hadden overleefd en van wie hun in angst en haast verlaten woningen nu door anderen in beslag waren genomen.

In de zomer van 1948 trouwden Tjalling en Berthe. Ze vonden ook voor zichzelf een geschikt plekje, een beetje krap, maar net groot genoeg voor het nieuwe gezin, een verdieping in de Watteaustraat, in Amsterdam-Zuid.

De drie meisjes droegen op de trouwdag ieder een blauwka-toenen jurk, niet drie dezelfde jurken, zoals onder Tsinegolde's regime zeker het geval zou zijn geweest, maar ieder een eigen model – die van Naomi, net zeventien, had zelfs al een heel volwassen rok, waarin de mooie vorm van haar heupen goed uitkwam – alledrie een ander motiefje, en ook nog een andere tint blauw. En Naomi's schoenen hadden zelfs een minuscuul hakje.

Alliedrie waren ze dol op Berthe. Geen wonder. Berthe was een vrolijk ouder zusje. Maar ze had beslist ook een heel eigen mening over wat de oertaak van moeders is. En die vervulde ze heel serieus. Het betrof diverse zaken. Ze had aandacht en goede raad voor teleurstelling om een slecht cijfer op school, voor ruzie met een vriendinnetje, en voor liefdesverdriet. Ze wijdde Chaja in in het verhaal van de bij en de bloem en loste en passant het raadsel van de zakdoeken van An op, maar ook kwam ze thuis van de bibliotheek met tassen vol Engelse, Franse, en ja, ook Duitse literatuur in meerdere exemplaren. (Berthe: 'De Duitse cultuur is het bestuderen meer dan waard, die moeten we ons niet laten ontnemen door die man-van-wie-jullie-lieve-moeder-nou-ja-je-weet-wel..., heerlijk dat we van hem af zijn.') Bij voorkeur bracht ze toneelstukken mee, want dan kon ieder een rol voor zijn rekening nemen. Dan lazen ze op zaterdagavond met z'n allen om tafel 818 gezeten hardop de moeilijke vreemde teksten. Oscar Wilde en Shakespeare, en Maeterlinck... En Berthe legde alles enthousiast en poëtisch uit. Het werd een nieuwe serie onvergetelijke avonden aan dezelfde tafel. Ook nam ze de partituren van alle grote muziekwerken met de meisjes door. En als het om opera's ging, ook de libretto's. Ze liet de thema's horen en de variaties erop, de *Leitmotiven* van de personages. En als het even kon, gingen ze na het lezen van weer een toneelstuk of libretto, met *z'n-nieuwe-vijven* naar een uitvoering van het pas behandelde werk. Ze gingen naar Offenbachs *Hoffmanns*



*Erzählungen*, en naar *l'Oiseau Bleu*, ze gingen naar Britten's *Peter Grimes*. Ze beluisterden in de grote en in de kleine zaal van het Concertgebouw uitvoeringen van de grote viool- en celloconcerten en -sonates. Door Ida Haendel, en Paul Tortelier... En toen Berthe's idool, Bruno Walter, in Amsterdam kwam dirigeren, zaten Hadas en Chaja op een meegebracht vouwstoeltje al anderhalf uur voor het opengaan van de kassa op de stoep voor het Concertgebouw om kaartjes voor de hele familie te bemachtigen. Ze gingen naar een voorstelling van *Cyrano de Bergerac*, en natuurlijk naar *De Kersentuin*, waarin Berthe's zusje Heleen de rol van dochter Anjuta speelde (en waarbij Tjalling de hele tijd moest denken aan de boeken die hij in de Kocotas voor Rosalie had meegegeven), en naar *Ninotchka* met Heleen en Cees Laseur in de hoofdrollen. Inhalen, inhalen... Er moest hoognodig ingehaald worden, zei Berthe. De oorlog was voorbij. Nu waren er weer aardappels en kleren, maar vooral was er weer cultuur.

Er was zo kort na de oorlog overigens nog veel op de bon. Textiel bijvoorbeeld. Berthe spendeerde haar eigen textielbonnen aan kleren voor de kinderen van Tjalling, want ocharm, die hadden niets meer wat paste (dat wil zeggen, Chaja paste nog prima in de jurken van haar twee oudere zusjes, dus in precies dezelfde als die waar ze juist uitgegroeid was). Zo nam Berthe ze alledrie een keer in uitroepkenstemming mee naar de Van Baerlestraat, want daar had ze toch zulke ontzettend leuke truitjes gezien!

'Die kleuren! Heel modern! Van badstof, stel je voor!'

Ze mochten er alledrie een uitzoeken. Chaja met haar uitgebreide jurkengarderobe natuurlijk ook. En toen waren de bonnen van Berthe's kaart weer op.

Berthe huppelde de winkel uit. Ze leek evenveel van de aanschaf te genieten als wanneer ze zelf iets nieuws had gehad om aan te trekken.

En met hun nieuwe truitjes, gewaagd cyclaamrood, hardgroen en knalroze, gingen ze in het Vondelpark een ijsje eten. Dat was op zichzelf al iets ongekennds.

1965. Josefen nummer 3, Tjallings mooie Citroën-break, moest naar de garage. Tjalling parkeerde hem of liever haar, achter de garage en liep de werkplaats door, naar de ruimte waar de klanten de getankte benzine kwamen afrekenen of om een rol pepermunt te kopen. Hij liep naar de balie om zijn autosleutels af te geven. Er stond één andere klant te wachten om te worden geholpen. Maar er was niemand om te bedienen.

Tjalling bungelde de sleutels een beetje ongeduldig tussen duim en wijsvinger, keek nog eens om zich heen en vroeg zich af of hij ze maar gewoon op de toonbank zou neerleggen. Op dat moment kwam uit de werkplaats de jongen die hem meestal hielp tevoorschijn. Hij veegde zijn handen af aan een doek.

‘Meneer Idsinga! Wat kan ik voor u doen?’

De man die er eerder stond, fronste zijn wenkbrauwen, en keek opzij naar Tjalling.

‘Deze heer is eerst aan de beurt,’ zei Tjalling braaf, en hij knikte in de richting van de andere klant.

‘Ik word al geholpen, hoor,’ zei de man. ‘Ze zijn voor me aan het opbellen.’

Tjalling lachte. ‘O. Gelukkig maar, ik dacht al dat u me boos aankeek omdat ik wou voordringen.’

‘Dat dacht ik heel zeker niet,’ zei de man uiterst vriendelijk.

Tjalling overhandigde zijn sleutels, groette en liep richting uitgang.

Toen hij bijna bij de deur was, riep de jongen van de garage: ‘Wilt u niet een auto van ons lenen zolang? Hoe komt u thuis?’

‘Hoeft niet. Ik ga wel met de tram. Ik hoef niet eens over te stappen. Alleen maar tot het Concertgebouw. En ik kan de auto morgen immers alweer ophalen. Evengoed bedankt.’

Tjalling liep de zaak uit en stond te aarzelen naar welke tramhalte hij zou lopen.

De andere klant was intussen ook klaar en liep hem op een holletje achterna.

‘Meneer Idsinga!’

Tjalling keek om, en zag tot zijn verbazing de man van de opgetrokken wenkbrauwen. ‘Heb ik iets laten liggen?’

‘Nee nee,’ zei de man. ‘Maar sorry, ik hoorde uw naam, en ik meende al u te herkennen. Ik ben Dirk van Vreeswijk.’

Het gezicht van de man kwam Tjalling niet helemaal onbekend voor, maar de naam zei hem niks.

‘Sorry. Nogmaals. Stom,’ zei de man. ‘Zo kent u me natuurlijk niet. Vroeger was het Dolf. Dolf van Sleeswijk.’

‘Ach ja, Dolf,’ zei Tjalling. ‘Je zat bij Naomi in de klas. Je hond moest naar de veearts. Ja, ik herinner het me. Hoe gaat het, jongen?’

‘Met mij gaat het goed, dank u wel. Ik heb gehoord dat uw vrouw is overleden. Verschrikkelijk. Heel erg vind ik dat. Ze was ontzettend aardig.’

‘Ja,’ zei Tjalling, ‘Dat was ze.’ En hij knikte met een halve glimlach. ‘Ik stel me zo voor dat jullie het ook niet makkelijk hebben gehad na de oorlog.’

Dolf-Dirk schudde zijn hoofd. ‘Nee, trouwens *in* de oorlog ook niet bepaald. Ik vond het geweldig van u dat u me toen geholpen hebt met die ouwe Laddie. En m’n moeder ook. Bijna niemand zou dat hebben gedaan.’

Het bleef even stil. Toen voegde hij eraan toe: ‘Voor het kind van een NSB’er.’

Tjalling legde een hand op Dolf z’n schouder. ‘Niemand is verantwoordelijk voor de daden van zijn ouders.’

Dolf zei: ‘Mag ik u een kop koffie aanbieden?’

Tjalling wilde eigenlijk naar huis, maar hij knikte hem bemoedigend toe en zei: ‘Heel graag, jongen.’

Dolf vertelde dat zijn vader na de oorlog een poos geïnterneerd was geweest. Naar om te zeggen, maar het had het voor het gezin wel wat makkelijker gemaakt. Moeder Van Sleeswijk was er overigens helemaal aan onderdoor gegaan. Ze was opgenomen geweest in Zon en Schild, na enkele maanden daar weer uitgekomen, en korte tijd later was ze voor een trein gesprongen.

‘Mijn god, wat vreselijk voor jullie,’ zei Tjalling. Hij dacht

aan de trieste dag met zijn kinderen op Zorgvlied, en hoeveel harmonieuzer en vrediger het afscheid van hun Tsinegolde moest zijn geweest. Ondanks de dreiging van toen en het pistool in Emmy's tas.

'En je broer, hoe is het met hem? Hij is een paar jaar jonger dan jij, nietwaar?'

'Adolf. Tja, nou, daar heb ik al heel lang geen contact meer mee. Die jongen is helemaal doorgedraaid. Hij heet nu Isaac Israels, dan begrijpt u het zeker wel. Hij heeft zich laten besnijden en de hele reutemeteut om joods te worden. Niet zo'n beetje joods, maar orthodoxer dan orthodox. Geen land mee te bezeilen. Hij heeft een vrouw uit Amerika laten overkomen, want hier was niemand orthodox genoeg. Daarvóór was hij getrouwd met een alleraardigst christelijk meisje. Drie kinderen heeft hij van haar. Die zijn nu niet goed genoeg om samen met hem en zijn nieuwe vrouw aan één tafel te zitten, of onder één dak te wonen, of... nou ja, ik kan het allemaal niet bijhouden. De kinderen komen vaak bij mij. Schatjes alledrie, maar 't is een afschuwelijke toestand.'

'Kan ik me indenken. En jijzelf? Ben je getrouwd? Heb je werk? Heb je een vak?'

'Nee, ik ben niet getrouwd. Ik ben naar de V.S. gegaan na de dood van mijn moeder. Met vader heb ik ook geen contact meer. Wel met de eerste vrouw van mijn broer en met de kinderen dus. Ik heb geschiedenis gestudeerd. Gespecialiseerd in Amerikaanse geschiedenis. Het laatste deel van mijn studie heb ik aan de universiteit van Boston gedaan. Het was heerlijk om helemaal weg te zijn van alles hier, de ellendige herinneringen. Binnenkort ga ik er trouwens weer voor twee jaar naartoe. Een gastdocentschap. Daar verheug ik me op. Ik heb er fijne vrienden gemaakt. Ook iemand die u wel kent. Nou ja, zijn vader dan. Salomon Lehrer.'

Tjalling moest even nadenken.

'Weet u niet meer? In de oorlog heette hij Wil, en hij vertelde dat u en de anderen altijd oom Pil zeiden.'

'Ach, die goede oom Pil. Natuurlijk herinner ik me hem. Hij was een geweldige ond... een geweldige logé.'

‘Onderduiker,’ lachte Dolf. ‘Weet ik toch.’

‘Ach ja. Mooi om te horen dat jij en zijn zoon bevriend zijn. Als je ze ziet, daar in Boston, doe ze dan mijn heel hartelijke groeten, wil je?’

‘Dat zal ik graag doen, meneer Idsinga-Van der Stad,’ zei Dolf olijk.

Even viel Tjallings mond open en toen schoten ze broederlijk in de lach.

Al voor het overlijden van Tsinegolde had Tjalling aan Rosa gevraagd of zij – als haar zusje niet meer beter zou worden – het voogdijschap over de kinderen wilde aanvaarden. Dat wil zeggen, zolang Tjalling leefde zou het gaan om zoets als toezien voogdijschap.

Hij had tot zijn immense verdriet gehoord dat zijn goede vriend en vertrouweling Harry Romp op de dag van de inval in de Rodenburghlaan was opgepakt en kort daarna gefusilleerd. Omdat Tjallings eigen leven van toen af natuurlijk ook ernstig gevaar liep, was hij meteen zelf ondergedoken, bij Juust en Dora. Maar desondanks wilde hij Tsinegolde blijven opzoeken en de dringende verplichtingen die hij zichzelf had opgelegd blijven nakomen.

Rosa was nu dus toezien voogd over de kinderen. Al of niet officieel. Dat hield in dat, als er iets met Tjalling zou gebeuren, zij de beslissingen zou nemen voor de kinderen, zolang ze minderjarig waren.

En al had ze er nooit meer hardop iets over gezegd, nog altijd klonken in haar hoofd de woorden na van Tsinegolde toen Naomi geboren was en die ze zelf naar het meervoud had getransponeerd, namelijk *mijn kind is ook jouw kind, en dat is niet vrijblijvend*.

Ze had altijd al zielsveel van haar nichtjes gehouden, maar nu voelde ze ook nog extra verantwoordelijkheid voor hun welzijn. En ze was ervan overtuigd dat daarbij hoorde dat de drie van Tsinegolde elkaar in hun volwassen leven veel zouden blijven zien, zoals zij haar zusje, zolang dat mogelijk was geweest. En nu de oorlog voorbij was, gelukkig haar Sashoet weer.

Toen Hadas naar Israël was geëmigreerd, huurde Rosa bijna iedere zomer een huisje aan zee, en stuurde ze jaarlijks een retourticket naar Hadas in Jeruzalem, zodat haar drie nichtjes een week samen konden doorbrengen. Zelf kwam ze dan ook een of twee nachten.

Later, toen de nichtjes trouwden en kinderen kregen, huurde

ze een groter huis. Ook Tjalling, inmiddels opnieuw weduwnaar, kwam toen meestal een nachtje.

Op een van die zomeravonden dat ze met z'n allen nog buiten zaten, het kleine grut lag in bed, zei Rosa: 'Ik ben bij Kiki geweest.'

'O?' zei Tjalling. 'Hoe is het met haar?'

'Gaat wel. De jongens zoeken haar wel op, maar ze hebben het denk ik druk met hun banen in het orkest, en ik vond haar wel een beetje eenzaam.'

'Ze hing altijd al erg aan Fred. Het leven zonder hem is dus waarschijnlijk niet alleen verdrietig maar ook extra zwaar voor haar,' zei Tjalling.

'Ik ben vlak na zijn dood ook al wel bij haar geweest,' zei Rosa, 'maar nu ging ik eerlijkgezegd niet speciaal om haar op te vrolijken.'

'Zeker voor de viool,' zei Hadas.

Rosa keek een beetje schuw richting Tjalling. Die fronste inderdaad zijn wenkbrauwen. 'Ja, dat klopt. Ik had wel enige moeite het gesprek erop te brengen, en het liep dan ook uit op een fiasco. Het woord *viool* was nog niet gevallen of ze klapte dicht. Nou ja, ze zei zoiets als: "Ik wil het er niet over hebben. Tsinegolde heeft tegen Fred gezegd dat de viool voor hem was als ze dood zou gaan, en dus valt daar niet aan te tornen."' "

Hadas lachte venijnig: 'Je had moeten vragen of ze erbij was toen mama dat zei.'

Chaja opperde dat Tsinegolde het waarschijnlijk een beetje anders had gezegd of minstens bedoeld. Zoiets als: 'Als ik dood ga, mag jij erop spelen.'

'Dat zei ik ook,' zei Rosa, 'en toen liet Kiki zich min of meer ontvallen dat Tsinegolde in elk geval had gezegd dat hij er zijn hele leven op mocht spelen. Dat wist ik al lang, dat had ik namelijk van Tsinegolde zelf gehoord, en het was juist daarom dat ik – nu Fred er niet meer is – erover wou praten. Maar Kiki zei: "Fred heeft de viool aan Fredje gegeven, en nu speelt Robert erop. En daarmee basta." En toen stuurde ze me in feite weg, want ze moest naar de kapper.'

Naomi zei: ‘Het gaat om iets heel anders dan om het geld, dat weet ik natuurlijk wel, maar toch vraag ik me af of dat überhaupt wel kan. Voor de wet. Een voorwerp weggeven dat zoveel waard is.’

Tjalling stond op: ‘Kom kinderen, we houden erover op. Ik vind het niet mooi van Fred en niet mooi van Kiki, en niet mooi van hun zoons, als die al weten hoe het allemaal is gegaan. Laten we er alsjeblieft over ophouden.’

De enige keer dat Tjalling de geliefde viool van zijn geliefde Tsinegolde nog te zien zou krijgen, was enkele jaren later op een foto van Fredje, die nu gewoon Fred heette, en Robert, de twee zoons van Fred de eerste en Kiki, in een krant, bij een artikel over het Concertgebouworkest. En wel onder de kin van de tweede zoon die zich op de dag dat zijn ouders door Tjalling uit het hok waren bevrijd nog in statu nascendi in de baarmoeder van zijn moeder bevond.

Tjalling haalde zijn schouders op. Tjallings dochters en tante Rosa, die de foto ook zagen, waren verbijsterd. Het enige wat Tjalling erover zou zeggen was: probeer nou maar om zelf anders te zijn.



Tjalling logeerde na een geslaagde dotterbehandeling tijdelijk bij zijn oudere zuster. Voor Tine, die nooit een eigen gezin had gehad, was het zorgen voor anderen juist een absolute levensbehoefte. Kortom, ze was in haar element. Ze had het nooit hardop gezegd, maar haar oordeel over beide vrouwen van Tjalling was zonneklaar: Ze mochten dan goede musici zijn en misschien waren ze allebei geestig en intelligent, maar van een man verzorgen hadden ze geen benul.

Tjalling werd wakker met het gevoel een stapel boeken op zijn borst te hebben. Hij stond op om wat water te drinken, maar besloot al na twee stappen weer in bed te kruipen. Hij aarzelde. Zou hij Tine roepen? Het was nog zo vroeg. Ze sliep natuurlijk nog. Ze had een bel naast zijn bed gezet.

‘Als er wat is, kom ik meteen,’ had ze gezegd.

Tjalling probeerde heel ontspannen te blijven liggen, maar na een uur was dat vreemde gevoel op zijn borst nog steeds niet weg. Het was nu zeven uur. Hij belde.

Tine kwam inderdaad onmiddellijk. En toen gebeurde alles zo snel dat de volgorde achteraf niet meer kon worden naverteld. Het resultaat was in elk geval dat Tjalling in een ziekenhuisbed lag aan allemaal slangen en meetapparatuur, en dat een paar uur later met zekerheid kon worden vastgesteld dat hij een hartaanval had gehad. Waarschijnlijk meerdere. Er werd besloten dat hij voor nader onderzoek minstens een paar dagen in het ziekenhuis zou blijven.

De eerste dag lag hij in een kamertje alleen. Intensive care. Omdat nog niet kon worden vastgesteld wat nu precies het probleem was, werden hem twintig pillen te slikken gegeven, waarvan elk een ander probleem zou aanpakken. De goede zat daar kennelijk bij, althans hij voelde zich al gauw een stuk beter. Voor de nacht werd hij dus naar een tweepersoonskamer in de gewone afdeling verhuisd. In het bed bij het raam sliep een andere patiënt, en ook Tjalling viel al gauw in slaap.

De volgende dag werd hij wakker omdat het licht was. Zijn

buurman was zo te zien ook juist wakker. Hij was iets jonger dan Tjalling. Tjalling stak een halve hand omhoog en de man bromde een soort groet.

Naast zijn bed stond een tas. Toen Tjalling hem zag, dacht hij dat hij gedrogeerd was door de twintig pillen van de vorige dag. Hij sloot zijn ogen om de negentien onnodige medicijnen te laten uitwerken.

Zo'n drie kwartier later deed hij ze weer open, maar de tas stond er nog steeds. De tas van ijssalon Koco. Het was niet *net zo'n* tas, nee, het *was* de tas. Rechts onder de aanhechting van het hengsel zag Tjalling duidelijk de schroeiplek waar meneer Cohen hem op had gewezen. Op de verjaardag van Rosalie's Esther was dat geweest, jaren geleden, in het begin van de oorlog, toen hij de tas had meegekregen om hartje winter een bovenmaatse ijstaart in te vervoeren.

De man in het andere bed zag Tjalling kijken. 'Zoekt u iets?'

'Nee,' zei Tjalling. 'Ik vraag me alleen af... Het is misschien heel onbeleefd... maar... Mag ik u iets vragen?'

De man lachte joviaal. 'Man, we hebben de nacht tussen dezelfde muren doorgebracht! Waarom zou je me niet iets mogen vragen?'

'Ach ja. Natuurlijk. Maar als ik mijn vraag heb gesteld, zult u zeggen: Dat gaat je geen bliksem aan.'

De man lachte nog steeds: 'Laat nou maar horen.'

'Hoe komt u aan die tas?'

Nu lachte de man niet meer. 'Hoezo?'

'Hij komt me zo bekend voor.'

'Tja, d'r zijn zoveel van dat soort tassen, toch?'

'Nou nee. Ik heb er nooit zo een gezien. Zo'n brede. En deze heeft een schroeiplek bij het hengsel.'

'Ja hoor eens. Dat zegt toch niks. Ik heb die tas van iemand gekregen. Al heel lang geleden.'

'Van tante Rosalie?' vroeg Tjalling.

'Rosalie?' De man aarzelde twee seconden. 'Nee, van een man.'

Er kwam een zuster binnen voor het gebruikelijke bloeddruk

meten van de heren. Gisteren was dat bij Tjalling al zo'n keer of zes gedaan.

Geen van de zusters had uit zichzelf de getallen genoemd, maar Tjalling probeerde elke keer mee te kijken op de meter. Nu zei hij: 'Hoger dan u verwachtte, zeker?'

Ze knikte vaag. 'Och ja, zo voor de ochtend.'

'Bij hem ook, wedden? Meet maar,' zei Tjalling.

De verpleegster keek verbaasd op.

'Hoezo? Hebben jullie hier een wedstrijd gewichtheffen gedaan of zo?'

'Zoiets,' zei de man. 'Geen zorgen, we liggen alweer braaf.'

Toen ze was vertrokken, zei Tjalling tegen zijn buurman: 'Niks braaf. Vertel me verdomme hoe het zit. Ik wil het weten.'

'Vertel jij maar eerst,' zei de man. 'Hoezo denk je dat je die tas kent? En wie mag tante Rosalie wel zijn?'

'Ik heb hem zelf ooit van iemand gekregen,' zei Tjalling, 'maar die persoon leeft niet meer, en een paar jaar later heb ik hem aan Rosalie gegeven... Toen ze op reis moest.' Hij begon een hekel aan de man te krijgen. 'U zei dat u de tas van een man hebt gekregen? Had hij hem niet meer nodig dan?'

'Hij had hem niet nodig, en ik kon hem wel gebruiken.'

'En de spullen die erin zaten?'

'D'r zat niks in. Haast niks.'

'Haast niks? Wat dan wel?'

'Weet ik veel. Niks van waarde. Pantoffels. En een boek geloof ik.'

'Wanneer was dat? Dat u de tas kreeg. En wat is er van de man geworden?'

'Ach man, die leeft ook al lang niet meer.' En even later: 'Ik heb zo'n idee dat ik wel zo'n beetje weet wie je tante was. Ze is al een paar dagen na aankomst... doorgereisd. En de tas heeft ze net voordat ze vertrok aan die ander gegeven, de man die tegelijk met haar was gekomen.'

'Was gekomen? Waar was gekomen?'

Geen antwoord.

'Kende u die persoon?'

Geen antwoord.

‘Wie is die persoon? Zeg het, verdomme. Misschien kan ik dan familieleden van de man opsporen. En van hen meer te weten komen over Rosalie.’

‘Het spijt me, ik heb echt geen idee hoe hij heette.’

‘Leeft hij nog?’

Geen antwoord.

‘Wanneer is hij gestorven?’

‘Laat me nou slapen, ik voel me niet lekker. Ik weet het allemaal niet meer.’

De man draaide zich om. Tjalling zag in dat er voorlopig geen woord meer uit hem te krijgen was.

Na een poosje werd de ademhaling in het andere bed heel regelmatig. Tjalling hoorde het nog vijf minuten aan. Toen liet hij zich met alle slangen en plakkers op zijn borst uit bed glijden en sloeg zo stil mogelijk de bovenste flap van de Kocotas terug. De tas sloot niet met een rits, maar door twee ver over elkaar vallende flappen, die elk verzwaard waren met een stripje lood. Hij gluurde naar de inhoud. Zo te zien wat schoon ondergoed, een toilettas, en door met één vinger het ondergoed een eindje op te tillen, zag hij ook een pyjama, een trui, een tijdschrift. Hij kon niet onderscheiden welk. Hij wilde ook niet echt aan andermans spullen zitten. Wel kon hij de naam op de label aan het hengsel van de tas lezen. Het was volgens Tjalling dezelfde label die er altijd aan had gehangen. Van leer met een beschadigd mica ruitje. De bovenste naam was fanatiek doorgestreept. Eronder stond: Marnix van Dam.

De man die wellicht Marnix van Dam heette, draaide zich in zijn slaap om, maar gelukkig sliep hij door.

Heel voorzichtig voelde Tjalling langs de binnenkant van de tas. Anders dan bij de meeste tassen zat in de Kocotas tegen een van de *korte* kanten een extra zakje. Niet met een rits, maar de opening zat helemaal bovenaan in de tas.

Tjalling schoof zijn middelvinger er in en tastte van rechts naar links. Er zat een papiertje in. Hij voelde dieper, en onderin lag nog iets. Een staafje. Het voelde als was. Een kaars? Zoiets.

Of misschien suède, zeemleer. Het was zo'n anderhalve centimeter dik. Tjalling aarzelde. Toen de man zich al slapend opnieuw had omgedraaid, trok hij het opgevouwen stukje papier en het staafje snel uit het vakje en kroop weer geluidloos in bed.

Zijn hart klopte als een bezetene. Maar hij kreeg alweer een nieuw idee. Zonder er precies naar te kijken, propte hij zijn vangst uit de Kocotas in de zak van zijn pyama. Meteen gleed hij weer uit bed, nu aan de deurkant. Hij maakte alle slangen los en liep de gang in, naar de balie, waar de zusters hun administratie bijhielden. Daar had hij gisteren toen hij naar deze afdeling was gereden, kantoorgerei zien liggen, blocnotes, enveloppen, plakband. Er was niemand. Hij greep een stevige grote enveloppe van de stapel en zorgde dat hij zo gauw en stil mogelijk weer in bed kwam. Van de slangen trok hij zich even niks aan. De man snurkte onbekommerd verder. Tjalling installeerde zich slim onder het dunne dek, rug naar de buurman, en gunde zich nu de tijd te lezen wat op het papier stond.

Het was ontegenzeggelijk het handschrift van tante Rosalie. Ook van dat 'kyrillische', zoals het vertrouwde dierbare handschrift van Tsinegolde. Bovendien stond erboven: *Lieve T, T.*

Tjalling kon haast niet verder lezen, en dat was niet omdat het handschrift onduidelijk was. Integendeel, het was zo leesbaar alsof het gisteren was geschreven. Maar hij moest zijn ogen wijd opensperren.

*Ik ben jullie dankbaar voor alle moeite die je voor me hebt gedaan. En voor alle liefde die ik van jullie mocht ondervinden. Maak je geen zorgen om mij. Ik hecht niet aan het leven. Ik heb veel verdriet gekend, maar ook veel vreugde, en een groot deel van de vreugde door jullie en jullie lieve kinderen. Het was een geweldige compensatie voor het moeten missen van mijn eigen kinderen. Mocht dit briefje jullie bereiken, breng dan alsjeblieft ook mijn dank over aan de drie thuis. Doe met wat in het zakje zit naar jullie goeddunkt. Het ene kreeg ik van mijn man toen onze Esther was geboren. Dat was ook een mooie tijd. Het andere kreeg ik veel later van Wanja, maar dat begrijpen jullie zo wel. Ik heb beide altijd bij me gedragen, maar ik weet dat ik niet meer lang te leven heb. Ik heb veel vertrouwen in*

*degene die zal proberen het jullie te bezorgen. Hij heeft me liefdevol bijgestaan op weg naar Westerbork. Hij is veel jonger dan ik, en vertrekt zodadelijk om ergens in de buurt van Amsterdam in een fabriek te gaan werken. Wellicht zal het hem lukken* en verder stond er nog iets dat was doorgestreept, totaal onleesbaar gemaakt. En op de volgende regel stond nog: R.

In het zakje, inderdaad van zeemleer, zat een kokertje. Daaromheen was de laatste brief van Wanja gerold, en in het kokertje zat een lange opgerolde strook heel dun papier met daarop in uiterst kleine letters een Hebreeuwse tekst en miniatuur gravuurtjes. Na zorgvuldige bestudering van de illustraties vermoedde Tjalling dat het de tekst was van het boek *Esther*, de rol, de *megil-lath Esther*, zoals zijn schoonvader altijd had gezegd. Het kokertje was van metaal, maar bekleed met zwart leer. En daarop stonden vier Hebreeuwse letters. De meest rechtse herkende Tjalling wel, dat was een alef. De letters op het gladde zachte leer waren zo te zien van zuiver goud. Het was niet alleen heel mooi, het zag er beslist ook waardevol uit. Tjalling drukte zijn vuisten tegen zijn slapen om te verwerken wat hij hier in handen had. Een geluid uit het andere bed bracht hem tot actie.

Op een blaadje uit zijn agenda schreef Tjalling: *Chaja, bewaar dit goed. Het zat in de tas van een patiënt op mijn afdeling, onze Kocotas. Ik heb het me toegeëigend, maar als je de andere briefjes leest, zul je begrijpen dat ik vind dat dat was toegestaan. Ik wil het niet hier in het ziekenhuis bewaren.*

Hij rolde Wanja's brief weer om het kokertje, stopte het kokertje in zijn zeemleren hoesje, deed het hoesje en de twee andere brieven in de enveloppe en schreef Chaja's adres erop. Toen sloop hij weer naar de gang. Nu was er wel een verpleegster achter de balie, iemand die hij niet eerder had gezien.

'Dank je goede fee,' zei Tjalling niet helemaal hardop.

De verpleegster keek lachend op. 'Ik heb nog niks voor u gedaan.'

'Nee, maar dat wilt u vast wel. Namelijk hier een stukje plakband op doen en dan er het juiste aantal postzegels op plakken en de brief posten.'

‘Komt goed uit. Ik moet zodadelijk voor mezelf toch naar het postkantoor.’

‘Dit moet voldoende zijn, lijkt me. Zo niet, dan hoor ik het wel, nietwaar?’

Tjalling legde een briefje van tien neer. Hij sloop terug naar zijn bed, drukte op zijn belletje, en toen er hulp kwam, fluisterde hij: ‘Kunt u me alstublieft helpen, de hele boel is losgeschoten. Zeker een beetje gewoeld in m’n slaap.’

‘Geeft niks. Gebeurt wel vaker.’ En de zuster plakte alle nappes weer op hun plaats. ‘Gewoon bellen als het weer gebeurt, hoor. Daar zijn we toch voor. Ga nog maar even lekker slapen.’

Tjalling raakte al gewend aan de kleuterklatoon die hier gebruikelijk was.

Hij vroeg zich natuurlijk af of zijn buurman degene was die zo lief was geweest voor tante Rosalie op haar reis naar Westerbork. Hij kon het zich niet voorstellen. Hoewel hij dolgraag wilde weten hoe de man dan aan de Kocotas was gekomen, besloot hij er niet meer over te beginnen, om hem niet op het idee te brengen dat hij erin had zitten rommelen en zeker niet dat hij er iets uit had genomen. Dat bleek ook niet nodig, want juist op dat moment slaakte de man een diepe zucht, meer een gaap van wakker worden.

‘Okay dan,’ zei hij. ‘Ik zal het je wel vertellen. Het maakt ook niet uit. Het is allemaal zo lang geleden. Nou kijk, het was in Westerbork. De man van wie ik de tas kreeg, werd met nog een heel stel gezonde jonge kerels te werk gesteld in een fabriek ergens bij Amsterdam. Tijdelijk natuurlijk. Als het werk was gedaan zou de hele groep weer teruggebracht worden. Hij wou de tas, deze hier, meenemen, maar dat was niet toegestaan. Ik was daar vlakbij aan het werk. Vuilnis verzamelen, met zo’n prikker, weet je wel. De mannen stonden op het punt naar Hooghalen te lopen. Van Hooghalen naar Westerbork was enkel spoor, en dat moest worden vrijgehouden voor de volgende trein van de andere kant. Nou ja, maakt niet uit, maar de tas mocht hij in elk geval niet meenemen. Toen de bewakers even niet keken,

gaf hij hem aan mij. Hij vroeg of ik hem wou teruggeven aan een zekere Rosalie. Na al die jaren was ik die naam natuurlijk vergeten, maar met dat je 'm zei, herinnerde ik het me wel weer. In elk geval wist ik toen hij me de tas aanreikte precies wie hij bedoelde, een oude dame, klein, mager, spierwit haar dat nogal apart opgemaakt was. Nou ja, opgemaakt... er hingen allemaal pieken uit, dat kun je je wel voorstellen. Ik had die jongen al samen met haar gezien toen hun trein aankwam. Ik wist ook wel zeker dat ze op de lijst stond voor het volgende transport. Als ze heel oud waren of heel jong gingen ze al gauw, weet je.' Zijn relaas stokte. 'Auschwitz.'

De man keek ongelukkig. Hij vroeg zich waarschijnlijk af of het woord *Auschwitz* een schok teweeg bracht bij zijn buurman.

'Nou, die tas kon ik haar in elk geval net zo goed niet meer geven. Dus ik zette hem bij de andere spullen die de sukkels van de groep voor Amsterdam hadden moeten achterlaten. Het zou echt geen zin hebben gehad, dat snap je toch zeker wel? Want daar in Auschwitz gingen ze meteen, nou ja, je weet wel. Dat is nu allemaal wel bekend. Geen van die sloebers zou ooit meer iets hebben aan z'n tas of z'n koffer.'

Tjalling, in het andere bed, rilde. Van de gedachte aan de gaskamers in Auschwitz, van de pieken uit Rosalies altijd zo tot in de puntjes verzorgde kapsel, maar meer nog door die woorden *sukkels* en *sloebers*.

'Nou, toen de werkploeg was vertrokken, riep een van de bewakers dat ik moest helpen de achtergebleven spullen weg te brengen. Ook deze tas dus. Inderdaad wel een beetje een apart model. De andere tassen hadden een rits, of een riem met een gesp of zo, maar in deze kon ik makkelijk even kijken. Dus onderweg naar het depôt gluurde ik of er wat te eten in zat. Niks. Alleen een zakje met twee kleverige snoepjes. Dat weet ik nog precies. Nou ja, zo kreeg ik toch weer wat extra suiker binnen, hè. Verder niks bruikbaar. Trouwens, het was link om te pikken. Pantoffels zaten er in, ja. Die wou ik wel. Die kon ik misschien voor sigaretten ruilen, maar omdat er niemand in de buurt was, heb ik bij nader inzien de hele tas toch naar m'n eigen barak gebracht.'



Omdat Tjalling alsmar niks zei, voegde hij er nog aan toe: 'Aan de dame teruggeven had echt geen zin, dat snap je toch? Hè?'

En na weer een stilte: 'Het was een handige tas om mijn eigen dingetjes in te bewaren, weet je. En nou ja, zij ging immers weg, en in Westerbork zou er geen haan naar kraaien.'

Tjalling was geschokt. Ook wel blij dat hij nu wist hoe het was gegaan.

In een poging er luchtig over te doen, lachte de man beschaamd: 'Behalve nu dan. Lig ik me hier mooi naast een haan die ernaar kraait! Wie had dat ooit gedacht.'

Tjalling voelde geen aversie meer jegens zijn kamergenoot. Eerder compassie.

Overigens taalde deze Marnix van Dam er niet naar om de tas alsnog aan Rosalie's neef te geven.

Patiënt Van Dam zou 's middags van de arts te horen krijgen wanneer hij naar huis kon. Morgen of overmorgen was de prognose. Nu hij zijn verhaal had verteld, was er kennelijk iets van hem afgevallen. Hij babbelde er voortdurend op los. Niet over Westerbork, niet over Auschwitz, over banaliteiten.

Zijn loze gepraat hinderde Tjalling in hoge mate. Ten eerste zat hij zelf nog steeds onder de medicijnen, en al genazen sommige ervan hem misschien, er waren er zeker ook bij die hem doodmoe maakten, en ten tweede had hij veel verdrietigs om te overdenken.

'Als alles zo blijft gaan, kunt u morgen best naar huis,' zei de arts op zijn middagronde tegen Van Dam.

's Nachts werd de man niet goed. Van schuldgevoel? Van berouw? Of van opwinding over zijn aanstaande ontslag uit het ziekenhuis? Hij moest braken. Hij kon het belletje bij zijn bed niet vinden. Hij riep zijn buurman, die eindelijk was ingeslapen na uren wakker te hebben gelegen vanwege het emotionerende relaas over Rosalie en al die andere beklagenswaardigen. En omdat ze in het taalgebruik van de boodschapper 'sukkels' en 'sloebbers' waren.

Tjalling was meteen weer klaarwakker. Hij drukte op zijn ei-

gen belletje, maar dat functioneerde niet, althans er kwam niemand opdagen. Dus stapte hij, na zich weer van de slangen te hebben ontdaan, zelf uit bed, met blote voeten op het zeil, ging naar de gang, waar hij in zo'n bloemenkeukentje een emmer had gezien, en hield die voor de brakende man. Het kostte hem veel moeite. Niet omdat hij koude voeten kreeg, niet omdat het een onsmakelijk werkje was, maar vanwege de man.

Maar ja, kind in nood is kind in nood, hond in nood is hond in nood en onaangenaam maar beklagenswaardig mens in nood is toch een mens in nood.

Tjalling overleed ruim een half jaar later. Hadas was niet bij de begrafenis. Ze had een paar weken tevoren, na Chaja's bericht dat Tjalling weer in het ziekenhuis was opgenomen, de reis naar Nederland ondernomen met het idee: Nu hebben hij en ik er nog wat aan. Straks is het misschien te laat. Dan krijg ik een telefoontje dat hij is overleden en dan kan ik alleen maar meemaken hoe hij wordt begraven. Beter nu. Maar toch was het moeilijk voor haar er niet bij te zijn.

Nu beide ouders dood waren, en ook Berthe, had ze meer dan ooit behoefte om met tante Rosa en haar zusjes samen te zijn. Tante Rosa begreep dat heel goed. En hoewel ze al meerdere jaren niet meer met elkaar naar zee waren geweest, huurde Rosa nu toch weer een huisje. Voor Naomi, Hadas, Chaja en zichzelf deze keer. Ze stuurde alledrie de nichtjes een uitnodiging in haar mooie apothekershandschrift. En aan Hadas een ticket.

De kinderen van de drie zusjes, teenagers inmiddels, waren ook onder de pannen: zeilkamp, muziekweek, met vriendin naar Frankrijk, dat soort. Rosa en haar nichtjes hadden een verrukkelijke week samen. Alles kwam aan de orde, en oi, oi, ook de Teccler. Al waren ze daar een beetje beschaamd over omdat het zo tegen Tjallings uitdrukkelijke wens was. Ze zaten tegen de duinrand, en lieten het zachte zand tussen hun vingers lopen.

Chaja biechtte op dat ze een poos met het idee had rondgelopen om de viool te gaan terugstelen.

'Je meent het,' zei Naomi. 'Hoe had je je dat in vredesnaam voorgesteld?'

'Och, idioot natuurlijk, maar ik had al een heel plan. Ik stelde me voor een concert bij te wonen waarvan ik zou hebben nagegaan dat Fredje en Robert allebei meespeelden. Weet ik veel wie van beiden op de Teccler speelt, maar vast wel een van de twee. En dan zou ik in de pauze, als de orkestleden koffiedrinken in de artiestenfoyer, de instrumentenkamer insluipen en...'

Hadas lachte haar zusje vierkant uit: 'Knetter. Dacht je dat ze zo'n kamer met waardevolle instrumenten niet op slot doen? En

dacht je dat je de Teccler zo gauw zou herkennen tussen al die violen? Trouwens, ga je ervan uit dat jij niet voor diefstal vervolgd zou worden?’

‘Ach welnee,’ zei Chaja. ‘Ik zag het natuurlijk ook niet echt zitten, maar ik heb wel maandenlang met de gedachte gespeeld. En nog fantaseer ik er weleens over.’

‘Weet je wat, schrijf er een roman over. Een detective-roman. Daarin kun je lekker alles laten lukken en alle Snippen en Snappen en hun kleine Snippertjes te grazen nemen.’

‘Wie weet,’ lachte Chaja.

‘Stop,’ zei Naomi. ‘Even serieus, alsjeblieft. Dit zou vader niet hebben gewild.’

‘Ja,’ zei Rosa, ‘weten jullie nog: proberen zelf zo niet te zijn.’

‘Okay. Wie gaat er mee de zee in,’ zei Hadas. ‘Wie er het eerste is.’

‘Ik niet,’ zei Rosa. ‘Maar doe me een plezier, en spoel dan meteen die hele Tecclergeschiedenis definitief van je af.’

Chaja had er nu vrede mee dat Hadas hun aller fiat zou geven aan Salomon Lehrer, alias oom Pil, die er zo’n behoefte aan had Tjalling te eren en zijn naam te laten vereeuwigen in Yad Vashem.

Maar op de laatste dag van hun week samen zei ze: ‘Ik vind nog steeds dat rechtvaardigheid niet hoeft te worden beloond. Het is trouwens ook niet met rechtvaardig-zijn dat vader mensen heeft gered. Dat is hem gelukt door zijn vindingrijkheid, door zijn inzet, zijn moed. Ik bewonderde hem erom. Maar wat ik bovenal bewonder is het *begrip* dat hij voor anderen had. Zijn begrip voor mensen die deze eigenschappen allemaal *niet* hebben.’

Chaja zocht Hadas heel wat keren in Jeruzalem op, en altijd als ze er was, bezocht ze ook Yad Vashem.

Ze ging dan rechtstreeks naar de aangrijpende ruimte met de vele lichtjes, waar de kinderen worden herdacht. De vernietigde kinderen. Ze bleef er wel een uur. Er waren er heel wat die ze bij name kende, kinderen met wie ze als peuter had gespeeld, kinderen van vrienden van Tjalling en Tsinegolde. Heel speciaal

dacht ze hier altijd aan die ene, van wie ze *alleen* de naam kende: Lou Halberstad. Ze luisterde naar de namen. Er zijn meerdere dagen nodig om alle namen te noemen. En schrijnend is dat lang niet alle namen bekend zijn. Zovelen zijn zonder zelfs maar hun naam te hebben kunnen achterlaten, omgebracht.

Ze luisterde in de hoop ook die ene te horen. Hoe vreemd. Waarom hoopte ze niet hem *niet* te horen?

En als ze dat had bedacht, wilde ze nooit verder luisteren. Dan ging ze gauw naar buiten en dan had ze altijd wel een excuus om niet ook naar de tuin van de rechtvaardigen van de wereld te gaan. *Ik moet nodig terug. Of: Bij Hadas wachten ze met eten op me. Of: Het is vandaag zo druk, ik kom wel een keer als er minder mensen zijn...*

Vandaag stond ze voor de zoveelste keer te aarzelen bij de ingang van de tuin met de muren. Ze staarde naar de intussen zo bekende Hebreeuwse tekst op de steen. Zoals vroeger bij jufvrouw Neckerman uit het leesboekje van Lou, spelde ze: *gan chasidei oemot haolam*. Eronder stond de Engelse benaming: *garden of the righteous among the nations*.

Tot hier was ze al zo vaak gekomen. Nu haalde ze diep adem en liep dan toch het park in, nerveuzig, kramp in de handen, schichtig.

Haar ogen waren voornamelijk op de grond gericht, op de met witte Jeruzalem-steen aangelegde paden. Ze zag anderen, hun benen, hun schoenen, haar blik ging niet hoger. Ze liep als een slechtiende die op haar stappen moet letten, met slechts nu en dan een schuwe blik op de namen. De overweldigende geur van de pijnbomen bracht haar tot rust, en het opgewonden gekwetter van de vele vogels moedigde haar aan. Zoveel namen. Zoveel mensen hadden zich dus ingezet om joden uit de handen van de verdelgers te houden.

‘Wat zijn er veel geweest,’ zei ze hardop.

‘Veel? Vindt u?’ zei een verbitterde stem achter haar. Ze keek om en zag een man, wat ouder dan zichzelf, zo te zien, hoed op, scherpe lijnen, harde ogen.

‘Veel? Voor een hele wereld?’ zei hij schamper. ‘Daar denk ik

anders over. Maar de ene die mij heeft gered was een heel bijzondere.’ Hij lichtte zijn hoed. Was dat voor die ene bijzondere bedoeld, of voor Chaja? Hij vervolgde zijn weg. Toen hij al best ver was, draaide hij zich om, nam opnieuw zijn hoed af en riep: ‘Neemt u me niet kwalijk. Mijn naam is Chaim Nolte, indertijd Hans Triplex.’

Hij was uit het gezicht verdwenen voordat Chaja zich realiseerde dat het Hans was, hun Hans van het poppenhuis. Ze deed een paar stappen in zijn richting, aarzelde of ze hem achterna zou gaan. Eigenlijk wilde ze liever omdraaien, naar de uitgang. Ze keek nog even bijna gegeneerd in de richting van al die zwarte letters op de vriendelijke witte muren. En alsof er een vergrootglas op werd gehouden, alsof hij er in reliëf op kwam te liggen, alsof hij uit de muur werd gelicht, straalde haar de naam *Tjalling Idsinga* tegemoet. Ze had de vreemde gewaarwording dat haar vader zelf uit de muur stapte, zijn hoofd zachtjes schudde en zei: ‘Het had niet hoeven Chájoushka. Het was niets bijzonders.’

Verward liep ze naar de uitgang. Ze raakte van de mooie witte stenen af en stapte per ongeluk in het grind rond een boom. Het zei geruststellend dat alles goed was.

## VERANTWOORDING EN DANK

De personages in dit verhaal zijn gemodelleerd naar personen die echt hebben geleefd of die nog leven. Personen die een belangrijke rol in het boek spelen, aan wie ik veel woorden in de mond heb gelegd, of wie ik veel acties toedicht, heb ik een andere naam gegeven. Veel, maar niet alles wat in het boek staat is precies zo gebeurd.

Het gezin Idsinga-Dobrowitz is gemodelleerd naar het gezin Van Hulst-Horowitz, het gezin Dobrowitz naar het gezin Pinchas en Chaja Margolite Horowitz-Zuckerman, Tjalling Idsinga naar Jan van Hulst (Nijmegen 18-12-1903 – Amersfoort 1-8-1975), Tsinegolde Idsinga-Dobrowitz naar Pauline (Paula) van Hulst-Horowitz (Antwerpen 20-11-1899 – Amsterdam 19-2-1945), Jules Blankestijn naar Edward Witsenburg.

- \* Van de foto die Emmy Andriessse maakte op een begraafplaats wordt gewoonlijk aangenomen dat hij is genomen op de Oosterbegraafplaats, maar volgens Emmy's zoon Joost Elffers heeft zijn vader, Dick Elffers, hem verzekerd dat hij is gemaakt op Zorgvlied in februari 1945.
- \* De ouders van Zina (in het boek: Rosalie I) en Pinchas Horowitz zijn mee naar Nederland gekomen en op de begraafplaats in Muiderberg begraven. De ouders van Chaja Margolite Zuckerman zijn nooit in Nederland geweest.
- \* De ouders van de personages Berthe en Heleen Gomez (voor wie Bé Pimentel en Heleen Querido-Pimentel model hebben gestaan), zijn in het boek Daan en Dora Gomez. De ouders van de zusjes Pimentel waren Daan en Louise (Loutje) Henriquez Pimentel-Schaap. Gelukkig hebben zij de oorlog overleefd, in tegenstelling tot de personages Daan en Dora Gomez.
- \* Trui van Lier heeft echt bestaan (1914-2002).
- \* Voor de beschrijving van meer algemene gebeurtenissen heb ik gebruik gemaakt van werk van Laurent Binet, Bert Jan Flim, Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Janneke Gerards en Ash-

ley Terlouw, Michael Goldfarb, Corjo Jansen, Loe de Jong, David I. Kertzner, Isaac Lipschits, Philip Mechanicus, Jacques Presser, Jan Willem Regenhardt, Mark Roseman, Jord Schaap, Dirk Verhofstadt, Hannah Yakin-van Hulst.

Mijn oudste zusje, Myriam, naar wie het personage Naomi is gemodelleerd, heeft me geholpen door aandachtig mijn werk te lezen en suggesties te doen. En vooral door me enorm aan te moedigen. Ze heeft ook heel wat herinneringen bovengebracht. Dank je wel, Myriam.

Twello, voorjaar 2013  
Alexandra Terlouw-van Hulst